

ZOFATE CHANCHIN

Mizoram State Library

18241

H. L. C. A.

64/2005 069/23 (9)

DATE LABEL

MIZORAM STATE LIBRARY

The book taken from the Library is to be returned within 7 days A fine will be charged under the rules of the Library for each day the book is kept beyond that time.

Date of Issue	Due Date	Date of Issue	Due Date
29116			
126/30/1493			
3084			
48/22-18/3/1011			
17/5/07			
4104			
8/8-11/7/11			
4233			
139/8-11/11			

N.B.- Book lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced by the borrower.

Printed at L.F.E Press, Tahan, Kalembo
Reg. No. 02220

(ii)

ZOFATE CHANCHIN

Copy Right Reserved

1st. Edition 1995 ZORAM STATE LIBRARY
Copies 1,500

No.	18241
Acq. by	---
Class by	---
Date by	---
Sub Heading	---
Transcribed by	---
Location No	---

Published by
Hualingo Literature and
Cultural Association

Printed at the
Evangelical Free Church of Myanmar Press
Takan-Kalemye Reg. No. 02324

၀၁၃၆၆၆၆၆၆ (၁၃/၉၉ (၁၂)

(iii)

စို့အရေးသုံးပါး

ပြည်ထောင်စုပျက်ကွဲရေး	စို့အရေး
တိုင်းရင်းသားစည်းလုံးညီညွတ်မှုပျက်ကွဲရေး...	စို့အရေး
အချုပ်အခြာအာဏာတည်တံ့ခိုင်မြဲရေး	စို့အရေး

သင့်ကြောင့်ပြည်ထောင်စုပျက်ကွဲပါစေနှင့်
 တိုင်းရင်းသားအချင်းအမြစ်ခွဲစားပါ။
 ချစ်ခင်ပါ၊ ထန်းတူရင်းတူဆက်ဆံပါ။
 လွတ်လပ်ရေးကိုကာကွယ်ပါ။

OUR THREE MAIN NATIONAL CAUSES

Non-Disintegration of the Union	our cause
Non-Disintegration of the National Solidarity	our cause
Consolidation of National Sovereignty --	our cause

တပ်မတော်ပြိုခွဲသူ စို့အင်္ဂါ။
 Anyone who tries to break up the Tatmadaw is
 our enemy

တပ်မတော်ပြိုခွဲရေးစံနမူနာကို ဖျက်ဆီးရန်။
 We reject any scheme to break up the Tatmadaw

ဘယ်သူခွဲခွဲ စို့မကဲ့၊ အမြဲစည်းလုံးမည်။
 No matter who tries to divide us, we will always
 remain united

HISTORICAL SUB-COMMITTEE MEMBERS

Sit Pu Pianghlaja Sui'a, Pu Lionhala, Pu Sait'hankhama (Chairman)
Rev Vani'ilungga (Secy), Pu Kh iongliankhama
Stand. Pu Lalzahnaga, Pu Seikunga, Pu Builkhuma, Pu Thang'si-
vunga M.A, B Ed, P, Hnialvunga, Pu Thlanbuata, Pu Tlangsaioja

THUHMASA (FOREWORD)

Pu Lianchia

President

H.L.C.A. Yangon.

*Formerly Member of Central
Party Committee &
Pyuthu Hludaw*

Hualngo Literature and Cultural Association (HLCA) Annual General Meeting 15.4.83; Letpan-chaungah mi 110 kalkhâwmin History leh Magazine bu chhuah a rawt a Annual Meeting 14.4.'84; Tungo khuah mi 151 kalkhâwmin a nemnghet a 1984 chhûng ngeia Magazine chhuah tûin a rêl a; September 1984-ah Muchhîp Tlângau (Quarterly Magazine) Vol.1 No 1 chhuah tan a ni A ၁၁၁၁ Meeting 16.4.'86, Tahan-Saṭâwm/Sanmyo vêngah mi 264 kalkhâwmin hnam Chanchin (History) buat-saih tûin Central E C kutah a dah a E C chuan Chanchin chhuitu pâwl Historical Sub-committee a din ta a ni.

Zofate Chanchin hi Chin-ram lama ziah a awm meuh lo va 1975 kumah Ex. Jem Thâwnlinga, Sallâm khuah a ziah a, Cyclostyle-a siam bu tlêm tê a ni. Tin, 1979 kumah Pu Zarûma, Tahan-Saṭâwm vêngin a ziah a, Then khatna (Part I), Cyclostyle-a siam bu tlêm tê baw k a ni Then hnihna (Part II) phei chu chhuah lohvin a zuzi zo ta nghe nghe a Khawthlang lama'n mi eng emaw zâtin an ziah tawh a, chanchin bul tona zâwk Chin-ram lam chanchin an ziah tlêm hle a; an hre Chiang lo baw k Chu-

(vi)

vângin Chin-~~tan~~ lam Chanchin, kim leh Chiang
zawka ziahna History lehkhahu kan mamawh êm
êm a ni.

Tûnah hian Lehkhahu buatsaihtu Committee
chuan tha hnemnga taka an thawhrimna azâh leh-
khahu tha tâwk tak kan lo nei thei ta hi a lâwmawm
tak meuh a ni. Hetiang lehkhahu ro tling chhuah
thei tûra ram leh hnam tâna tlawngai leh hnam zo
upa leh hruaitu kan nei hi kan vânnel hle. Hnam
hnam ro hlu hi ngainat nachâng hriat hnam hnam'n
mipui tâna tangkai leh tha lehkhahu hnam hnam
zêl tûrin tan lăk a tûl hlein kan hria.

Tin, kan hotu, a bui min tanpuitu leh hruaitute:
Central President Pu Savûta; Vice President Pu
Lalthanzauva leh Auditor Pu C. Khuangate'n kan
lehkhahu hmu hman lova mual min hamsan tâk
avângin pawî kan tîin kan ngar êm êm bawh a ni

LIANCHIA
President
Central MLCA Yangon

THUHMAHRUAI (PREFACE)

Buatsaih chhan: Muchhip Tlangau Vol 1 September 1984, No. 1—a kan chhuah tawh angin, H.L.C.A. (*Hualngo Literature and Cultural Association*) chuan, nunphung leh jawng humhalh leh siam that ngai apiang siam that zêl chu hna pui ber atân a lo rêl tawh a Thangther zêlin kan hnam bul-leh-bâl te, pi leh pute' nunphung khawsak dân to an theihngihl mai loh nân — Chanchin chhui a, a bu-a buatsaih tûrin General Annual Meeting remtihnain Historical Sub-Committee dân a nî.

Buatsaih Dan Committee member-te chu hmun hrang hranga awm, hna hrang hrang neite kan nîh avângin kim taka inhmukkhâwm a harsa hle Vawî eng emaw zât kan inkokhâwm a, a kalkhâwm thei te chuan phûr tak leh inthural takin kan thawk zêl a. Kan zinga mi thiam Pu Thangavunga M.A., B.Ed. kaihhuaina (Guide Line) siam angin member-te'n kan hriat ang ang leh hmuh dân dân thawh—khâwmn a tlangpui kan zam zo vek a; kim chang zâwka lo ziaak chhuaka lo rem fel tûrin — kan zinga kan mi rin ber Pu Lianhala chu mawhphurhna hlan a nî ta a Hetiang ti thei tûra Pu Lianhala'n thu bîkna a neih thu tlêm lo târlang da.

Pu Lianhala hi Falam bial Chawnghawîh lal Pu Khuangthiauva fapa a nî 1945—ah a pa a thi a, kum 18 a nihin lal hna a thawk a. A rorêlpuite chu kum 50-60 chuangte an nî a. Khaw tin lal intawh—khâwmnaah te kalin hnam leh nunphung hria upa titi tam tak a dawng a nî. Tin, Chawnlampna leh upa zaikhâwmnaah te tel thin, hla chi hrang hrang hria leh thiam a nî

Kan pi pute' chanchin lo neih tamna ber chu

Rûn leh Tîu inkâra an chên lai a ni á. Pu Lianhala hian lai hna a thawh lai leh a hnua zirtirtu hna leh Township Council hna a thawh laiin chông chanchin lo chhuahna: Seipui, Khawkaw, Lailon, Sâhmun, Sânzâw, Khiangte tlâng, Chawngthu leh Tlângkhua etc. te a hmun ngeia a hmu a ni. A then phe chu an khua leh Falam inkâra avm a ni a; thlawh hma kawng ang maia a hman a ni. Kan pûpûte'n mitthi khuaa an ngaih Rih pawh a hmu fo va; Zinghmuh tlângah pawh 1976 kum khin 'a lăwn tawh baw a ni. Pi Hmuaki chenna, Lalmânga 'nu' hlawhrawihna Chawnghawih khua phe chu a seilen-na a nih avângin Ngênte chanchin hretu leh an sôlnu hmutu a ni. Pu Lianhala hian committee thu lăkkhawm bâkah ama' mimal hmuh leh hriat thu tam tak a ziaik tel a; kan lehkhaw a tihchang-tlun phei hle a ni.

Tin, Chin Affairs Council (Chin Usi) Cultural Department, Halkha chuan Chin hnam hrang hrangte nunphung leh sakhua a chhuit a. Sakhaw thuah puithiam hlun ber Pu Lampianga, Chawnghawih khua rinchanin. Pu Lianhala, ziaiku (Cultural Committee Secretary for Hualngo tribe), Pu Thawnlinga, Siallam khua Pu Vansûma, Dawhkhêl khua, Pu Buikhûma leh Pu Hrânghleia, Saîawm khua leh Pu Dokâpa, Tuidil khua te chuan Chawnghawih khuaah January 27-29, 1968 khân sakhaw biak dân leh thiam hla chhuin an ziaik a; chûngte chu he lehkhawuh hian ziaik tel a ni.

Pu Lianhala ziaik zawh hnua Committee-in vawî ong emaw zât a enrawn a, siam that ngai leh belhchhah tulte siam that leh belhchhah a nih hnua-in, Pu Saithankhama (Historical Sub-Committee Chairman)-in jawngkam tlêm azâwng siam that pah zêlin lehkhaw khâwl (Typewriter)-in a chhu ta ngar ngar mai a

Tin, kan ziah zawh hnuah pawh lehkhahu chhuah chungchâng zalen tâwk lohna avângin rei tak kan dah a Sorkâr phalna dîl nân Kâwl jawnga lehlin zawh a nih hnuin Yangon-ah phalna lâk a nî Phalna kan hmuh hnuah pawh sumpai sênso a tam lutuk dâwn avângin kan ziahsa kan siam tha leh ta chiam a; tawî kim thei ang bera jawngkam hman a nî a, îul nêp deuhva kan ngaih thu leh hla thenkhat kan hnâwl then leh ta a nî. Chutianga siam zawh a nih hnuah Committee mî ruat Rev Tlângdailova, Pu Seikûnga leh Pu Kâwlrûma te'n an endik hnuin a bua chhuah a lo nî ta nî

A Chhung Thu leh Tawngkam Chanchin (History) ziaik hî thu phuahmawî (Essay) ang a nî lo va, a tobul (original) dîk apiang ngaih hlut leh pawm tlâka ngaih a nih avângin, kan hriat tâwk tâwkîn a hun laia tawngkam leh hming vuah leh kohna te târlan a nî a, hrihfhah ngai a kan hriatte chu kual-khung (bracket) chhûngah sawifiahna kan dah zêl a nî A hun laia an hman lâi êm êm: Mî uk, mî-nu, seu, lungkhên, hmatpungtîn' etc. hî a ram jawng a nih avângin kan hmang zêl a Thu leh hla hlui han chhui meuh chuan Zofate jawng hî a inchawhpawlh vek a nî tih a lang chiang hle. Awmna tlang a dang a, jawng hman dân inang lo deuh a awm a nih pawhin hriat leh hman tum zêl îla, jawng tih-hausakna a nî thei ang.

Mî dang ziah dân ang lo eng emaw zât a tel bawk a, dîk zâwka kan hriat vâng a nî. Entîr nân: Tal leh talh hman dânte, Zingvawnzâwl an tih chu 'Zingvunzâwl' Thântlâng chu 'Thâng tlâng'; Lal-mânga nu lâwm rawih chu 'hlawh rawih' etc. tun. Tin, hnam dang jawng leh hla pawh thu sawî a fiah

theih nân hman tel zêl a ni Lehkhabu changkâng te anga sawifiahna (foot note) a hnuaia dah lovin kualkhung chhûngah kut zia^h hawrawp (*italic*)-in sawifiahna siam a ni Hei hi mi mâwl zâwk tân chhiar a nuam a, hriat a sam zâwk nia kan hriat vâng a ni.

Lâwm Thu Pu Lianhala leh Pu Saithankhama'n hun leh tha tam tak sênga taima tak leh ngawrh taka an thawhrimna zârah hetiang lehkhabu nei thei kan nih avângin, an chungah lâwm thu kan sawi a ni Dr Rodinga'n bung tam tak Kâwl tawngin a letling a, a chungah kan lâwm hle Tin, Burmese typing min puitu Pu Lalnuntluanga (Typist) te, Typewriter phal taka min hawhtu Pastor Chhunhrànga leh Pi Lianrikhum (Pu C Khuanga nupui) te, Block kan neih tam phah theihna túra min tanpuitu Pu K.L. Khama leh thlalatú Pu Liandova (Dadova) te chungah pawh kan lâwm a. Tin, Pu Kâmlianbuaia, Vice President HLCA Yangon, leh Pu Lallianchhûnga Secretary, HLCA Yangon, Sorkâr nêna indâwna chungchâng leh pawimawh dang dangah an tlâwm-ngaihna chungah committee a lâwm êm êm baw^h a ni Mi mal mal hming târlan sên a ni lo va, pawisa dila tha tam tak sêngtute leh sum-leh-paia min tanpuitute zawng zawng chungah lâwm hu kan sa vi a ni

Thupha: Hmun kan ren leh tâk avângin kan chhut hmasak leh hnahnûng lam tihdân a inang lo va; hmun âwl (space) tlêm thei ang berin kan siam ta zâwk a A bu len leh têt (size) leh a chhûng pianhmang (style) pawh committee ruahman loh angin kan chhuah zo ta a ni. Hei hi committee thu hmasa zah loh vâng ni lovin, sum-pai kan harsat vângah lehkhapuan ren a tûl tâk avâng a nia; min hriat thiampui theuh kan duh hle

(xi)

Tin, Mizo Chanchin lehkhabu ziaktu hmasate ang bawkin kan hriat tam kan ziaak tam a, kan hriat tlêm kan ziaak tlêm ve mai bawk a. Hnam thenkhat chanchin kan hriat loh avângin kan ziaak tel thei lo va, pawl kan ti hle

Tlipna Lehkhabu siam hi thil awl-a! a ni lo va, tuna kan lehkhabu pawh hi chhut khatna a la nih avângin a phuai deuh rih a ni Mite ziaak sa a tha lai tam zawk lawmpui aini a dik lo nia kan hriat a tlêm zawk sawisêl hi chin a ni fo va A dik lohna leh kim lohna hria apiangin sawisêl mai lovin committee hnênah han hriattir ula, chhut leh theih hunah siam that leh atân lâwm takin kan lo dawng zêl ang Lehkhabu kan râwn phâk chin chin leh upi dam reite kan râwn theih theih râwnin, sawi dân inang lo tak tak zinga rin tlâk leh sawi dân tam ber te, belhchian dâwl bera kan hriat te lâwrkhâwma siam a ni a. Thangthar mithiamte cho chhuah a, lehkhabu tha tha an siam kan duhsak a, chhiartute tibengvârtu leh tanpuitu tha a nih kan beisei êm êm a ni.

March, 1995

Historical Sub-committee
H.L.C.A. Tahan-Kalemio

(xiii)

A CHHUNGA THU AWMTE

	Phêk
Thuhmasa (Foreword)	(v)
Thuhmahruai (Preface)	(vii)

BUNG I

1	Hmasâng chanchin (1) Zofatê tobul (2) Shinlung (3) Zofate Kâwlphai chên lai (4) Hnam hming	1-13
2.	Kale-Kabaw phai an chhuahsan	16
3	Hnam hrang hrang chanchin (1) Lusei (2) Chawngthu (3) Râltê (4) Ngentê (5) Tlaisûn (6) Zahau. (7) Simhrin (8) Lunghawh leh Tapawng (9) Ngawn (10) Khualsim leh Lêntê (11) Zingiat (12) Laizo (13) Halkha Pâwi (14) Paitê (15) Chhim Distr'ct-a chêngte	20-25
4.	Rûn leh Tiau inkara Seifate (1) Seifate indo hmasa ber (2) Lêntlâng dunga Seifate khua (3) Hualngo leh Hualhâng buaina (4) Lêntlâng dung chhuahsan thu	56-59
5.	Thlangtlak thu (1) Lusei thlangtlâk (2) Sailo thlangtlâk (3) Hualngo thlangtlak	63-65
6.	Zofate tawng leh Duhlân tawng	73
7.	Thlangtlâk hnua Seifa thenkhat (1) Lallula (2) Vûta man thu (3) Sibuta (4) Hualngo khawdin thu (5) Laltuaka thlah	78-101

8. Zofate Káwlphai luh thu	104
----------------------------	-----

BUNG II

1. Indo thu	108-112
(1) Indo chhan (2) Sa-ui tan (3) Tih dân leh thu serh (4) Râlthum	
2. Râlaih dân	114
3. Indo leh inrûnnate	118-125
(1) Halkham Lusei an rûn (2) Sakta-in Halkha an rûn (3) Khuanglêng rûn (4) Aina-Tonzâng rûn (5) Senam rûn	

BUNG III

VAILIAN LEH VAILEN HNU

1. Chin Hills Vailian	126-137
(1) Chin Hills Battalion	
2. Ram awp dân leh tangka	138
3. Indopui vawi khatna	139-144
(1) Falam sipai lâk (2) Halkha hel (3) Simhrin an hel	
4. Bawi chhuah thu	146
5. Mripui leh Minpui	147
6. Hrisêlna leh zirna lam	148
7. Mi-uk chhuah leh lai chhuah	152
8. Japan râl	156

(xv)

9.	Japan râl hnua ram inawp dân	166-170
	(1) Independence hnua	
	Chin Special Division	
	(2) Chin Minister thawk tawhte	
	(3) Dân bulpui siâm tu	
	(4) Socialist sorkâra Chin State	

BUNG IV
VANTLANG NUN

1.	Zâwbûk	173
2.	Nupui pasal inneih dân	176
3.	Kût	184-186
	(1) Mîm kût (2) Pâwl kût (3) Kûtpui/ Chapchâr kût	
4.	Zu leh zûk-leh hmuam	190-192
	(1) Zu (2) Zûk-leh-hmuam	
5.	Thuam leh incheina	193
6.	Tumrik	196-198
	(1) Sêibuang dân (2) Dârhuai	

BUNG V
NUNPHUNG KHAWSAK INRELBAWL DAN

1.	Lo ram leh ram thil chhuak	199-202
	(1) Thlai chin dân	
	(2) Ram thil chhuak	
2.	Chhûngkaw khawsak dân	203-207
	(1) Nau neih dân (2) In sak leh inchhûng bungrua (3) Ei leh bâr	
3.	Ram chhuah leh sa aih dân	208-211
	(1) Chawngtînlêri (2) Ramsa man dân	
	(3) Sa aih dân	

(xvi)

4. Ran vulh	214
5. Sangha man dân	216
6. Kut thiam	216
7. Sum dâwnnă	218

BUNG VI

SAKHUA LEH THIHNA CHUNGCHANG

1. Sakhua	220-251
(1) Sakûng (2) Inkiiphuahhrûk (3) Hnuaiipui (4) Hnuaitê (5) Chung- lam (6) Sedawi (7) Theitan (8) Zan- khuangchawi (9) Zan'khuangtlip (10) Khuangchawi (11) Khuangtlip (12) Chawnfàng (13) Dawinofawm (14) Mitthirâwp lam (15) Nauawm hrâi leh zuva hrâi	
2. Salu vuak thlâk	252
3. Khawtlâng sakhua	253-256
(1) Kawngpui hawn (2) Muchhîp (3) Fângno daw (4) Pilnam (5) Tui- khur leh dawhna	
4. Khal	256-258
(1) Arkhâl leh vawkkhâl (2) Kêlkhâl (3) Vânohkhâl	
5. Inthawina	258-273
(1) Ngâwnchawn (2) Nau thawina (3) Hui thawina (4) Hring thawina (5) Dawi sût (6) Bawlhhlawh	

6	Tnhna chungchjng (1) Ruang enkawj dân (2) Mithi men dân (3) Thlân (4) Mithi kal ni (5) Mithi khuaj (6) Lungdawh (7) Lukhawng	274-286
7	Kristian Sakhu	287

BUNG VII

INAWP DAN

1	Lal leh a puihawmtu	292
2.	Thubuai rêl dân (1) Leichawina dân	295-298
3.	Ro khawm dân	303-

BUNG VIII

PI LEH PUTE HEA

1	Nilên zai (1) Thuthmun zai (2) Lalvung zai	305-306
2	Zailâm (1) Chawn zai (2) Luntai zai (3) Tlângphei zai (4) Chunglang zai	307-309
3.	Zainêm	310-
4	Kaw ^g rhu zai	311-
5.	Thlang zai	312-
6.	Saikût zai	312-
7.	Salulam hla (1) Ngirtling zai (2) Pahrâng zai	314-

8. Chai hla 315-319
    (1) Chhim zai (2) Zăwtling zai
    (3) Tlawh zai (4) Hwango zai
    (5) Neihlai zai (6) Thuangtllli zai
    (7) Thailung zai (8) Măngkhai zai
9. Hla dangte 320-323
    (1) Chawino zai (2) Pautu zai (3) Lēnlai zai
    (4) Chhim leh Hmār zai (5) Khuang hla
    (6) Bawhhla/Hlado

BUNG IX

MI HMING THANG THEN KHATTE

1. Măngkhai	325
2. Pi Hmuaki	329
3. Liandanga leh Mēntāngi	332
4. Lianchia	335
5. Lalvunga	337
6. Dārhnawka	341
SIAM THATNA	344
LEHKHABU RAWNTE	348
THU LEH HLA RAWNTE	349
SUM PETUTE	351
MILEMTE	353-374

RAM LEM (MAP) HRILHFTAUNA (P. xx)

Mongol thlghho Kâwtrama luhm leh Zofate
 Hukawng ruam atanga lûtin Chindwin lui kam dung
 zawh zêlin Rûnkhâwm (Kalewa) an thlang a. Chua
 tangin Kale-Kabaw phaiah Shanho nen an chênza-
 ho hnuin harsatna an tâwk a, Manipur bialah leh
 Thingtlângah te, Chhim lamah te an tlân darh a
 Mizoram leh Manipur bial atangtein a then Kâwl-
 ramah an lûn lehnate entirna a ni. (*Bung I, p 1-17*
& 104-117 en la)

MONGOL

TIBETO-BURMAN

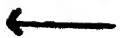
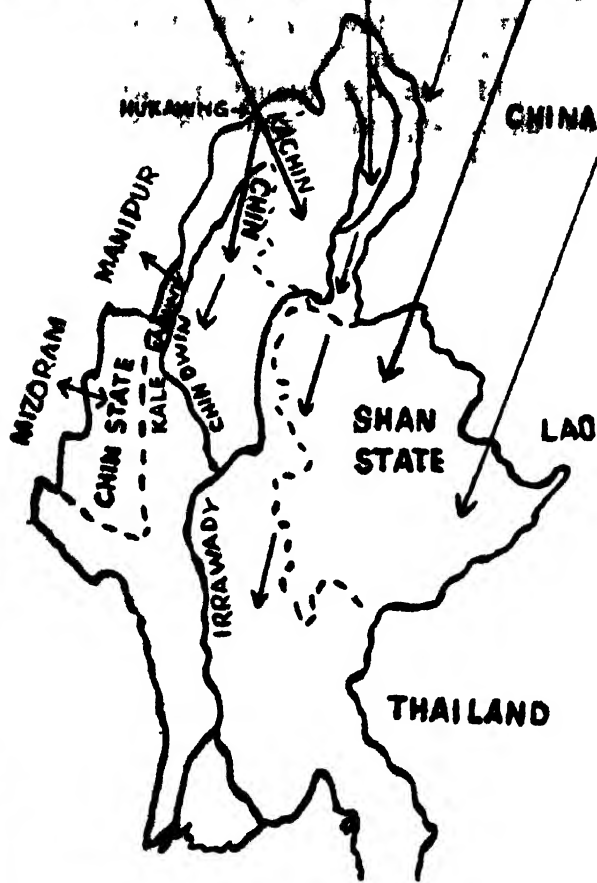
THAI-CHINESE

MON-KHMER

CHIN-KACHIN

BURMAN

LOLO

KAL ZEL NA

KAL NA LEN KIRNA

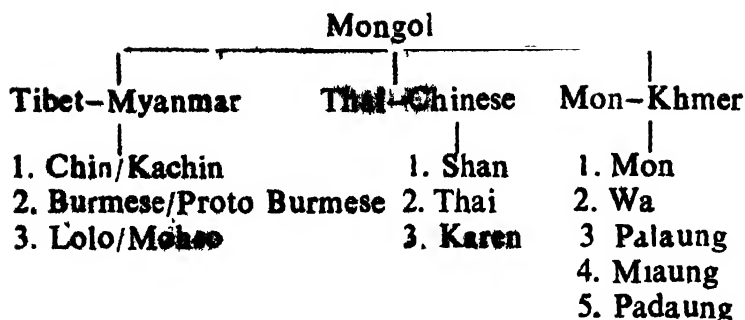
BUNG 1

I. HMASANG CHANCHIN

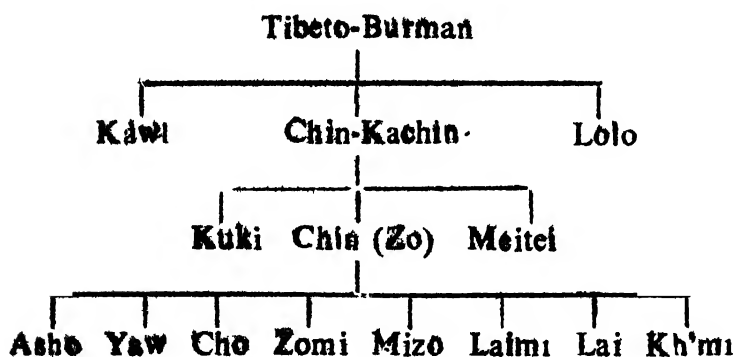
(I) Zofate Tobul.

Zofate (Chin) chu khawvêl hnam hlâwm lian rui pathuma thei z'nga Mongolia thlahte an ni. Mongolia-ho chu Asia khawmuala China ram, Yangtse lui leh Huangho lui hnâr tlângram zâwl (plateau) chu an pianna leh an chênna bul niin an ring. Mî an lo pung a, an inthen darh zêl a; jawng kalhmang leh an thawnthu neih inhnaih dân azirin hnam hlâwm lian tak pathumah an then a. Chûng-te chu: (1) Tibet-Myanmar (Tibeto - Burman), (2) Thai-Chinese, (3) Mon-Khmer (Mun Khama) an ni. Hêng hnam hlâwm atangin hnam pêng (group) -ah an then leh a. Tibet-Myanmar chu group pathuma then chhâwngia (1) Chin/Kachin, (2) Burmese/Proto Burmese (Kâwl leh Hmasang Kawl) (3) Lolo/Mohso an ni.

Zofate chu Tibet-Myanmar thlah Chin/Kachin group an ni. Chhuitu hrang hrangte chhui dân a inang deuh vek a. Chiang zâwka hriat theih nân an inkungkai dân chu a chung a chhuitu chhui dân angin thlirna siam ila:

(Taingzinthar lumyo mya azi neh pattet zuih Taw-hlanzi council ih amin neh khanzuchhiet p. 36)

(After National Culture, Traditions and Customs 'CHIN' pp 34-39)

Mongolian thlahte chu China ram hmâr lama awn China-hovin an rân avângin an tân dâh niin a ring. Hmuh hrang hrangh an kal a; chhim lam pahho chuan ramngaw hê tuam tam tak patlângin hân rei tak hnuah Kâw ramah an lôt a nê. Thai-Chinese leh Mon-Khmer hê chu hmâr chhak

aṭangin Kâwlramah an lût a. 'Shan-ho chu tûna Shan State leh Kâwlrām hmâr lamah hmun tam tak an luah a ni. Mi ṭhenkhat Thailand leh Cambodia ramah an lût.

Tibet-Myanmar thlah Kawl leh Lolo-te chu Irrawady (Iradadi) lui hnâr aṭangin an lût a. Kâwl-ho chu Kâwlrām lailiah an lût thla zêl a ni. Chîn-ho chu Tibet-ram aṭangin Assam ramah her kualin hmâr thlangah Hukawng phakuum an pan a. Chindwin lui hnâr aṭangin luipui chhak lam pharah an kal thla zêl a, Chindwin leh Irrawady luipui inkârah awm darhin awmhmun an khuar ta a ni. Chumi hmuna an sũlhnũ hmuh thehte chu: Sagaing khaw bulah Chinywa (Chin khua) a awm a, chutah chuan Meitei hnahlâk an la awm nũn an sawi. Sagaing khawpui chhũngah Chinsuh (Chin ṭhut-khâwmna hmun) a awm bawk Tin, Monywa aṭang-a hla vak lo — Chindwin pharah tũn hmain fit 13-a sâng lungphun a awm a, chu chu Kâwlhovin 'Chin Phaya' (Chin Pathian) an ti nũn an sawi. Tũnah chuan chu lung chu a kehsawm tawh (*Dr Vumson, Zo History p. 34-35*)

Kachinho chu Chin sũlhnũ zuin Kâwlramah an lût a, Chinho an kal hmasak tawh avângin hmâr lamah an chāmبāng ta a ni. Tibet-Myanmar zingah Kado/Kantu ho chu Kâwlrām lût hmasa ber an ni. Anmahni chuan 'Sik' an intia Proto Burmese an tih kha a ni awm e. Irrawady luipui chhak lam—ah Kado-ho chak tak an awm avângin Zofate chu thlang lam (Ni tlākna lam) panin Chindwin lui an kân a. Kale-Kabaw phai chu kum zabi 8 na lai vêl khân an thlang ta a ni an ti (*B Lalihanglana*

M.A. History of Mizos in Burma, p. 28. An hian Dr. Than Tun M.A.; B.L.; Ph. D. (Lond.) Prof. Early Burmese History a belhchhan). Kabaw phaiah chuan mi an pung zêl a, khaw dang dang dinin an inzâr darh zêl a ni.

(2) **Shinlung:**

Zofate pianna chu Shinlung (Chhinlung) a ni a, chu chu lungpûk kawrawng zau tak chhin nei a ni a. Chu lungpûk aţang chuan Zofate hi a chichiin nupa kawp tuak tē tēin an chhuak zung zung a ni tih hi pi pute titi chhawm zêl a ni chawk ang a, Mizo chanchin ziaktu hmasate'n an târlang zêl a. Lungpûk aţanga mihring pian tak tak thu awm hek lo; Shinlung an tih chu engnge a nih a, khawiah nge a awm? tih hi an buaipui theuh a ni An chhui dân a inang lo va, sawi dân pakhat chu "Zofate hi China lal Chinlunga thlahte an ni a, chu chu pi puten 'Chinlung chhuak, an lo ti, a ni ang" tih hi a ni. Zofate chu China hnam an ni lo va, chu bâkah Chinlung lal hun chu hun hnahnung a ni a, Zofate chu tlângram an thleng daih tawh âwm e

Tin, chhui dân pakhat chu: "Awksatlâng (Auk-pataung) ah khawpui an din a, Chhinlunga a lal avângin chu khua chu 'Chinlung' an ti ta a ni" an ti. Tahan vêla miten Awksatlângah khua an din a, mi tam tak râm vâlin an kal fo baw k a, ram tin an fang kual vek tawh á; pi pute sũlnu hmu an awm lo

Hera sawi an awm baw k: 'Luseiho chuan an pianna bul Chhinlung pûk niin an riang a, Mara thawnthu nêa a inang hle,' tih a ni. (Dr. Vumson

Zo History. p. 56) Zofate zingah hnam dangin Shinlung an sawi ve lo a ni âwm e. Hmârho erawh chuan Shinlung an sawi nasa a ni. Chhui dân pakhat leh chu, Hmasâng mihringte pûka an khaw-sak lai thu fiah lo taka an hriat riak ruat an sawi-na nun an ring (*B. Lalithangliana. Mizo. in Burma p. 34*). Sawi dân dang leh chu: “Pi pute hi hnam dangin Chin emaw, Chinlu emaw an tih thin avângin an pianna ‘Shinlung’ tui an sawi mai a ni” an ti ve bawk.

Chhui dân dang leh chu: Kâwlrâm Kachin State Bhamo khaw kiangah Seinlung Kaba khua a awm a. Chu khaw daiah khâm ràngpui a awm a, chumi hmuna lo chêng tawh thin nun an ring a, heti hian hla hlui an târlang bawk

1 *I thei maw Chinlung liama mi’n?*

Ar zaiah chhing nghilh lem ing maw!

2. *Pianna han hril ila Chhak tiang Kawl leh Vaiah,
Chinlungah thang hmasa ka pu e Lianngaia
(Ex. Jem. Thawnglinga, Mizo chanchin p. 8)*

Hla No. 1-na hi “*Kan ngaih e lenlung liam a mi’n*” tia sawian awm ve bawk Hêng hlate hi tâlgram an kai hnuah phuah a ni a, Seinlung Kaba khua hi khawpui hlui a ni lo va, hêng vêlah pi pute lo chên-na hlui a âwmang pawh a awm lo nun hmutute’n an sawi

Tin, chhuitu pakhat chuan, “Zofate chu Khu! (lungpûk) atanga piang an tih hi Zofate Rûn khawm leh Kawlpui ram chhûnga chêng tihna a ni,” a ti. (*J Gin Za Tuang, Zomi innkuan laibu p.13*) Rûn-

khâwm leh Kâwlpui ram a tih hi Kalewa leh Kale-
myo ram a sawina a ni.

Hmârbo hla blui chuan tihian a sawi:

1 *Kin sieng ia Sinlung ram hmingthang,
Ka nu ram ka pa ram ngai;
Chawngzil ang kokir thei chang sien,
Ka nu ram ka pa ram ngai*

2 *Ka pa lam tlak a than dang,
Sinlung lam tlak aw a than dang.
Shan khuo ah thapo in vang,
Tuoi chawngin hranlu a tlunna*

(*Rochunga Pudatte, M A; The Education of Hmar
People p 21*)

Hêng hlate hi tlângram kai hnua an phuah nun
a lang Sinlung leh Shan hi hla fing khat chhûngah
a awm. Mi thenkhatin Zofate chu Shan State-ah
Shanho nên lo chêngza tawh nun an ri g a, Yunan
ram Nanchoa lai rama lo chêngzaho an nih ring an
awm ba wk. Zofate chu Shan State leh Yunan ramah
an chêng lo hrim hrim a. Zofate leh Shanho chên-
khâwmna chu Kabaw phai ni zâwkin a lang.

Shan chanchin zeh tel hlek a ngai ang Shan
chu Thai-Chinese thlah an ni a, anmahni chuan
'Tai' an inti. Chinaram Yunan biala Nancha Shan-
ho chuan AD 832-ah Pyu khawpui Hanlin an ti-
chhia a, an mi mante nên an kîr leh a. AD. 1253 ah
Nanchoa Shan khawpui Tali chu Kublai Khan-a
Mongol sipaiten an tihchhiat avangin Yunanram
chhuahsanin tûnah Shan State-ah an lût a ni an ti.

(*U Kyi, Essentials of Burmese History p 12*) Kublai Khan—a Sipaiten AD 1280-ah Kâwl lalna Pagan khawpui an tihchhiat hnuin an kir leh a Chumi hnu chuan “Shan unau thum” an tih Tihathu an AD. 1312-ah Pyinzah khawpui; a fapa Saw Yun-an AD 1365-ah Sagaing khawpui, Saw Yuna tupa Minphia-an AD 1365-ah Ava khawpui an din. An thlahte zinga lai Soa Saw Ke (1367—1401) hunah pheh chuan an ropui hle a, Kâwlrām hmār lam zawng zawng an thu hnuaiah an dah vek nuan sawi (Dr Kyaw Thet, *Burmese History p 112*).

Lai Soa Saw Ke-a hun lai chuan Kale bial (Kâwlpui) a do va, a hneh hnuaiah ram awp tûrin a tute chu Sawbua (Reng lai) a thuttir ta a. Sawbua lai chuan a chipuite hnuin Kale—Kabaw phai chu thuneihna sâng tak nêna thut ta a nian ti *Dr. Vum Son, Zo History p 37*). Chutan chuan Zofate chu Shanho nêna an chêngkhâwm a, Sawbua thu hnuaiah an awm ta a ni

Kâwl phaia Shanho sūlnu chhui theih a ni. Shan tawng khuw hming vua khaw 10 vêt a awm Khampat, Nām Sawngpuh, Nāmhawwe etc. leh luf hming Nāmkate Nāmphalaung etc a awm baw k S an chuan lui/tui hi ‘Nām’ an ti Chhuitu pakhat chuan, Khampat khuw leh Kalemyo leh Tangsa (Tinta) khuwte Shan Sawbua in a thut thu a târlang (*Zaruma, Thu Ro Bu p 14*) Vai len lai pawhin Kâwl phii chêngte chu Shan an nih thu Mr Carey & Tuck ziaik The Chin Hills leh khabu-ah hmuh theih a ni Chung Shan-ho chuan Kâwl sa an phun zo tawh a, Shan-Bama (Shan Kâwl)/Kâwl an inti ta a ni ‘Kaba’ tih pawh hi Manipur-hovin

Shan-Kâwl an tihna a nī an tī. Chuvângin Kabaw phajah Zofate leh Shan-ho an chêlgkthâwm tih chu rinhleih rual a nī lo.

Shinlungah bawk lût leh ta ıla: Pī leh pute hian China ram chu sawi loh — Chindwin lui chhak lam thu pawh hi an sawi thei lo va. Mizo History chhui-tuten Chindwin piah lam an chhui hi chu Kâwlram History tanchhana ziak an nī a. Chuvângin Shinlung chu ram hla takah an dah dah thîn hi a dik lo a nī. A chung a târlan thu leh hlate thlirin chik Chiang ta ıla. “SHINLUNG” an tih chu — pī leh puten an chhuahsan tāk tiang sâng tak liam. Shan-ho nêan an lo chênho tawhna leh an lo thihna hmun KABAW PHAI nī a lang. Kabaw phajah pawh tukkhuma sam zialho chênna bik nīa an ngaih Khampat bial chhûnga awm lungpûk nī lovin, ram hmîng emaw, khaw hmîng emaw a nih a rinawm. Pī leh puten an hriat phâk tâwk tâwk hi pianna bulah sawi an chîng fo va, lungpûk aţanga piang nīin an ingai tlat bawk. Tlângram an kai hnua thu mah: “Lailûn pûka piang, Cîmnuaî pûka piang, Seipui lungpuia piang” an lo tī mai thîn a nī

(3) Zofate Kâwlphai chên Lai:

Kâwlphai an tih chu, a tîrah Kâwl hnam chênna a nī lo va, tûn hnua an rama chêngte hian Kâwl tawng an hman avângin a ram pawh Kâwlphai hmiag a pu ta nī âwm a nī Sagaing Division huap, Chîn State ramri bula awm a nī. Phaizawl dung sei taka nī a, mêl 150 vêla sei, mêl 10 vêla zau (150x10) a rī Hmâr lam chu Tamu bial a nī a, ‘Kabaw Valley,’ tih a nī. Chhim lam chu Kalemyo bial a nī a, ‘Kale Valley,’ tih a nī.

Zofate chu he phaiah hian kum zabi pariatnaah an thleng niin an sawi. AD. 1000 hnua thleng nia sawi an awm bawk. AD. 1375 thleng an awm niin an ring. Zofate Kâwlram an luh hnua Kâwlho an lût a, Tagaung khua an din a. AD. 1044-ah Anawratha-an Pagan khua a din a, AD. 1287 thleng a ding. Pagan lal hun chhûng chu Zofate Kâwlphaia awm hun a ni a. Nimaahsela, Pagan lalin Zofate awmna Chindwin thlang lam an awp thu hriatna a awm lo.

Kan pi leh 'pute hian Kâwl phaia an chên lai chanchin sawi tam thei an awm lo va, an hun hnua hnung lam chanchin chu an hre ri ai ruai thei chauh a ni. Zofate zingah lal ram din thei khawp awm ni sela, an chanchin leh lal hming hriat theihin a awm ngei ang. Lianngaia hming sawi lang an awm a; Pu Thawnglinga'n Sinlung hlaah a târlang. Chhuitu pakhat chuan, "Rûnkhâwm awm laia hming langsâr deuh chu Duhlian thlaha mi Lianngaia a ni," a ti (*Hrangthiauva, Mizo chanchin. p.6*) Lianngaia chu Shanho thlen hmaa an lal langsâr deuh chu a ni mahna! Phurhhlûma hming sawi lang an awm bawk. Shanho sùlhnu tih loh Zofate sùlhnu hmuh tûr leh-hriat tûr a vâng hle a An sùlhnu hriat theih awm chhun chu hêngte hi an ni.

An khawpui hriat ber pakhat chu Kalemio thlang lama awm Tangsa (Tinta) a ni Shan Siw-bua-in a thut a; a bial chhûngah hian Zofate chu an chêng a, Angteng (Indin) khua pawh an sawi tel ve bawk thin. Tangsa chu an hriat phâk tâwka khaw hian ber, ni pawh chu khua aţanga lo chhuak nia an ngaih thu leh lal ropui tak a awm thu hêng Bawivung hlate hian a tilang thei ang

1. *A-hawng suaki Tangsa ni khir lang Kawlrawnah,
Kipmen zun ul lang e samal sawm bang len.*
2. *Za zawng zo bang kan a pian a fah hi nang le kei,
Tangsa khua tiang thang seh kan bla zing ririai.*
3. *Ka lung kheng val che an um lo Lai rawnah,
Tangsa Mang, nan runah inpuan rel ning naw.*

'Mâng' awmzia chu: lal hi Kâwlîn 'min' an ti a, Yaw leh Zofate'n 'Mâng' tiin an lam ri a ni Hêng hlate hi tlângram an thlen hnu daiha an phuah a ni a. Tangsa khua leh a chhehvêlah an lo awm tawh avângin he khua hi an ngai ropui a, an hre reng a ni tih hla aţang hian a hriat theih a ni

'Khampat chu Zofate khawpui hui a ni a, kulh ropui tak an siam a. An chhuahsan dâwnin Lusei-te chuan Bûng an phun' tiin an sawi thîn. Bûngpui hian ti-ti a ngah hle a, hla pawh a nei bawh.

*Ka phun Bungpui dawi ai ka sânna,
Mi khawih loh sa khawih loh tein;
Thangin lian la khuanuleng hualin
I tang zâr piallei a zâm tikoh;
Seifate'n vangkhua rawn din leh na'ng e.*

Hla thu thlir hian hla upa a ni lo va, a phuah-tu pawh an sawi thei a, 'Ruah tham loh hla' an tih angin an phuahna a la rei lo hle a. Khampat chu Kalemyo leh Tamu inkâr motor kawngah a awm a; Kalemyo aţangin mîl 50 dîwî vîla hlâ a ni. Shan jawng a nia, "Rangkachak thi" tihna a ni. Kâwlphaiah hian kum zabi 14-naah Shanho an

thleng a, Khampat khua an din a, Sâwbua lalin a thut a ni. Leikhabu ziaaktu pakhat chuan: "Shan Sawbua Saw Ni Khan chuan Khampat khawpui a siam a; Sawbua Saw Khan Tichuan Tinta (Tangsa) khua a siam. Tin, Sawbua Saw Maing Khan chuan tûna Kalemyo-ah khawpui a din a ni" a ti. *Zaruma Thu Ro Bu p.14. An hian Kalemyo lal hlui Ina mi tûmhna leikhabu 'Nwe pat Rajawin, an tih chu 1973 kum a hawh atanga a hriat a ni).*

Khampat bialah chuan Zofate an awm a, an awmna hmun chu Natmiang lui leh Meitei Rûn kam vêl-Rajagy khua leh a chhehvêl 'hi niin an ring. Chu chu Kalemyo leh *Tamu inkara*, awm a ni. Ram awptu awmna khawpui chu a bial chhûnga mite chuan 'Kan khawpui' tih theuh ngai a ni Tin, Bûngpui chu phun a nih leh nih loh hriat a ni lo va Pi leh pute chu Bûng phun ching mi an ni a, Bûng phun thu chu titiah an sa vi thin a ni mahna. Ni-ma sela, kum 500 chuarg zet a kal liam tawh hnu-in hnam dang khuaah Bûngpui ropui tak kan hmuh avanga 'Ka pu Vawma tui' tih ang mai a, 'Ka pu phun' tia sahuai thing vawn tlut mai chu kan ti likin a rina vm lo Chhuistu pakhat History lama mi thiam pawhin, "Bungpui ber thih tawh a-vangin hmâsâng Mizote phun a nih leh nih loh engti kawng maha funfiah theih a ni lo," a ti (*B Lal-thangliana, Mizo in Burma. p.52*).

Khampat leh Bûngpui titi lêng vêl hî^{thlang} ram a-tanga pêm lûtte'n changêla sawi belang mai ni lovin, phai ramah betthlape awm tumin pi pute ram hlui lo ni si chu, an sulhnû an hai vêl atanga thu lo chhuak niin a lang. Chuti lo ni sela, chutiang hun chu 1960

bâwr vêl a ni. Kulhbîng an sawi pawh hi Zofate tlângram kai hnua Shanho kut chhuak a ni ang.

Tin Zofate zînga hnam hrang hrang bian thawnthu inang tam tak neih a ni a. Thawnthu leh hla chu ro inchbiah theih zêl a ni Entîr nan: Thlân-rakpa khuang chawi, Ngaitei, Chhûrbûra, Tlingi leh Ngama, Zâwlpala leh Tualvungi, Liandova te unau, etc. Hêng hi Kâwlpahia an chênho laia an neih tawh a ni ngei ang. Tlângramah an chhawm a, mahniawmna hnaia tlâng leh ram âwmang deuh leh inhmeh deuh kha thawnthu awmna hmunah an puh zêl a nih a rinawm. Tlingi leh Ngama chu Pawl leh Paite chuan hlaah an chuantîr teuh va Liandova te unau thawnthu pheichu Tedim ni (Paite) chuan an sawi ngun hlê a; an hnampui nun an sawi nghê nghê a ni.

Liandova leh Tuaisiala kan tih hi, Tedim lam chuan Liando leh Thang Ho an ti. Tedim khaw bul, Thuam tlâng atanga mel 6 vêla hla, ni tlâkna lamah Dimpi khua a awm a. Dimpi khaw chhak lam (ni chhuahna)-ah 'Khua ken' an tih khaw pui kaina khâmah pûk zau tak, ding chungka kai theihna a awm a, ft. 9 vêla sâng, ft. 12 (hla hnih) vêla zau, hla 30 vêla thui (sei) a ni an ti. Chutah chuan Liandova lûruh tawng khat (Inch 18) vêla sei, inch $\frac{1}{2}$ vêla chhah a awm a, chu chu hausak dawn kum chuan a hnûm hlurh a, tām dawn kum chuan a ro hulh thîn an ti.

'Naulak' hnam, an tih hovin an enkawl a, 'Sum tawng' biakna an tih sakhaw pakhat angin an nei (*Pastor. Thanzama A.G titi*).

*"Gun tui tungah châwnbân a kath,
Kà thai Tawng aw na pâm lua hi e."*

Hé hla hi Rûn lui an`dainaah Liandovan a nu-
pui Tuaichawngi bânah a kai a, lung nâlah a tawlh-
thlu a, Tuaichawngi tuin a lân a, a pamhmai lutuk
e, tihna a ni. He Rûn lui hi tângnam Rûn ni lovin
Meitei Rûn a nih a rinawm.

*'Ni a chhuak e, ka hmu hmasa ber,
Liandovate kawm charah,
Chawngzawng ek khawn tliktlek'*

tih naupang hla a awm a, Liandovate nêh khaw-
khatah an lo chêng-ho tawh a ni ngei ang.

Kan pi leh 'pute Kâwlphai an chên lai chanchin
kan tarlan theih chhun hi khaikhâwm ta ila: Hla
leh hmâsâng titi han chhûtin an hun hnuhnûng lam-
ah chuan chi leh hnam an inthei tawh a, an chên-
puite azirinsam zial dân te a lo hrang ta a; tukkhum
lama sam zial Mâr-ho hi, Khampat bialah, hma
lama sam zial Pâwi ho hi Tangsa bialah an awm ni-
in a suangtuah theih. Tin, beng chung a sam zial an
awm baw' a, Asho-ho an ni a; Kalemio bial chhim
lama awm an nih a rinawm.

(5) Huang Hingag:

Zofate hian mahi hnam buk sawi lovin hnam
pêngsaw'k (chên) an sawi thin a. Zofate zinga hnam
hnam hian deuh deuh chur: Asho, Lai leh Zo a ni
History chhûtin hmasate chuan Tibeto Burman
thian Chur hian thin a zik deuh va; Zofate chur

chin chhuitu thenkhat chuan, an tanchhan lehkhabu-
in 'Chin' tia a ziahna hmunah Zo emaw, Mizo emaw,
Laimi emaw tijn an thlâk mai a. Pianna bul ber
chu 'China ram' tih a ni a, China rama chêng hnam
hming an ziah chhuahnaah Yeo, Jou, Khyang,
Chian, Lais a awm niin tî-tî-ah an sawi thîn a. Zo,
Chin, leh Lai tîin duhna lam apiangah pawhfân
theih a nî. Asho pawh Zo' lamah pawhfân theih a
nî. Vai a lo lian a, Vai lian chuan 'Chin' a rawn ti a,
an thlen hmasakna phai ram miten, tlângrama
chênggho chu 'Chin' an ti a nî tih chu a langchiang a
Chin sùlhnu chhui ta ıla.

Chindwin leh Irrawady luipui inkârah Chinywa
(Chin khua) Chin Phaza (Chin Pathian) Chin suh
(Chin thutkhâwmna hmun) a awm thu chu Kâwlrâm
luh thu—ah târlan a ni tawh a Kale-Kabaw phai-ah
Chin hming a lanna a awm lo

'Chin' tih chu Kâwlin "Thiana," Mahni leh mah-
ni tibnaah, "Tange chhin," "a chhin chhîn" an ti a,
chuta tanga lo kal a ni an ti Hêng hian kawng leh
ro a nei lo va, Kâwl tawnga 'Chhin' lamrikna a-
piang an hai khâwm mai niin a lang. Tin, Kâwl leh-
kha hlui-ah 'Khyang' an tih chu 'Chin' tîin an lam-
ri a nî tia sawian awm bawk Zofate chu êm an phurh
thîn avângin Kâwlin 'Chin' an ti tia sawi an awm
nual a, Kâwlin êm chu Chhio' an ti ngei tak nâ a;
Kâwlphai an awm laiin an chênpuiten êm an phurh
loh chuan anni bikin an phur lo vang. Tlângram
an kai hnu-ah êm an phur a, chuvângin 'êm' an lo
ti nî sela, tlângram an kai hmâa an hnam hming
kan sawi theih si loh chuan belhchian a dâwl lo a ni
âm chhin, tîin hnam hming 'Chin' tihna chu Kâwl

lehkhaah hawrawp hmandân (spelling) a hrang a ni.

Zo sùlhnu chhui thung na: Chindwin leh Irrawady luipui inkarah Zo hming a lanna chu — chhuitu pakhatin heti hian a ziak “Tang Chinese lai laia an ram palai (diplomat) Fanchoa ziak, The Maoshu lehkhàbua-ah, ‘Chindwin lui hi Chinahovin, Mino an ti a, Chindwin phasa chêngte chu ‘Mino mi’ an ti Mino mi chu an ngova an hmai a tung a ni. Mino ni chuan an lalte chu ‘Zo’ an ti a, nungchang maw leh zahawm tak an ni,’ tiin a ziak,” a ti (*Dr. Vumson, Zo p 34*) Kum zabi 8-na yêla chanchin ziak an ni a, Zo lai chu an changkâng viau siin a lang. Kum zabi 18-na pawha la maw rih Zofate an ni ang em? tia ngaihtuah tûr a awm a ni

Kale — Kabaw phaiiah Zo sùlhnu a lanna a awmlo Chhuitu pakhat chuan, “Kâwlrâm lai takah Chinho an lût thla zêl a. Sagaing khaw thlengin an awm darh a Hêng mite hi Kâwl hnamah an chang zo tawh a ni. Zoho chu Tuikâng (Chindwin) thlang lamah an lût thla zêl a, Mawlaik Rûnkhawm, leh Kâwlpui ramah an khawsa ta a ni. Mi dangin Chin hming min puttir a, kan hnam tak chu Zo kan ni zâwk,” tiin a ziak. (*J. Gin Za Tuang, Zomi Laibu p. 16*). Hei hian a taphân a tâng loh avângin pawmpui a harsa a ni

Lai pawh lai lûna chêng an nih avângin ‘Lai’ an ti a ni an ti. Mi thenkhat chuan lai lûn atanga ‘Lai’ tih a ni mai lô va, hmasângah Lai a ni daih tawh a ni an ti vê bawh-

'Chinho chuan anmahni chu 'Chin' an inti lo va, Chin tih pawh an duh lo,' tiin lehkhahu thenkhatin an ziaik. Mahnin 'Chin' inti baw k si lo, hmasang chanchin han chhuin Zo hming lang mumal baw k si lo chu — hnam hming finfiah tûrin thangthar mi thiam chêt a ngai a ni.

Sam zial dân azirin inkoh dân a awm leh a. Tukkhuma sam zial chu, 'Taichêng, Mar' an ti a; 'Duhlian, Paite' tih an awm baw k. Hma lama sam zial chu, 'Hrumtung, Hrum-sâwm,' an ti a, Pawi tih a ni baw k. Hêng hi anmahni inkoh dân a ri lo va, an invuah tawn theuh va, indeusâwnna pawh a ni hek lo

2. KALE KABAW PHAI AN CHHUAHSAN

Zofate'n phai ram ei- in zawn awlsamna hmuna chêng hien lo va, ei zawn harsatha tlângram an pan chhan chu thu khirkhân tak awm vâng a ni. Tlângram an pan chhan chu sawi dân hrang hrang a awm a, sawi dân pakhat chu 'Zofate hi ramvachal deuh vek an ni a, ramsa tamna an pan a ni' an ti. Tlângram aîn phaiah ramsa a tam zâwk a; tlângram an kai hnua ah pawh ram vâkin phaiah an kal fo thin a ni. Chuvângin he sawi dân hi pawmpui chi a ni lo.

Sawi dân dang lehah chuan, 'Shan ramah tâw a tla a, hripui a lêng baw k' tih a ni. Sawi dân dang pakhat leh chu: 'Kâwl Siangpahrângan Mindalay ah kulh ropui tak a siam a, kulh hna thawh hautak lunp tuar zo lovin an kal chhuak' tih a ni. Hêng sawi dân pahni hi dik lo mah se, a inkung-kahna lai a awm ang. Zofate'n Shan thu an sawi.

thìn chu, Kale—Kabaw phaia Shan lal thuhnuana an awm lai thu an sawina a ni a. Shan ram an tih chu Kabaw phaia ni Mandalay kulh thu-ah chuan, Kâwl History enin a dik thei lo Mandalay chu lal thutchilh khawpui hlui a ni lo va Mandalay hi kha vpui atân dintu leh kulh siamtu chu Mindung lai (1852-1878) a ni a. A thih hnuin a fapa Tibaw lalin a luah a, Tibaw lai chu 1885 kum tâwp lamah British sorkâr sipaun an man a, Kâwl lai (King) hnubnûng ber a ni.

He kulh hi a ropui êm êm a, tânah pawh tha takin a la ding Ku'h chhûnga lai In erawh chu Japan ril lai khân bomb in a tichhe vek a ni. Kulh an siamna chu kum za chuang âwrh chauh a ni a, a la rei lo hle a ni Hetih hunah chuan Zofate thlang an tla hman tawh

Phairam an kalsanna chhan nia rin chu hetiang hi a ni Shan lai Soa Saw Ke (1368-1401) chuan Ava khuilh lalna khawpui a din thar a. Chûng hun lai chaun Kale phaia leh a chhehvêla mi an inngeth lo va Chumi denchhenin lai Soa Saw Ke a chuan a do va, a hneh ta a Chu ram awptu atân a tupa Kyitaungnyo a a dah a Kyitaungnyo a chuan 1374 kumih lai In ropui tak a dia a, kulh bang thuah hnih, kil li nei a siam a, kulh bang kil khat chu mêl chanve aia sei, 1 km (kilometre khat)-a sei a ni a, a za i lam hlam 15 a ni Chu kulh hlui chu Kalemyo chhim lam mêl hnihah a hnukma hmuh thei-hna la awm an ti. (Dr. Vumson, *Zo History* p. 34).

Kulh bang sak hna thawk tûr hian a ram mite chu phûtluh an ni a, lai khawnbâwl Shan upahovin

Zofate chu rim takin an chhawr a Thatchhia leh chak lo deuhthe chu an kut zungtang tan sak tûr tîh thupêk pawh a awm hial nûn an sawi Hna a hau-tak lutuk avângin mahnî hna pawh an thawk hman lo va, an tâm a, hri a lêng bawk. Chu lai sual leh nunrâwng tak tuar lo chuan an tlan darh zo ta nûn a rinawm An tlan dân chu Zâna in hnuaia se khung, hlauh neia thawklehkhata an zuangchhuak ang hî a nî awm e; Hmâr hlain hetî hian a sawi —

Khaw Sinlungah

Kawt siel ang kan zuong suok a,

Mî le nel lo tam a e,

Hriemi hrai a.

(Dr Rochunga, Edu. Hmâr p 21)

A hun chu AD 1375 vêl nûn an ring A then chuan hmâr lam an pan a, Manipur leh Assam ram thlengin an kal a. A then chuan chhim lam an pan a, Yaw phaiâh an kal a, Asho-ho chuan ram laili phaizâwl an pan a, Arakan tlâng thlenga kal an awm bawk A then the chu Padawng tlâng aţangin Mindat, Kanpetlet leh Paletwa tlâng ramah an kal ta a nî.

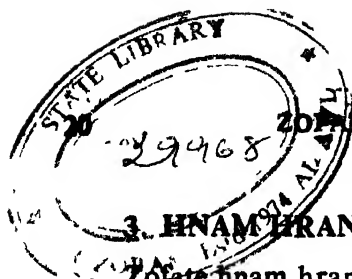
Mî thenkhat chuan a hlâwm deuh zêlin khaw-thlang lam an pan a, Mîmzâwl hmun hî phaiaţanga an inchhawp hmasakna nûn an sawi thin. Thâng-tlâng an pan a, Thâng pangah hian rei tâwk tak an awm âwm e. Thângtlâng an kân hmun Paieho chuan Saizâng khaw hnuaia Chimnuai an pan a, "Chimnuai chhuak" an inti ta a nî.

Pawî leh Mar (Seifa) chuan Thângtlâng an kân

hnuin Lochawm leh Hmunli an thleng a, Lâti pan tâwk an awm bawk Mi thenkhat an châmbâng a, mipui tam zâwk chuan Rûn lui an kân a, Lailûnah awmhmun khuarin 'Lailûn chhûak' an intih phah a Lailûn chu Falam aţanga hmâr lam mêl nga vêla awm, Sûnthla khaw bul mual pâwng a ni Lailûnah chuan pûk thûk tak a awm a, hnam mâwl lai chuan chu pûk aţanga piang nia insawi pawh an awm nghe nghe a ni. A then Lailûn vêlahan châmbâng a, mi tam zâwk chuan tuna Khawrua khaw chung-a Zotlâng an pan Chuta ţangin an kal thla zêl a, Halkha bial, Thlântlâng bial leh Matupi bialah an awm dar ta a ni

Seifate chu Rûn an kân hnuin Lailûn thlen hma lawka tuna Falam khaw kiangah khian hmun an khuar a, chu khuaah chuan Sûmpuia a lalavângin an khaw hmun chu 'Sûmpui hmun, an tih hlen phah ta a ni

Zofaten Rûn an kân hun chu AD 1440 vêl nûn a rinawm. Tlângram an thlen hnu chuan a chi a chin an inthen a, khua an din zêl a, inkalpawhna a harsat avângin tawng leh nunphung leh kawsik dân a lo dang chho zêl a Hlate nein chi tin hnam tinin an chanchin an chhuiin sawi tûr an hre tam sâwt hle a ni

ZOLOTE CHANCHIN

3. HNAM HRANG HRANG CHANCHIN

Zolote hnam hrang hrangin an inthlah dân an chhui theuh va, lehkha zia k a awm loh avângin chhui thui a harin chhui dika harsa hle mai Hnam leh chi tam taka inthen a nih avângi i chhui kim s' n a nı lo va; hriat lâr deuh deuh a then chauh târlan a nı.

(I) Lusei:

Dr. Vum Son; Zo History phêk 57-ah, "Naw-songa fa Songthu leh Ngaitê an nı a; Songthu chu Paite thlahtu, Ngaitê chu Lusei ho thlahtu a nı" a ti Ngaitêa fa Thlana thlah chhâ vng Hual—ngo thle gin thirnaah a tarlang 'Thlapa'n Luseia a hring' tın an sawı thın a, mitthirâwp lamnaah Thlapa lım chu mılın dang aia sâng leh hian zâwkin hlâng lai takah an dıntır thın. Hei hian Thlapa a awm ngei a nı tih chu a tılang chiang hle a nı 'Thlapa'n Duhlana, Duhlana Luseia a hring' tia sawı a awm baw k

Lusei chu kan pı leh pute Kâwlphaı chên laia awm tawh a nı ngeimaia, sawı dân dang danga awm Kâwlphaı lo pêmho an kır leh a, kır lova cham bângte chu Kâwlın 'Lusaing' an tı tih a awm a, 'Kukı atangın Kukı, Lukı, Lusaı, tın lam rık dân a lo hrang ta a nı' tih a awm baw k Hei lo pawh sawı dân dang tam tak a awm. Hêng chhui dân hian belhêtia i an dâwı lo êm êm a nı. Tın, Shanho chuan fapa upa ber chu 'Lusaing' an tia, Kabaw phara Shanho nêan an chên-zaho lain Shan jawng lain, 'Lusaing' tia hmıng an sak chu a pu hlen a, chu mı thlahte chuan 'Lusei' an in tı ta a nı ang tia sawı an awm baw k.

A chung a chhui dânte hi lo dik ta lo mah se, Seifate thlahtu Luseia a awm ngei a ni tih chu a ni-awm a Luseia fa Lumhâ, Tochhawnga Thangpuia ti an awm a, Luseia fa Lamlira leh Sunhauva an ni tia sawian awm bawk Lusei hnam pêngte chu Mizo chanchin ziaktu hmasa ber Rev Liangkhaia lehkhahu chhut 4-na phêk 9-naa a ziah angin lo tai-lang ila.

1 Chawngte. Tuichhung, Lungtê, Pâmê, Mu-chhipchhuak

2 Chhangte Darchhûn, Pâmê, Vawngghâk, Kâwlchi, Nghakchi, Lungte, Chawnglûn, Lumthang, Tumpha

3. Chhakchhuak:

(a) **Hualngo.** Bochung, Cherpût Chalthleng, Klûpno

(b) **Hualhang:** Chalbuk, Chumkhal, Taihtung Chertluang, Khupno, Fangte.

(c) **Hualhnam,** Muansuan, Lamtun Mitsum

(d) **Lûnkhua:** Lallûn Sialchhûng, Ngachhûng Chalhchung, Ngalsi, Barchi, Plûngchi,

Chhakchhuak chu Mauva (Lianmauva) thlahte an ni. Tin, Lûnkhua tih awm zia chu, Neihhrimfa fa, Lallûnan khua a dîn a, Khirhê a thlahte'n an pan bawk Lûna khua an tih chu a hnuah 'Lûnkhua' an tih a; khaw hming chu hnam hming th an pu hlen ta a ni. "Seipui thlâng mel 6'vêla hiath Lûnkhua a lawm.

4. **Chuaungo:** Vânpuia hrin, Chumthlôk, Dârkim, Zâwngpâm, Hmunpêl, Thlehngghêl, Laller, Auhmun.

5. **Chuaughang:** Lathang, Chhûrgpui, Chawn-chhâwn, Chawnchirh, Khuanglawi, Vaichuau.

6. **Haubnâr:** Hauthûl, Haubul, Tuuthang, Sênlaï.

7. **Hrahsêl:** Sêlpui, Sawntlung, Sumkhal, Saza.

8. **Pachuau:** Lianthung, Lianghawr, Lalbâwma thlah, Cherlal, Chhâwnthliak, Dârchuau, Vârchuau.

9. **Thangur:** Zadeng, Thangluah, Palian, Thangur, Rivung, Rokhûm Anni hi Zahmuaka thlahte an nî a, Thangura hi langsâr ber a nih avângin he hmîng hi an pu a nî Tîlang lamah chuan Thangura thlahte chu Thangur inti tawh lovin — Sailo, Chenkual, Chawnglul tînn an sawi hrang ta a i i

10. **Tochhawng:** Topui, Chhakawm, Tobul, Chemhler, Muchhîpchhuak

11. **Vânchhawng:** Vânlông, Sumkhûm, Chemhler, Chengrel, Kaithûm

Hnamtê chu Lusei thlah zingamî a nî a, an unaute biak angin Muchhîp an biak duh loh avângin Lusei zingah an telh ta lo a nî an ti. Thlang lâk hnuah a then chuan Lusei rai an be leh nî âwm a nî

Seipui Khur Luah Thu: Seifate chuan Rûn an kân hnuah Sûmpui khuah an awm thu târlan a nî tawh a. A D 1445-50 vêlah Seipui khur an luah a, an thlen hma hian Khiangtêho Bualmînah; Chawng-thuh, tûna Chaw, thu khuah 'eh Sânzâwl leh Bochungah; Râl'têho Sâimînah an lo awm tawh a nî. Seipui khur an luah thu chu — heti hian upain an sawi ngun hle thîn a nî;

Sûmpui Khuah Mâuva (Lianmauva) chu a lo

thangvâl tawh a. Tûk khat chu feipui kengin lo a kan a, sanghalin an bâl a lo tlan a, sanghal hnu chu a chhui zêl a, tûna Sûnthla ramah bu a lo chhep a. Sanghal bu chu a chhun a, a hliam ta a A sa hliam chu a ûm zel a, khuain a thim hnan ta a nî. A hawi vêla hla vak lovah mei êng de thliah thliah a hmu a, a pan ta a; Khiangteho thlawhhma thlâm- a ram riakho an lo nî hlawm a, an hnênah chuan a riak ve ta a A tûk khua a lo var chuan a'n hawi vêl a, khaw hmun atân tha a tihle a; an awmna Rûn kam chhengchhe tak a chuan thlawhhma lâk tûr tha a tam si a A hawn hnu chuan a unaute a sâwm a, an pan ta a nî Zâwl rai tha takah chuan khua a din a, Mauva pa Seipua a lai a. "Seipua khua" an ti thin a, a hnuah 'Seipui khua' an ti hlen ta a nî Mauva chuan Seipui khuaa Khiangte nuthlawi nupuih a nei ta a nî an ti

Chhakchhuak:

Seifatezingah Chhakchhuak chu Seipui khur luah atangin thlang tlâk thlengin kum 300 chhîng vêl an ropui a Thlang tlâk hnuah Thangûr chu lai tlâwm hun thle igin an ropui a. Chuvângin he mite hnam hnih chanchin hi upain an sawi ngun- in an chhui tam thei ber a nî.

Chhakchhuak chu thlahtu hming a nî lo va, an unau thlang tla hmasaten "Chhak lamho" tîin hming an puttir a, thlang an tlâk ve hnuah "Chhak- chhuak" an ti ta a; Tiau thlanga chher thar a nî.

Luseian Lamlira, Lamliran Sumpuia, Sumpuiian Seipua, Seipuiian Lianmauva a hring an ti Mauva fa Tlâtea leh Khirhtêa; Tlâtea fa Hualthana leh Neih- hrima an nî, Khirhtêa fa Nga isa, Baichua, Phungchue

an ni. Hualthana fa Hualngova, Hualhânga, leh Hualhnama an ni Neihhrima fa Lallûna, Sialchhûnga, Chalchhûnga, Ngachhûnga an ni. Hualngova leh Hualhânga fate chu Lusei thlah Chhakchhuak chhui-naah târlan a ni rawh a. Hualhnam chu sa inhleh loh avângin Rûn ralah an kaia Pante kârah an khawsa ta a ni an ti. (Mizo ram chhim lam, Bangladesh bul vêla Phualhnam intite chu Lusei hnahthlâk bawkan ni a, Hualhnam lam rik dân dik lo a ni mai thei).

Tlâtê' lung Seipui vêng lu lamah a awm a, lung chungah chuan a râl thah lem te, a sa kah lemte leh se lu lemte an zlak tlar dul mai a ni. Hualthana leh Neihhrima chu Seifate sakhua chherchhuaktu an ni. Hualngova chu lal langsâr tak a ni a; a thlahte'n hnam hmingah an pu nghe nghe a ni. Lûnkhua leh Lûnkhaw lu Thlangkhuaah leh Khawkawkah an lal bawk. Hêng hî lal hmasa deuhte an ni. (Lal hnahnûng chu târlan leh a ni ang).

Thangûr:

Seipui khuaa pasalthaho rammuin an kal chhuak a. Rûn kamah mipa tleirâwl amah chauhva awm an hmu a. An ban zawh chuan chuan — a pa nên inhmuh thiam loh vâng a rawl bo nûn an hria a, an hruai bâwng ta a ni. An lal inah an thlen a, lal chuan tha takin a enkawl a; a fapaah a siam a. Chu tlangvâl hming chu Ngâlna (Râlna) a ni. A pa hming chu Silsinga Thautê (Sihzâng) hnam a ni. A pa Seipui lal chuan hming hran a si ve a, sal man ang majin mipuin an hmuah avângin, 'Zahmuaka' a sa te a ni. Chu chu A. D. 1600 vêl a ni awn e. Chutih laja Seipui lal chu Hualthana (Chhakchhuak) nin upair an sawi. Mi thênkhat chuan Ngâlna chu in-

donaa man niin an sawi thîn a, Lusei leh Thaute (Sihzâng) an indo ngai lo ya; Sihzâng upa pawhin indo thu sawi tûr an bre lo

Zahmuaka chu a pa (Seipui lai)-in tawng hmun khat hmanġ Hmâr hnahtlâk Lawitlâng mġ Lawi-lêri chu nupuiah a neih sak a Lawitlângho awmna chu Seipui thlang mel 8 vêla hla, Lêntlâng thlang lawkah a nġ a, tûnah pawh 'Lawitlâng khua' tûn khua a la awm Zahmuaka chu a indang ve ta a, a fate chu Zadênga, Thangluaha, Paliana, Thangûra, Rivunga leh Rokhûma te an nġ Zahmuaka chu mġ fel leh rinawm tak a nġ a, Seipui kulh dai vengtu-ah an hmanga, lo lam hna a thawh hman loh avâng-in, an khuate'n buh an khawn sak thîn.

Zahmuaka thlahte lai tanna chu Tlângkhua a nġ a, tûna Khiangrâwn leh Ngaltui khaw inkârah a awm. Seipui thlang (nġ tlâkna lam) mel 7 vêlah a awm a, tûnah 'Tlângmun' an tġ. Tlângkhuaah chuan Hnamteho an awm a, an lai Sanpiala thih hnuah lai rinawm tlâk tûr an neih loh avângin, Seipui khuaa Chhakchhuak lai hnênah an râwn a. Anġ chuan: "Zahmuaka fate hi an paruġ a, an rinawm bawġ a, va lai rawh se," tûn a kaltġ a, Tlângkhuaah chuan Zadênga a lai ta a nġ Chu chu AD 1650-60 vêla nġ ang Tlângkhua atangġn Palianan Khiangrawnah, Rokhûman Khawruah khua an dġn. Chu khaw pahpġ chu inhnaih tak an nġ Tlângkhaw thlang lawġ — Faġam atanga Rih kalna kawng mel 27-na Khuanglung (or) Rawsih Bangla kiangah a awm a; Tûnah Khuanglung chu khua a la awm a, Khawrua khaw hmun hġi chu changdâwġ lo (terrace) siam nân an hmang.

Tlângkhua leh a chheh vêla an lal hnu pawhin Zahmuaka fate chuan Seipui khuaa an hna ngai ang bawkin kulh an vêng a; kulh vên man an dawng thîn Chu chu lal manah a chang ta a, thlang tlâk hnuah lalin fathang an ei hlen ta a nî. Zahmuaka thlahte an pun zêl hnu chuan Chhakchhuak zîngah tel tawh lovin, hnam khatah an intêl khâwm a, "Thangur" tîin Lusei zîngah hnam pakhat a pung ta a nî

(2) Chawngthu Chawngthuho chu Rûn leh Lêntlâng inkâr, tûna Chawngthu khua leh Sânzâwl leh Pângzawl (tûna Bochung)-ah an awm a Sânzâwl chu tûna Khawp'ual leh Bochung khaw inkârah an awm; tûnah chuan 'Chiakzawl' an tî Chawngthuho chu Duhlîan hnam zînga mî an nî. Duhlîanho sakhaw hmun khata an awm lai chuan an puithiam chu Chawngthu mî an nî thîn.

Chawngthu zînga langsâr ber chu Lêrsia a nî. Sânzâwl khuaah a lal a, a haisên hle a — sial pawh tam tak a nei A sialte chu vâna arsi zât an tî hial a nî. Seifaten sabuan hlaa an hman hlen tâk mual lâm hla hî Lêrsia atanga lo chhuak a nî a, 'Lersia' hla an tî bawk. An khaw thenawm Saihmun khuaa Râltheo an rûn thîn a nî ang, sabuan hla atangin a lang Sabuan hla chu sakhaw thu, Zân khuangchawi thu-ah târlan a nî.

(3) Râlthe Râltheo hmunpui ber chu Saihmun a nî. A. kang vêlah a chi chûn an awm hrang bawk. Suai tlâng, hnuâia awm an nih avângin 'Suaihnuai khua' an tî thîn a. Suai chu khaw hmun a nî lo va, Saihmun khaw lu tlâng a nî a: Râltheovin khawtlâng sakhaw atân an bia.

Ralte chu 'Kâwlnî, Siakêng, Khêltê, Lelchhun' tîin hnam siper paliâh an inthen a Kâwlphai aţangin Thângtlângah, Thânghêmah, Dînpuiâh, Dîmlovah, Rûnah, Suklulah, chuta ţangin Saimun an pan ta nîin a rîawm Nau thawina chi khat 'Luilam' an tîh thiam hlaah a chung a hmun leh khuate hîa irdawt thlahin an chham thîin He luilam thawina hî Seifatên Râlte hnên aţangin an lachhuak a nî an tî

Râlte zînga an lal hming kan hriatte chu Siakêng zîngah Harzânga leh Chawngtuala an nî. Khêltê zîngah Lûtmânga, Kâwlnî zîngah Chalbâwka te an nî. Lûtmânga chu Lêrsia hlain 'Lutmuala' a tîh nêen thuhmun a nih a rîawm.

Kâwlnî leh Siakêng chu sachhiâh inpêk duh loh thu-ah an buai a, buaina a so sâng zêl a, indo an rawt ta a nî. An pasaltha ve ve inbei tûrin an rawt thlu a Siakêng pasaltha chu Suangsapua (Sasapua) a nî a, Kâwlnî pasaltha Dârbunga a nî. Dârbunga chuan Suangsapua a hneh a, a that ta a. Kâwlnîin hnehna an chang a, Siakêng an tlâwm ta a nî Siakêngcho chuan an tlâwmla hle a, Kâwlnî do leh an tum a; an pasaltha chhuantawlawl a theih tawh avângin hneh theih an inring lo va, Thlân-râwn lal Chawnglula (Pawî) chu ţanpuitu atân an sâwm a. Chawnglula leh a mite chuan Saimun khuâa Kâwlnîho rûn tûrin an thawk a, Kâwlnîho chuan an lo hriat lâwk avângin an lo châng a; Thlân-râwnho chu an that nghek mai a, Chawnglula pawh an mian a, meipêk silai pakhat an lak sak bawk Chawnglula chu kawî bunin kum rei tak a tâng a, phâng (behphâng) kum, kum thum a hmu an tî thîi-

Kum kua chhông a tăng tihna a ni ang. Kâwlniho chuan bla an phuah a:

1. *Pawiho cha cha hawng thawk e, Kâwlni rûn;*
Ka suaipui leh ka Langmual a nuam o ve
2. *Ka Suaipui leh ka Langmual a nuam o ve.*
Hnahsing hnuaiah sakruang pal sing ang ka tian.
3. *Hnahsing hnuaiah sakruang pal sing ang ka tian,*
An thlung lu leh Kawrsilui tui ang kan luk

Hla thu chu: 'Kâwl ni rûn tûrin Pawiho an lo thawk a, kan biak Suaipui leh Langmualin an lo âwih ta lo a ni. An ruang chu pal thing angin thing hnuaiah kan tiangkham a, an lu leh silai kan lâk sak' tihna a ni. Siakeng lai Chawngtuala runthlak tihzâwng tûrin hla an phuah leh a:

'Hawn ngai ve hawn ngai ve aw, Chawngtual pa'n,
Chawnglul chawnbânah ka kaih, hawn ngai ve aw,

Thlân râwnho chuan Chawnglula tian tûrin thi leh dâr an keng a; Kâwlniho chuan tian an lo phal lo va. An tian theih loh tûrin tlanna atân: Chaite ngho chhuak pakhat, Liangêr (ainâwn) sûtui ban tiat pakhat, Sairem hlam thuma sei pakhat a tian tûrin an lo ngiat a. Liangêr leh saihrem chu an hmu thei a, chaite ngochhuak ohuan hmu theih loh ayângin, an tian thei ta lo a ni. Nî khat chu Chawnglula sal Hrangtovan a pu a han kan a. Chu min chuan Kâwlni lai chhôngkua chu chawng zu chhîmin an kal to vek a. An aym loh lai den chhen-in Hrangtovan a pu a paw chhuak a, dajah kâwl chu

a chək chhe ta a ni. Chawnglula chu a kawlbunna a rei tawh lutuk avāngin a kal hiet thei lo va, Hualngo khua Chawngtui an pan ta a ni. Hiet lai hian Hriangngai (Helei)-ah Chawngmura (Lalvungpa) a lai a, Chawngtui ah a fapa Māngpūma a lai Chawngtui chu tūnah khua a dīng tawh lo va, Hriangngai leh Suangphei inkārah a awm

Chawnglula chu a dam deuh hnuin Hriangngai leh Chawngtui tlangvālin an thlah a; ram palatlēng-ah kawng an zawng chawp a, 'Lēnsāwm' an tih Lēntlang tui awmnaah an riak a, chu tui chu tūn thlēngin 'Chawnglul tui' an vuah hien ta a ni Chawnglula chu a lāwm êm êm a, a thlahtuzīnga an hotu Māngpūma fapa Chawngbura chu Māngkhēngah vēng a pe a, a thlahte tūn thlēngin an awm blen nghe nghe a ni an ti

Chawnglula an lo tanpu avāngin Kāwlniho chu Hualngo chungah an lawm lo va, an inhmui thiam lo sawt hie a. Siakēngin Hualngo an sāwm a, Kāwlni an rawk ta a ni Kāwlnihovin Chawngtuala dār bu an lo lak sak tawh chu an la chhīak a, Hualngovin an nei ta a, 'Chawngtui dār' tūn hming an vuah h'ien. He dār bu hi S. ipui jal hnēnah a la a vm. Dārlianpuia fanu Sampuina pasal Zahuata hnēn a chhawm a ni. Dārlianpuia chu Chawngtui lai Māngpūma fa a ni.

Chawnglula chuan phuba la tūrin a hote nēn Kāwlni an rūn leh a. Kāwlni chuan an hneh tawh hnu a nih avāngin an Nuthūr zuam a. "Ku'h chhūngah lūt tam-hrih rawh se, thah tūr kan m-chap lo palh ang e," tūn an zuah reng lāwk a. Pawi-

ho chu kulh chhûngah an lât ðeuh mai a; hriamhreitha an lo nei tawh bawk a. An inbeih meuh chuan Pawihovin an that ta ðeuh mai a. Kâwlni pasaltha pawh an hliam a, Kâwlni an tlâwm ta a ni

Chutichuan, Kâwlnih o chuan Saihmun an tlân-san a, Khawzimah khua an va din ta a. Râlte dang pawh Lêchau (Inbûk)-ah an insawn bawk. Khawzima an awm hnuin an ropui leh hle a ni. Chawhte khua an rawk a, dârbu an lák sak. Tin, hnam dang kuta dârbu hming thang — Siallâm dâr, Sêl-buang dâr, Tuaichawng leh Liando dâr chenin Khawzim Râl'e kutah a lât nun an sawi. Hêng dârbu hindo hneh avânga lák ni lovin, sum leh paia an lei nun an sawi. An lausain, chawnlâm leh sa leh ralah pawh an tha a; hla pawh an phuh ðeuh a ni. An lal chu Zuathâwnga a ni a, 'Luathâwnga' ti an awm bawk. An hla ðhenkhatte chu:

1. *Ka hlau o, ka hlau o ve, ka hlau ngai o,
Chawte dai sung iût ta hnu ka hlau ngai o.*
2. *Zim khawpui phek banga pha Van lai enruai,
A lai taka zua thawng aw, mual bang tûngnung,*
3. *Lutah limngah nawh ni'n e, Zim khawpui laiah,
Hmampui than nân zuksialin ai han zawnng hen!*
4. *Hmâr tlâng âr ang that leng e, Zim khaw-laiah;
Dinnu puan bang kawî leng e, tual len bang nâ.*

Hla No. 2—na hi Tîu luia sangha rua an vuak-naah sauk tlaw (sa seh) an chhar a, an lalin a phuh a naah ti.

Râlteho thlang tlâk hun chu AD. 1770-80 vêl a ni ang. Khawzim khuaa-an awm lai hian Hualngo lal Lalvunga chu, Khawzim atanga hla vak lo — Fâr zâwlah ropui takin a lal a Lalvunga an huphurh avângin Râlteho chuan Champhaia Lawitlâng Hrângchalho rûn darhin Tiau râl an kai a ni An hla phuah chû:

1 *Ka hang sat ka hang sat a, Champhaia lang,
Cherthlang chut le Laimi thah tual lenpui leng*

2 *Zimkhaw kamkei phat lûah i ka ngai o,
Leido thlunglu âwnsingah kâwlngo leng bang*

Champhaia an thlen hnua an hla phuah chu.

3. *Kiautui kuam le Inbûkin mang ni nei o,
Phung in sawt dil del tang e; kutehna ding.*

Champhaia an awm hnua Zopui khuaa awm Lallula (Sai'o) chuan Tiau chhak Lênychauva Râlteho a rûn darh zo va. Lallula leh Zadênggho tangruain Champhaia Râlteho an bei leh a, a chung a sawi tak darbure leh thil tha dang chu Lallula kutah a thlang leh vek nîn an sawi

Tiau chhaka Râlte lal hnahnông ber chu Singkiauva a ni. Dârkhai khuah a lala; an khuah In 20 an tlin loh chuan a lalna bân tûrin Sorkârin thû a pe a, In 20 an tlin theih tak loh avângin Falam D.C., Lt. Col Burne-an ni 10.1.1909-ah lal banna thû a pe. A khuah chuan Chawngthangvunga Hualngo lal zui ta a ni

(4) Ngênte

Ngênte khawpui chu Chawnghawih a ni a, Sial-lâma awm an awm baw. Chawnghawih a an khaw hmun hui chu phûl zau takin a la awm a, tûnah 'Hmunpui' an ti. An sùlhau hmuh theiha la awm chu an lungphun a ni ber a, an khaw chhuah lam leh tlak lam tlângah tam tak a awm. Chhuah lam tlâng phe chu 'Ngêntê lung tlâng' tiin hming an vuah nghe nghe a ni. An lungah chuan milem an zia k a, mipain tukkhum lamah sam an zial. Pasal-tha lung ni âwm chu feipui hawlin vaibèl an zûktîr a; sùmkû (vakûlchang) tawnin a tajah kingkawt an vawntîr baw. Mihring lem tê tak tê tê leh ramsa lemte an zia k tel baw k a. 'Hmeichhe lem an zia h tel chu an nula ngaih a ni a, mipa lem zia h erawh chu an râi thah lem a ni," an ti.

Ngênte zingah langsâr tak tak an awm a, an lal hmasa ber chu Chawngchawna a ni. "Lalmânga nu hlawh rawih" ti h h an la sawi fo thîn baw. Tin, hla phuah thiam Fî Hmuakî leh Dârthiangi hming a lâi hle. Chawngchawna fa chu Chhun-rûma a ni. Lalmânga nau Ngaiha a ni a, Chhun-rûma fa nge a nau zâwk nge a nih hriat chianna a awm lo. Ngaiha hi a pa Inpui luahtu a ni a, vêng lai, zâwl rem takah a awm. Lalmânga In erawh chu vêng lu lama awm a ni.

Lalmânga nu hian ni rei lai takin hlawh a ruai thîn a. Lalin an lal mănah an khuate hnen atangin ni thă an dawng thîn a, lo hna an thawhtîr thîn a ni. An feh khâwm ni chu "Hlawh rawih ni" an ti a; lâwm ruai nêu a kalhmang a inang lo. Lalmânga nu hian a hlawh rawih ni chu an erawh erawh inang

puar a, chhônah tui a in a in mai a, a puar hle thin a, "Mî chhia hian tuisik hî chaw atân in va ring mai lo ve" a tî fo thin an tî An hma bunna zâwnah fangra thiang a vawrh darh a, "Mahni hma zâwna mî theuh in thlen hunah in ei zêl ang," a tî a, fangra ei tam duh avângin an tang nasa thin an tî baw Lalmânga nu hian nî rei lai tak denchhenin hlawh a ruai tih a nî fo va Buhtun ching an nî a, May chawhnulam atanga June chawhma lam thleng chu 'Belhtuk' an tih buhtun thlawh tûl buai lai tak, chaw lu chhan hun a nî a, tûl buai lai tak a denchhen a nî zâwk ang Lalmânga nu hlawh rawihna lo chu tuna Chawnghawih khua atanga chhim chhak Mèi k'iat vêla hla, ram zâwl a nî a, "Lalmânga nu lo zâwl" an tî thin a, tuna chuan 'Lalmâng zâwl' an tî Kum rei fe mai a zâwnin chul an ring thin a nî

Tin, Ngaiha In bulah tuikhûr lûn ber a awm a Ngaiha hian tuikhur leh a In chu a hung kulh tlat a; a In chhînga'n tui chawî tûr apiang an luh a ngai thin a nî Tuichawî tûra a Ina lût hmeichhia tupawh a itzâwng apiang a lo mutpui zêl thin a, lai a nih avângin tuma'n an tî ngam bawk sî lo Lalmânga nu (Ngaiha nu hmasa) chenun a lo mutpui tâk avângin Lalmânga thinur chuan Ngaiha kal bo hlânin a In a lo thiah sak a, a hungna a tichhe vek bawk. Ngaiha khualzin lo hâwng chuan a u Lalmânga a han rûn a, kawngka a lo khâr avângin a lût thei lo va; bang vathang (kawngka chung bangâwng bika tah)-ah lâwnliam tumîn a van chho va Lalmânga'n thal kibârin a lo perh a, a tlathla ta a; chu thal chuan amah leh amah a invit hlum ta

a ni. Chu tui khur chu tui thlengin 'Ngaiha tui' an la ti a ni.

An khaw mawngah lungpui lian tak mai a awm a, râl an lo kal chuan lung chu a au va; an inring thin a ni an ti Chu lungpui chu tui a deng a, hmunhnhah a phel a; chutih hnuah chuan Ngente lo chu ralin an hneh thei ta a ni an ti Chu lungpui chu tui thlengin 'Lung au' an ti.

An ramah chikhur a awm a, an teng thin Tum khat chu zânah Chikhur chu a lo eng pup mai a, "Mihring min pe r'u," uih awrâ a an hria a, chitengho chu hlauvin an tlan hâwng ta vek a. Chu mi hnu chuan chichu teng ngam tawh lovin a khurah se ki an khêng bûr ta a ni an ti.

Ngente hovin Kiangteho an rûn a Kiangteho awmna chu tui Bualmin khuaah a ni Chawngthu khua leh Khawpui inkâra tlang p wh Kiangte tlang an ti Ngenteho chu Chhurnma a ho va, Kiangte lai chu Khawm nga a ni. An ti beih lain Chhurnrûn an, "Chawngchawna sakaw ke na" uin a inhrosa vâl a, 'Chawngchawna pasaltha huaisen ka ni' a tihna a ni a. Kiangteho chu an ke nâ tak tak emaw uin an zuam hlê a, an va nawr ta a Chhurnrûma chuan a lo thut ta zêl a, Kiangteho an tlan-ehhe ta a ni. Ngenteho râl hneh chuan Seipui Seifah an han cho deuh va, chapo takin beti hian hla an phuah a:

*1. Ngente ke nâ Ngente Chawngtuak a,
Khawmanga te kan chhih chung lo maw!*

2 *Khawmanga te kan chhuah in chhungah,
Seivawn zathumin mi el lo'u'*

Tum khat chu Ngênteho rammu hlawnchham hâwng lamin Lîmkâwnah Thangchungi (Hualngo) an that a. He mi thu leh thu dang dang avângin Hualngovin Ngênte an rawk a. Ngênteho zingah tan-rualna a awm thei lo va, Ngaiha nun sual bâwî vâng a ni ang — Chawnghawih khawpui an chhuahsan a, Hualngohovin an luah sak ta a ni. A then chuan Hualngo an bêl a, a thenin Zongte leh Selawna Zadêng leh Thangluahho an pan. Mipui tam zâwk chuan tûna Ngênte khuaah khua an di leh ta a ni. Ngênte khuaa an awm hnu hian an khaw hluia an vânglai an ngai êm êm a, hein hian hia an phuah

*“Kan Chawnghawih khua khaw nun nuama kha,
Ni tina bel liana zu kan hun*

Ngênte khuaa an awm lain Khawzimah Râlteho huphurh tham tak an awm a, rûn hlauvin khua an tlânsin leh a, Bapui tlâng atangin thlang an tla ta a ni. (*Pi Hmuaki chanchinah kan sawi leh ang*)

(5) *Tlaisûn*

Tlaisûn chu rûn thlangah an awm a, khaw tam an ni lo. Rûn chhakah khaw tlêm tê an awm bawk. An latte chu Hlawncheu hnam a ni a, Laitûn chhuakho an ni. An khawpui chu Fahlam, tûna Tlaisûn a ni a; tûnah Falam khua leh Rûn inkârah a awm. In 500 lai an ni a, Mual (vêng) parukah an inthen a, mual tinah awptu lai an nei theuh a ni. Mual biakna pawh an nei hfang theuh va, an vêng hming

chu: Butu, Laiko, Fangpho, Hluap, Khawsat leh Khawthar a ni. Hei hi a ni 'Fahlam mualruk' an tih fo thin chu!

Tlaisunho chuan 'tanrual hi chakna a ni' tih chu an thu vawn a ni a, tanrual an thiam a, hnam dangin an huphurh a, an thuhnuaiiah an lût zêl a ni. An thu hnuaia lût duh lo chu, hnam dang an fuih a, an rûntîr thin a. Chuuchuan, an thu hnuaiah an seng lût thei zêl a ni

Tlaisûn khawpui leh ram pum awptu atân council member panga an thlang a, hunbi (term) nei ni lovin an thih thleng an thawk a ni âwm e He council hi Sorkâr kipui (central government) a ni Hming langsâr hmasa chu Hawi Hluana leh Hniar Vunga an ni. Vailen hmâ deuhva sorkâr laipui rorêltute chu: (1) Chawn Bika (2) Kha Liana (3) Mang Hlura (4) Chawng Khara (5) Bawî Hmunga te an ni a, an hotu ber chu Chawn Bika a ni Fahlam sorkâr chuan tûna Faham bî il pum pui hi a awp vek a; Tedim bial thenkhat leh tûna Mîzoram Tuichâng thlengin a thunun thei vek a ni Tiau thlanga Hualngo lal te, Zahau lal te, Laltuaka thlah Sulo lal te hi Tlaisûn lallo pêk vek an ni. Kurûma (Sui o) Biato lal pawhin a fapa Lalbika hming Chawn Bika hnênah a dil a, "Vanhnuaiiah ka lal ber e" tiin he hming hi a sa a ni an ti. Halkha bial lam a awp thu hriat a ni lo.

An rorêl khâwmna (Central office) chu Butu vêngah a ni a, rorêl tûr an ngah hlê a; khaw inchuh thu, khaw neih dil te leh thubuai lian deuh deuh an rîi thin. Leichawina 'Lungken min' an tib pawh

i Tlaisûn lalho tihchhuah a ni. An awp khuaten haw tinin kum thumah vawı khat, sepui khat zêl hhihah an pe a, phiang (behliang) kum zêlah an pêk vângin, 'Phiangsiah' an ti. Tlaisûn lal ropui hun chu AD. 1700 hnu lam ațangin Vai len thleng a ni. Tangka atân thîr phêk an siam a, 'Seu' an ti

Hun lei tawh takah Tlaisûnin Seipui an rûn a, Seipui khua chu chhûmin a bawh phui mup mai a, Tlaisûnho chu an che thei lo Seipui khua chuan, "Muchhîpin min hualhim a ni," an ti Tlaisûn ral rûn hlawhchham hâwng chu Zahau lal Kipkuala Inah an lût a, anı chuan ei-leh-bar tûr a lo pe a ni an ti Tûn hnu deu'vah chuan Tlaisûn ral do sak-tu, an sipai chhuanvawı chu Zahau, Hualngo leh Simhrin an ni Rın râla an hmêlmate pawh hêng mite hian an hneh sak a ni.

Tlângram Vai lianin a huphurh ber chu Tlaisûn a ni A hmasam Sih/âng leh Sukte a rûn phawt a, Tlaisûn rûn tûrin sipai tam tâwk tak hmun hniha inthenin an thawk chhuak a, Tlaisûn an tlâwm hnu chuan, a awp beh theih nân an khaw bulah hmun an khuar a 'Falam' tûn hnang an vuoh Fahl m khua chu Tlaisûn tih a ni ta zâwk a, an hnam hming leh an khawpui hming a inang ta a ni Tlaisûn thuneiha (power) tihhniam sakna atân an awp ram an tihzim sak a, a chi chia awp tûrin Mı-uk (Tribal Chief) an dah hran sak ta a ni Tlaisûn chuan anmahni chite awmna khaw tam vak lo leh Khualsim leh Lente chauh an awp ta a ni Vai len hnuah Chawnbika a thi a, a fapa Vânhmunga a lal. Chawnbika chu 1910 March thlaah kum 76 mı nın a thi an ti. (Pu K.L.Khama, Zofate Nunphung pp.28)

(6) Zahau.

Zahau leh Hauhulh chu unau an ni a, an thlah-tu bul Thuamkata chuan Rûn râl atangin Lailôn a pan a. Hauhulh thlahte chu Simhrinho an ni Lai lûnah rei tak an awm hnuin Hauhulha leh Zahauva chu Zathlirah an kai a, Zahauva chu Zathlir atangin Tlauhmunah an kai leh ta a ni. Tlauhmunah chuan Khalthangho an lai a, Zahau thlahte chu han lai ve bawk thin mah se, Khalthangho avângin lai ngheti, an awm hlei thei lo. Hun rei tak chhûng an inrem thei lo va, Zahau thlah chhâwng Kıpkuala fapa, Ngûnkuala pawhin a nunna a chân phah a ni an ti (*Pu Thawnglinga, Mizo p 55*) Thathrima fa Khawkimthanga hunah Khalthangho chu an tlâwm ta a ni.

Zahau chu Khalthangho chauh ni lovin Chhûnchung Pawiho nên an indo thin bawk Khawkimthanga fapa Khuangcheuva chu râl hlauh vângin Khuanglu khua a pan a. Râlin a In an hâl sak avângin Rullângah a kai a, a lai ta a Chu khuah chuan Sukte mi Khan Thuama leh Hualngo thlangtla ve lohovin an pan bawk. Khuangcheuva thlahte atangin Zahau chuan khua an nei pung ta a ni. Chu mi hnuah pawh Chhûnchung nên an la inrem lo fo va, Thangbura fapa Thahhrânga pawhin a nunna a chân phah a ni. Tichuan, Zahau pasaltha leh Hualngo pasaltha Dârhnawka te chuan Chhûnchung khua an zu bei a, Kawtchhuah-ah an lo châng a, Chhûnchung pasaltha an that Chuta chinah Chhûnchung an tlâwm a, rem thu an sawi thei ta a ni,

Vailungphên an tih khuaa mite kovin lâm an
 ntir a Lâm entu zingah Mingo pakhat a tela,
 nu chuan pâng (phunchawng) chung a thuin lâm a
 o en reng a ni an ti Chu Mingo chu Lasinun an
 ing Chu pâng chu hun engnge maw chen a chuai
 awk a, a duah tha leh hie a Zahauho chu lal
 nghet hlei thei lo va, a hnua an lal leh avângin;
 Mingo thutna pâng chu an khawsak dân tûr entir-
 nah an ngai a, heti hian khuang hla an phuah nghe
 nghe a ni

*“Khua hlan e, kan pu Kiphual e,
 Kawli chung Mirang to nak,
 Kan tumpâng e, a lui no khawl ai,
 A par a sin ai”*

Zahau lalte

Zahauvan Thlachawnga, Thlachawngan Kipkuala,
 Kipkualan Ngûnkua leh Chungnunga a hring a;
 Chungnunga fa Thathrima leh Liandinga an ni
 Thathrima fate Khawkimthanga, Khawkimthanga
 fate

1. Khuangcheuva
2. Khawzaliana te an ni

Khuangcheuva fate:

1. Thangbura	Tlahmun lal,
2. Lalsailova	Cherhmun lal,
3. Keichungnunga	Rallang lal,
4. Zakhama	Ngaltui lal,
5. Thangbuta	Khaute lal,
6. Rûncheuva	Zôngte lal,

Thangbura fate

1. Thlacheuva
2. Keimanga
3. Thlahrânga

Tlahmun lal,
Darttui lal,
râlah a thi.

Thlacheuva fate

1. Vânnâwla
2. Dokhuaia
3. Thanzâma
4. Zakâpa

Tlahmun lal,
Khawlung lal,
Bawmba lal,
Singai lal.

Zahau lalna khua chu Tiau thlangah nên khaw
40 lai a nia, kan chhui kim sêng lo vang Lian-
dinga thlah khuate chu. Khiangrâwn, Vânzau
(Tiau thlang) Tuilum, Lumte, Bualzâwl leh Se-
lâwn an ni. Khiangrâwnah Lalsavunga a lal a, a
thih hnuah a fapa Hrângpûma a lal A hnuah
a fapa Vânhnuaitiana a lal a, a hun chhûngin lal an
tlâwm Tuilumah Bawksawla a lal hnuin a fapa
Khuahleia Tuilumah a lal a, Khuahgpâwngan Lum-
têah vêng a rei. Khuahleia thih hnuin 15 7 1930
kumah Nosuma a lal. Bualzâwlah Saikhama a lal
a, 1931 kumah a thi A fapa Bualhnina a lal a
1934 kumah a thi. Dochungnunga a lal leh a, a
thih hnuah a fapa Suiliana a lal

Khawzalian thlah Nikuala chu Tualte (Tiau
thlang)ah a lal a, a fate chu Dokhama leh Liannâwla
an ni. Chawngtlai, Kelkâng leh Buangah khua an
nei pung zêl a A tute Vânhnuaitihanga Dangvêla,
Zahuata leh Lianhlira thlengin an lal. Hiarlinga
chu Zuchhip leh Tualpuah a lal a a fapa Tânkara,
Thankâra fa Thanherha leh Khawsûma te an ni.

Rallang:

Khuangcheuvan khua a din a, an vâng lai chuan in 300 lai an ni. Khuangcheuva thih hnuah a nupui pathumna nêna an fapa upa ber Keichungnunga a lai. Keichungnunga fate chu: Zatlunga leh Sai-cheuva an ni Zatlunga fa Tialcheuva, Tialcheuva fa Laltinkhûpa thlengin an lai a, lai tlâwm hunin a nang zui ta a ni

Ngaltui:

Râllang khua atengin Zakhaman Tlânghmun (Zadêng hmun)—ah khua a din a, a hnuah Ngaltui ah a kai Zakhama thlahte khua chu: Lianduh, Zâwl-tê leh Aribual an ni 1912 kumah Zakhama a thi a, a fapa Kulhthanga a lai. Kulhthanga a thih hnuah a fapa Saikhenthanga a lai. Saikhenthanga thih hnuah a fapa Tlângsûma hunah lai an tlâwm. Kulhthanga fa Thangchungnungan Châwmpui ah vêng a nei.

Zâwltê:

Zakhama fa Mangthuanan khua a din a, 13.2 1928-ah a thi A fate chu: Thâwngzâma, Khênhrânga, Saikiauva leh Tiallinga an ni Thâwngzâma a lai a, a thih hnuah a fapa Ralchungnunga hun hma Saikiauva a lai lai an tlâwm.

Zongte:

Runcheuva khaw sah a ni a, a hnuah a fapa Vânhnuaikhûpa a lai Vânhnuaikhûpa fa Liântlunga, Tialzâma an ni Vânhnuaikhûpa thih hnuah Liântlunga a lai. Liântlunga fa Rângkai thanga a ni

Ngailon.

Tialchungnunga a lal a, a fapa Mânglinga, Mânglinga fa Mânghleikhûpa a ni.

Tuichirh:

Cherhmun atangin Vânceuwan khua a din a, 1906 kumah a thi. A fapa Bawihleia hun hmain a nau Luahthanga a lal. Bawihleia hun hnuah Tui-chirh khuaah a lal a, Vânceuwa nau Luahthangan 15.11.1925-ah Khuaimualah vêng a nei. Bawihleia fa Bawilanthanga, Lalneithanga leh Dârneisûma te an ni. Bawihleia a thih hnuah a fapa pathumte hi thihna avângin an lal kîm theuh va, Darneisûma hunah lal an tlâwm

Tlauhmun:

Tlauhmun chu hmasânga Tlauho awmna a ni a, an ramah chi khur hmingthang tak a awm. Khuangcheuvan a fapa upa ber Thangbura chu Tlauhmunah Khâlthangho kârah a indantîr a Khâlthangho an tlâwm hnuah Zahau khawpui berah a chang ta a. Thangbura fa Thlacheuva; Thlacheuva fa Vannâwla a ni Vannâwla chu Zahau zînga hrûaitu a ni a, thu a nei hle Mahse, chhiah a ei lo va, Zahau zawng zawng leh Vannâwla khuate hian Tlaisûn hnênah chhiah an pe a ni, an ti. (*Carey & Truck. II. Yahow Vull.*)

Vai an lo liana Tlaisûn awp ram tihzîm sak a nih tâk avângin Vannâwla chu Zahau Mi-uk (Tribal Chief) atâna ruat a ni ta a. Sâphovin Hualngo ramah chhiah an khawntîr a, a hlawhtli sak avângin, "Hualngo zîngah pawh thu a nei thei ang" tiin Hualngo leh Zahau hnam awptu atân an ruat, ta a ni

Khua an pun zêl hnuah chuan a awp khua 80 lai an ni. Vannâwla chu 11.11.1918-ah a thi a, a fapa mal Thangtinliana a lai Thangtinliana lai lai hian Sorkârin thuneihna (power) a pe sâng bawka, a ropui hle a ni. 1943 kum tawp lamah Japan an lo thleng a, Tlauhmun chu Japan kutah a awm tâk a-vângin Hualngo chung a thuneihna a bâng a, zalennain a nang chho ta a ni

Thangtinliana chu May, 10, 1947-ah kum 52 min a thi. A lalna rochungtu tûr chu a fapa Tialdûma a ni. Lai bân a nih chinah Tialdûman zangnadawmna (Compensation) a dawng Thangtinlian a fapa 11 leh fanu 13 a nei a, a fate chu an ropui hlawm hle a ni. A fate zînga langsâr ber chu Zahrelina a ni a, Chin Minister a thawk tawh a, Kâwlrâw sorkâr laipui cabinet member a ni fâwm bawk. UNO meeting-ah ram palain tum khat a kal a, France, Egypt leh Nepal ramah ram aiawh (Ambassador) a thawk tawh a ni.

Zathlir:

Zathlir khuaa lai hmasa ber chu Lianzika a ni a, Hauhulh hnam a ni 'Thanngai, Thlirpui, Sakhur' tiin vêng thumah an in then a, In 200 lai an ni thin. Lianzika 10.4.1923-ah a thi a, a fapa Thlasûma a lai. Thlasûma fa Thangchungnunga lai laiin lai an tlâwm

Phunte:

Phunte khua chu hmân laia Pûnteho lo awmna a ni. Bochung aţangin Dolianan khua a din a. Doliana fa Hmunthanga, Hmunthanga fa Lalthiauva lai laiin lai an tlâwm.

(7) **Simhrin:**

Simhrin chu Zahau unau Hauhulh thlah an ni a, Sunthang, Sailung, Bawithang etc an ni. Sûn-thla bul lawk Lailûn atangin Zathlîr leh Rûn kam vêlah an awm darh a. An nurphung, jawng leh sakhua chu Zahau nêan an inang hle a ni Khawzing leh Nutar sakhua sial nêan lam an bia An chawn-lâm se chhun dawnin sethlang din hlaah Lailûn leh a chheh vêla ram hming an chham thîn. An khawpui ber chu Khuanglui khua a ni a, Sûnthla chu an khaw hlun tak a ni.

Rûn chhak lamah râl rûnin an kal thîn a, Tlai-sûn tirlhuihnain Seipui khua an rawk bawk Tin, 1850 kum vêlah tute emaw thu veivirna avângin Zahau nêan an inhuu thiam lo lâwk a, hun rei lo têah an tha tlâng leh ta a ni

Simhrin chuan kuang an chawi lo va, Sakei pawh an ai ngai lo; a kah pawh an duh hek lo. An unau Zahau erawh chuan kuang an chawi a, Sakei pawh an ai thîn Simhrin chuan sakei chu, 'Ka pu' an ti a, an zah hle a ni. Hnam dang kêra awmho pawhin sakei aihna sa an ei duh lo va, mual lâmnâa en an duh chuan, "Ka pu vaihlo 'ka berg che; tui-bûr ka theh che," tui vaihlo hlâwm emaw, tui bûr um emaw, sakei lu bulah an dah hnuin an en thîn. Hetia an serh chhan chu, an thlahtu Hauhulha chu a nuin ramhnuai a hring a, sakei a lai hruai a ah sak a ni. Chuvângin Sakei chu min humhmtu, kan pu a ni an ti ta a ni. Sakei chu sakhua-atân bia erawh chu an ni lo. (*Pu Ralsailova sawi*)

Vai len hnuin Simhrin awp turin Khuanglui lai

Noala chu British sorkârin Tribal Chief (Mi-uk) a pe a Simhrin khaw 13, Rûn thlanga awm Ngâwn khaw 3 leh Bochung khua a awp. Noala thih hnuah a fa-pa Mangchungnunga a lal An tribal chief-in a awp loh Zahau awp chhûngan Simhrin lalna khaw 6 a awm bawk a. An lal hnuhnûng chu Hlaizâwlah Kâp-bila, Palte khuaah Tlângtinthanga, Bualhreiah Lian khuaia, Bualtêah Tlângkhuaia, Hmâwngkâwnah Hauthanga, Dâmpuiah Vailiankhuaia te an ni.

(8) Lunghawh Leh Tapawng:

He mite hi Rûn chhakah an awm a, Seipui atanga kalchhuak niin an insawi. Seipui leh a chheh-vêla cheng, mi tam takin thlang lam an nawr lain anni hian Rûn chhak an pan ta niin a rinawm. An tawng chu Zangiat, Ngâwn tawng leh Duhlian tawng inpawlh a ni.

(9) Ngâwn:

Ngâwn chu thlahtu hming a ni lo va, an awmna hmasa ber lui hming a ni. Seipui atanga kalchhuak Duhlian hnam leh Chimnuai atanga lo kal leh Bualkhua atanga lo kalho an infinkhâwm a, Bualkhua leh Thutmual inkâra Ngâwn luih an awm a, an hnam khai khâwmtuah "Ngâwn" tih a ni ta a Ngâwnho zingah Khiangte tam tak an awm a; Râl-te hnahtlâk Haizâng hnam an awm bawk. Ngâwnho chu Rûn chhakah mi tam zâwk an awm a, Rûn thlangah Saihmun, Khawdâr leh Khawphual khuaah an awm bawk.

(10) Khualsim leh Lente:

He mite chi hnih hi khaw inhnaih an ni bawk a, an tawng a inhrûl hle. Lailûn atangin Mangkheng

ram Pāngzāwlah an kaia, an darh zêl a. Khualsim chu Rimpikhua atangin Rûn chhak leh thlangah an awm darh a ni. Rimpikhua chu Bawivung hla lo' chhuah tanna khua a ni, an ti thin. A then chu Halkha bialah an awm. Lentê chu an tam lo a, an khawpui ber chu Lentê a ni. An thil hming vuah leh an jawng thlûk dân kalmangah Duhlan jawng nêen inang a tam hle a ni. Lente khua chu hlum bêl siamtu an ni a, an hming a lâr hle mai. Chhuanbêl, Zubêl, khuhhriang, nganbêl, peibung tiin chi tin an siam a; chhuanbêl chu bêlma, zubêl chu bêlpa tih a ni. Tûn laia hman lâr ber vai bêl a chhuah tam bma chuan Lente bêl hi Tiau thlang thlingin an hman a ni.

(11) Zangiat:

Phurhhluma thlah Zangiata, Thuankaia leh Hlawnceuva chu, Kâwlphei atangin tlāngmah an kai a. Hmunli an thlen hnuin Tivang lui kamah an chêng a, sunhlu an ei a, tui an in leh a, a thlum tui ta hle mai a. Zangiata chuan, "He lai tui hi a thlum tui êm e, hetah awm hlen tûr a nih hi," tui an chāmbang hlen ta a, a unauten Rûn an kân a, Lailûn an pan ta a ni, tui tûtiāh an sawi thin.

Zangiat—ho chu pêng tam takah an inthen a, Rûn chhakah an awm. Mi thenkhat hnam dang kârah an awm bawk. Vai len hmain Tlaisûn lalin a awp a, an awp duh lovin kum 1820 vêlah Tlaisûn lakah an hel nghe nghe a ni. An khawpui ber chu Lumbang a ni; Vai len hnuah Lumbang lai Za Awnga chu an hnam awptu. Mi uk atân British sorkarin a dah a. Zangiat chauh ni lovin, Rûnchhaka awm Khualsim leh Ngawn a awp tel a ni. Za Awnga

thih hnuah a fapa Hlurhmunga a lai. Hlurhmunga chu indopul vawî khatnaa France ram kal zinga hotu pakhat a ni. Kâwîram zalenna hmuh dâwnin Chin palaia mi pathum kalte zingah Hlurhmunga a tel.

Zangiatho phu khuangchawî chi an nia, 'Dawngpui' an tih kûţ chu Mîmkûţ (fâng er) rualin urhsûn takin an hmang thîp. Kristian an nih hnu pawhin an la hmang fo a ni.

(12) Laizo:

Laizo chu Falam kiang hnaiah an awm a, khaw tlêm tê an ni. Lailûn aţanga kalchhuak an nia, an ţawng chu Zahau leh Simhrin ţawng nêna mang deuh vek a ni. Tlaisûn awpin an lo-awm thina, Vailen hnuah Laizo lai Chawnkima chu hnam awptu lai a ni ta a. Chu chuan Sûithla, Rêlsing, Mangkhêng, Thlânrawn, Ramthlo khua leh Hlâwncheuva thlah khaw dang khaw nga vêl a awp bawk. An hnam zinga langsâr chu Lt Col Hrâng-thiauva a ni a, mi huaisen tak a ni. Ralin an hlîam a, August 8, 1949 ah Mingladon sipai damdawî Inah a thi a; Kâwîram Central sorkârin a pianna Laizo-Thanhniar khuaah ropu takin a vui a ni.

(12) Halkha Pawi:

Pawî tih chu Paite leh Seifate kohna a nia, anmahni chuan, 'Lai' an inti. Falam biala awm Pawihopawhin 'Laimi' an inti vek a ni. Halkha pawî chanchin kan hre tam lo. Lailûn aţangin Khawrua khawlu Zotlângah, chuta ţangin tûna Halkha bial leh Thlântlâng bialah an darg zêl a ni. Hnam tam takah an inthen a; Senthang. Lautu, Zo-

phai, Fânai, Miram (Mara) Mi E, Thawr etc. an ni. Hnam pêng tam takah an inthen leh a, Chinzah, Zahnak, Hlâwnchhing, Khênglâwt, Zâthang, Chenhrâng, Bawitlung etc. an ni.

Halkhaho chu mi huaisen an ni a, hnam dangin an huphurh hle thîn. Vai len laia lai hming lâi nia hriat chu: Halkha lai Lianmo, Thlântlâng lai Lal-luai, Zokhaw lai Suihliang, Sakta lai Vandûn te an ni. Tin, Zalenna hmuh dâwna lai hming lâi deuh chu Halkha lai (Ram Uk) Kiomang-a a ni a. Chin hnam aiawhin Shan ram Pinlong khuah hming ziaktu zingah a tel

Indopui vaw khatna 1917 kumah Halkhaho chu France rama kal an duh loh avângin British sorkâr lakah an hel a, indona an thlen ta a ni (*Halkha hel thu a hrana tarlan a ni*)

(14) Paite

Paite chu mi thenkhat chuan. 'kaltate' tihna a ni an ti Paite, Hmâr leh Sâifa te chu Kîwlphaia an awm laiin hmun khata chêngkhâwm deuh bik niin an ring Tukkhuma sam zial, sam phiar chi an ni

Chimnuai atângin hmun hrang hrangah an inthen a, Vuite (Guite), Ngaihte, Teizâng, Thado (Khuangsai), Suktê, Sihzâng, Khuano, 'Saizâng, Vaiphei, Baitê, Gangtê, Zo, etc an ni Tedim bial leh Tonzâng bialah an awm a; tânah chuan Kâwlphaiah leh Tiau thlangah tam tak an awm baw

(a) Vuite:

Vuite chu ni zunga piang leh hnam ô niin an insawi Khua-leh-tui nei hmasa ber an ni a, Suktê

eh Kamhau an lal chinah chanpual an nei tawh lo a, hmun dangah an awm darh ta a ni. Dâpzârho awh Vuite bawk an ni a, unau inhmuh thiam lohna vângin Tiau thlang an pan a, khua an kai zêl a, n khaw kamaa dâp zâr hnuaia an awm laiin râlin n rûn a, 'Dâpzâr' hming an puttîr hlen ta a ni.

(b) Sukte

Sukteho chu a tirah chuan lalna lamah an ro-
pui lo. An khaw bulpui ber chu Mualbêm a ni. Mualbêm lal Mangkima fapa Khanthuama a lal hinah an ropui tan ta a, a fate hun aţangin Paite ingah lal ber nihna an chang ta a ni.

Khanthuama chu a pa nêen an inngeih lo va, a pa hnung zuitute'n thah an tum avângin a tlanchnia, Zahau lal Khuangcheuva a bêl ta a ni. Khuangcheuva chu Râllang khuaa lal a ni a; chu khuaah chuan Chêngtâwnga leh Zahuata te pafa leh Dîr-
nawka pa teho nêen an chêngza a ni. Khanthuama chu Khuangcheuvan a tanpui a, Tlaisûn lal an bia a, Mualbêm lal a nih leh theih chuan Tlaisûn lal nêenah chhih pe tûrin thu intiamna a nei 1815 kum vêlah Khanthuama pa a thi a, Zahau leh Huanlgo asalţahovin Khanthuama chu Mualbêm thlengin n thlah a ni.

Khanthuama lal chinah chi dang lal Thado, Vaiphei, Zo, Ngaite leh Khuano te a hneh vek a, ram a zauh ta a ni. Khanthuama chu 1840 kum vêlah a thi a, a fapa naupang ber Zapauva a lal. Khuangleng rûn ropui tak chu Zapauva hun chhông hi a ni. Khanthuama fapa upa ber Kamhauvan Tedim khua a sât a, Manipur ramri thlengin ram

zau tak a awp a. Chutichuan, Sukte ram leh Kamhau ram tin an insem a, Sukte ram chu khawbu hlui zawk e, ti lovin a zîm zawk a, Kamhau ram a zau zawk a ni.

Mualbêm lal Zapauva thih hnu-ah a fapa Dothawnga a lal a, a hun lai hian Vai a lian a Kamhauva Tedimah a thi a, a fa naupang be Khawchina a lal. Khawchina u Haupûma chu Tozângah a lal a. Khawchina hian fapa a neih loh avangin a thih hnuah Haupûma fapa Hauchinkhupa a lal Haupuma a thi a, Hauchinkhupa hian Tonzâng aţangin Tedim pawh a awp kawp ta a ni. Hauchinkhupa lal lai hian Vai a lian a, lo dodâl man awmin a hre lo va, Vai lian lamah a pakai ta a. Britash sorkârin Hauchinkhûpa chu a lo awp tawh ram zawng zawng awp leh tûrin thu a pe a, a ropui sâwt hle a ni Vai len hnuah chuan Zoram Tribal Chief (Mî uk) ropui ber nihna a chang ta a ni. Hauchinkhûpa thih hnu ah a fapa Pûmzam inga a lal. Sukteho chu fatlumin Inluah leh lalna an chang zêl a ni.

(c) Sihzâng:

Sihzâng chu sihzâwl tihna a ni a, Sihzâng hmun a chênggho inhlâwn khâwmna hmîng a ni An hnam hmîng bul zâwk ni âwm chu Thaute tih a ni thin. Chimnuai aţanga kal darhte zînga mi an ni a, an khawpui chu Thuklai, Khawsak, Lophei, Vawk-lak te an ni. Tûnah chuan Thuklai khua a ropui ber. Hnam dangin awp lovin anmahni khaw lalin an awp thin a ni. Vai len latin huaisen taka lo dotu an ni. Vai len hnu-ah sipaiah an lût hmasa a, officer lian tak tak an awm. Zirna tam leh sorkâr tihna

dangah an changkâng hle a nı

(d) Teizâng:

Teizâng hian an thlahtu bul pianna thawnthu an nei a. An thlahtu Kâwlphai atangin tlâng ramah an kai a, Mualbêm ram Luikâah khua an sât a. Luika khua chuan mi an pung hle a. Chu khua chuan Daitonga leh Chiangtuangi te nupa an awm a; fapa pahnih— Sukzova leh Zaswana an nei hman a. Daitonga a thi a, Chiangtuangi chu a hmerthai ta a nı. Chutih lai chuan an khaw naupang muala chai (pawnto) an bo zêl a. Enthlatu an in-siam a, lungpui hnuai atangin rûlpui lo chhuakin naupang a lâk lai an hmuta a. Thang an kam a, rûlpui chu an fwk ta a nı. An hnûk chiam a rûlpui chuan, “Mi hnûk chhuak zo lo vang, ka mein lungpui nghet tak mai a kuai bet tlat a nı,” a ti a. Chuvângin rûlpui chu an sât bung ta a nı.

Luika khua chuan rûl sa chu an insem a, hmerthainu chu a lu an pe a. An khuate chuan rûlpui chu an âi a, a sa chu an ei a, zu an in a, an lâm a. Chu mi zân chuan hmerthainu chuan mikhual pasah a nei a, a mikhualte tân rûl sa chu a mun (chhum) sak a; an khuate lamnaah a kal ve hman o va. Rûl lu chu a hmin leh hmin loh en nân tûl a vit a. Rûl lu chuan, “Ka mitmu i chhun e” lo ti a. Tûm thum lai a hmin leh hmin loh en in vit a, âr a khuang ta a. Ar khuang chuan, “Mikhual thlah rawh” a ti a. Hmerthai chuan, “Ka rûl lu lah hmin thei si lo, âr khuang lah in ‘mikhual thlah rawh’ a ti si a; that lohna a awm dawn a nı,” a ti a. A rûl lu chu kawmchârah a pah a, a buhn chhum kengin a fate pahnih leh a ui nêh mi-

khualte chu an thlah ta a. Mual an liam hnu chuan Luika khua chu a min a, an khaw mihring zawng zawng an chimit zota a ni.

Hmeithai mangang chua fate nên an kal chhuak a, Mualbêm ram Bangzâng an tih hmun an thleng a. Kal leh zêl a tum a, a uin a hma lamah kal-khalhin a lo dang a. Hnung lama kîr a tum leh chuti bawkin uin a dang si a, "He lai hmuna awm mai tûr a ni," uin a awm hlen ta a. A rûl lu paihna hmuah um hrui a ɬo va, a kalna lamah chuan a rawn zâm zêl a, an tualah a zâm lût a; chu um hrui chu rah lianpu pakhat chauh arah an ti (*He thawnthu hi Seifate Ngawnchawn thawina, Liangzâwl min thu nên a inang hle Ngawnchawn thawina en la*).

Bangzâng khuaah Sukzova leh Zaswana chu an puitling a, chuta ɬangin Teizâng khuaah an insawn a, "Teizângah kan chêng ang," an tih chu Teizâng mi an ti ta a ni (Tei chu thing hming a ni a Zing chu zawl tihna a ni) Sukzova leh Zaswana thlahte hi Teizâng mi an lo ni ta a ni, an ti (*Pu Ngo Khaw Nang, Khupson khang katna leh Teizâng ngeina P 5-6*)

(15) Chhim District—a chêngte.

Bial then dân tlêmin sawi hmasa ɬa Vai len hnu-ah Chin Hills chu Tedim bial, Falam bial, Halkha bial tiin bial thumah an then a Halkha bial a zau ber a; tuna Matupi bial leh Thlântlâng bial a huam Tedim bial chuan tuna Tonzang bial a huam bawk. A hnuah chhim lama awm Kanpalet bial an la lût a, British hun chhûngah bial 4 a ni ta a Zallenna hmuh hnu-ah Kanpalet chu Mindatah an sawn a. Halkha bial an then a, Matupi bial tiin bial

khat an pun a, Paletwa lâk luh a ni bawk. Tichuan, Tedim, Falam, Halkha, Matupi, Mindat, Paletwa tiin bial ruk a awm. Socialist sorkâr hun laiin Kanpalet, Thlântlâng, Tonzâng, tiin bial an then sawm leh a, Chin State chu bial 9 a ni ta a. District pahnihah an then a; Hmâr District chu bial 5, chhim District chu bial 4. Mindat, Kanpalet, Paletwa leh Matupi bial an ni.

Chhim lam chu ram âwl a zau va, ram dur tha, khaw mkâr hla leh kalkawng tha pawh awm lo a nih avângin British hunah ngaihsak an hlawh lo va. Khawpui chhûnga chêngte chu chângkâng bawk mah se, thingtlânga awmte chu Hmar lam aia an hnufual zâwk. Hnam tam takah an inthen a: Muun, Mikam, Dai, Upu, Miram (Mara), Zotung, Matu, Lautu, Tlengkaw etc an ni Thal perh an thiam thu leh phuba lâk an ching rei hle tih thu an sawi fo thin. Hmeichhia kum 14 atângin an hmai an chiu dum thin Thing chi khat, a hnah an nuai a, a tuiah chuan rapting an chawhpawh a, chu tui chu an hmai thantât a, nuin thing hlingin an chiu sak thin a ni. Hetia an chiu chhan chu: Hmân laiin an nula hmêl tha apiang phai lalin a lâk sak thin a, "Hnualsuat rawh se" tiin hmai an tidum a, dânah a chang hlen ta a ni, an ti. Tûnah chuan Kristiana a lût tawh a, thang thar chuan an chiu tawh lo

Pi pute sakhua leh inthawina an hman rei hle a, ramhuai hlauvin serh leh sâng tam tak nei mi an ni Chin ram hmâr lam leh Tahan vêla Kristian pasalthatê rawngbâwna avângin Kristianah mi tam tak an lût tawh a, anmahni mite ngei pawh Pastor an awm nual tawh a ni.

Vawmtumawnga

Chin State ehchim lam thu kan sawi chuan, Vawmtumawnga (Vuamthumuang) chanchin hi sawi hmaih ruala ni lo vang. A hming tak chu Thanpetmang a ni a, Kanpelet bial Vawmtu lal fa a ni. A tleirawi laiin Buddhist puithiam hnénah chéngin Káwl tawng a zir a. A tlangvâl hnuin sipai (Burma Rifles)—ah a lût a Subedar (mihâng rank arsi pahnh) thlengin a kai chho va. Káwlho politics mite British sorkâr dodâlna thu an sawinaah telin a ngaithla thin. Sipai atengin a bâng a. Vawmtu khuaah a háwng a, a hming pawh 'Vawmtu-mawng' a inti ta a ni

Kanpelet bial chu Falam bawrhsâp awp tûrin bial thar an seng lut ta a Vawmtumawnga chu Chin mite zingah politic lama harh hmasa ber a ni a Aní chuan, "Falam chu a hla si a, kalkawng tha pawh a awm lô va, Falam Bawrhsâp awpa a vm kan duh lô Pakokku Bawrhsâp hnuaiah min dah zâwk rawh u," tin a dil a; a hlawhtling lo 1939 kumah Falam Bawrhsâpin bial a zu fang a, Pu Mawnga ho chuan kawng an sial duh lô va, riahna leh ei-leh-bar tûr pawh an ngaituah sak lo va; kuli pawh an pe duh hek lo Tichuan, Bawrhsâp chuan Pu Mawng leh a thuthlunpui mi pariat a mantir a. A thiante chu Vuazelaw, Kipiling, Onning, Aungling, Ontam, Vunthugai, Kimang leh Lingki te an ni an ti. (*Dr Vumson, Zo History p 141*)

Tedin leh Falam Tân In (lockup)-ah an dah-kual a, 1940 kumah Falam Tân In atengin pawns lamah an dah a. Falam Post office kiana police In pakhat, Suilingan a luah laiin chu In phuan

(room) pakhat zâwkah an chênthîr a, sorkâr in ei tûr a pe a; anmahnin ei rawng an inbâwl thîn Hâwn thu an pêk loh avângin chuta an awm lai chuan sorkâr dodâl tih entîr nân chaw an nghe ta a; Tân Inah an khung leh ta a ni. Chaw ahnêkin bâwng hnutê tak ngial pawh an in duh lo va “Bâwng hnutê takngial pawh in duh lo chuan, arte thih in thi ang,” tia an vo pawhin an kê an âng duh bo lo va, an chelhet a, an hnârah an thun sak a ni. Chûng hun lai chuan miten Mingo sâp an hlauh nâk alatin an ruh thî ve hle a ni Bawrsâp chuan, “Nangni phiangsen” tia a in luling ve ta a ni ang chu! Kachin ram Katha Tân In (jail)-ah a thawn ta dah mai a, Japan râl thlengin an tâng a ni

Vawmtumawnga chu Japan râl reh hnu pawhin politics a beizui zêl a, Kâwlrâm zalênna hmuh hnuah Kanpelet M P a ni a, Chin Minister hmasa ber a ni ta a Ama hovin Falamah Chin Special Division pum puia Mi uk (tribal Chief) leh lai bân tûr thu 1948 February ni 20-ah an rêlthlu a ni

Capt. Thaisawn

Captain Thaisawna chu Matupi bial mi a ni a ardonaah a huaisen avângin medal (Tangkapui)-ropui tak tak a hmu a A medal hmuh zinga ropui ber chu “Aungsan Thuriya” a ni a, Victoria Cross nê angkhata ngath a ni He mi avâng hian Capt Thaisawna chu ‘mi huaisen hmingthang’ tîin Kâwlrâm in a hria a ni. Socialist sorkâr hun lai in Sorkâr mi pawimawh tak dînhmunah a dîng a, Yangon damdawi Inah 1986 ah a thî a, ropui tak in, aq vu: e ni

4. RUN LEH TIAU INKARA SEIFATE

Seipui leh a chhehvêla Seifate chu tanrual dân an thiam a, hnam dangin an ngam lo. An kiang hnaja hnam dang chak lo zâwkte chuan an kiansan zêl a ni. An dorâlte pawh an hneh zêl a. Rûn ral lam pawh an rûn thîn a, hlawlhtlin châng leh hlwlhchham châng an nei a, an hla atangin a lang a ni. Zailâm, chawnzaiin hla an phuah a:

1. *Rûn tui thleh riat hmâr zâwl dai kâwmah,
Hran lu bing ang kan sil nân erawh.*
2. *Ka khua a hla e, ka kal nân e Rûn tui a lian e,
Hmâr zâwl a chhun e.*
3. *Ka do Rûn ralin, Hnamchem chawi lo,
Thainu rual min ti Ka do Rûn ralin.*
4. *That tang ka ti e, that lovin vanduat lo kir ing,
Rûn tui a lian e.*

(1) Selfate Indo Hmasa Ber:

Seifate chu lungual takin an awm a, hnam dangin an huphurh hle laiin, thu ho tak atangin buaina a lo chhuak a, tu sual zâwk ngê tih pawh briat lohvin indo an thlen ta a ni. An buaina chu zawhte mei intan saka inpuh thu a ni, an ti. Seipui; khuaa awm Hualngo leh Hualhâng an tang dân a; leh-lamah Khawkawka awm Chuaungo. Chuaunhâng leh Hauhnâr an tangkhawm baw. Khawkawk chu Seipui atanga hmâr lam mêl khata hlae-awm-â nê.

Mi pakhat ve ve an thia, Lallunga leh Lalrenga an ni ang, hlaah an hming a chuang a ni. He Indo naah Chhakchhuakhoia Hauhnarho pi pu ro 'Hauvawng dar' an lak sak a. Hualngo kutah a awm Tichuan, Chuaungo, Chuahang leh Hauhnar chu Léntlang an kân thia ta a ni. An kal chhuah hnuia Khawkaw chu Hualhangin an luah ta a ni

(2) Len tlâng Dunga Seifate khua

Lên tlâng thlang lam pangah chuan Zadêngho Tlangkhuaah. Palianho, Khuanglungah, Rokhûmho, Khawruah a lal Chuaungo, Chuahang leh Hauhnar chu Seipua an buai hnuia Hlaizâwl Auhmun, Sairuh leh Tuilum khuaah an awm Tuilum chu lmasânga Lawitlang leh Leiriho lo awm tawhna a nia, Sairuh chutûnah 'Lumte' ah a ni Chuaungova thlah Auhmuna lalna khua chu 'Auhmun khua' tih a ta ni

Len tlâng cahuk lam pangah tuna 'Chhakchhuak' an tih tak Mauva thlahte an lal a, lal hming hriat tneih lai hnuhnung deuhte chu

1 Khawkawkah Hualhangho an lal

2 Hualngova fa Bochunga chu Chawngthuho tiak hnuia Pângzawlai a lal a 'Bochung khua' an ti. Bochung khua chua, 'Chawngthu an tiak a, keini kan to tha leh a ni,' tina Lersia hla zawmah, 'Kan khaw zawlai Chawngvaw hriat tiak to na e,' tii an phuah belh. Bochunga thih hnuah Bochung khuaah Tuahzova a lal

3. Seipuah Bochunga fa Zathanga a lal a, a lungdawh vêng lu lâmah a awm, Rôn râl Bual khua-

ah vêng a nei bawk a, chutah chuan nupui dang a nei a, a fapa Thangchiara thlahte Rûn ralah an la awm. Zathanga thih hnuah Rial zâwl lal Lukawliha Seipuih a lal.

4. Rialzâwlah Lukawliha a lal.

5. Khawkaw Bualchum hmunah Luahtal̄ha a lal.

6. Lunkhuah lal hnuhnûng ber chu Zaṭhianga a nia, 'Zaṭhiangpîl' tûn lo pîl hming a awm nghe nghe a nî.

7. Tlângkhua (Lûnkhaw lô) -ah Lûnkhawho an lal.

8. Hriangngai¹ah Chawngmura (Lalvunga pa) a lal. Hriangngai¹khua chu tûnah 'Heilel' tîh a nia, Tedim bialin a huam a, Pate lalna khua a nî ta.

9. Chawngtui (Hriangngai¹ kiang) -ah Chawngmura fa Mangpûma a lal Saihmun hmâr lam mêl 6 vêla awm a nî a, Saihmun Râlte nula leh Mingpûma an innei a, an inngai¹hzawn laia Ralte nula hla phuah chu hetiang hian upain an sa ṭhin:

1 *Ami hawng lêng leh aw,
Mâng aw hawng lêng leh aw,
Laisuat cham dai chungah ùm ang ṭhutpui leng e.*

2. *Tukin tlai khua var e,
Chawngtui bawh-ar pau ṭhiau ve,
Chawngtui zâwl leh ka lungdi ngai ing e*

(3) Hualngo leh Hualbâng Buaina

Chawnghawih Ngênteho chu Buatmin vêla awm Kiangteho rûn tûrin an chhuak a An hlawh-

chham hâwng lam chuan Dârchawn tlâng dungah kal chhovin Lêntlâng pêng pakhat Lîmkâwnah Thangchunga khualzin an man a. Thangchunga chuan, "In râl ka nî lo va, mî that lûl suh u, Lu kawlha nau ka nî e," a tî a Ngêntehô chuan, "Lu kawlha nau leh nau lo kan hre lo Pa hei zawng rammu hlawhchama hâwn aî chuan kan that tûr a nî," an tî a, an that ta a nî Thangchunga chu Seipui lal Lukawlha nen pate piangtlâng an nî a, pianpui nei lo fahrah a nih avangin Lukawlha abêl a nî. Lîmkâwn chu Seipui leh Bochung inkalpawh-na tlâng kâwn a nî a, chutah chuan Thangchunga lung an phur nghe nghe a nî

Ngêntehovin Thangchunga an thah avângin Hualngo leh Hualhângin phuh a la tûrin an rêl thû diam tawh a Chutih lai chuan Seipui khuah Hualngo hnênah Ngêntein thupha an chaw a. "Kan thah palh a nî e, mî ngudam rawh u" tîin luhsum an pe a An thah luh a nih thû an la hriat loh avângin an lo ngaidam ta a nî An remthû sawinaah Hualhâng an tel lo va, thû awmzia pawh hriattîr an nih loh avângin Hualhang chu Hualngo lakah an vui a, Chuaungo leh Chuahhâng an pan ta a nî

(4) Lên tlâng Dûng Chhuahsan Thu

Seifate chu Lêntlâng chhak leh thlanga an awm darh hnu hian Pawihovin an zuam sâwt hle a Tlaisûn an lo ropui tan a, hnam dang chu Tlaisûn thuhnuaiah an lût zêl a nî Seifate chu Tlaisûn thuhnuaia an luh loh avângin Tlaisûnin hnam dang an fuîh a. Seifate an rawktîr thîn. Râl an lo zual zêl a, Lên tlâng dûng chu an chhuahsan ta a nî. Tlaisûn (Fahlam) an ngam loh thû chu Tîau hrût an thlen hnuah

Chawino zain hla an phuah a

- 1 *Kan lo linn dawn kan sah tur doral mi lo hrilh 'u,
Hlampui tiam loh khawi nge Tianhrang ral lenna*
2. *Tianhrang ral khi ral lova kan siam,
Lawma kan sawm Hawi-hluan Hnial vung pa*

Seifate chu Tiau kan lovin Tiau hrûtah an in-sawn a. Kal hmasa berte chuvin, Khawlhing tâng leh Vânzang tâng an pan a. Zadêng lal Darzituila leh Thangluah lal Lalpuhluta hovin Zongte leh Selâwn an pan a. He mite zingah lalnu nia rin hming-thang tak a awm a, heti huan hla an phuah

'Kan pi chu Darzakili, amah chu Zong tlangah kai' Amah chu Zong tlangah kai, zui vawng vawng lai nuam ing e.

Hauhnarhovin Tlângzâwl aipina an zingah Hnamte leh Chawngthu an awm baw. Tiângphei zai hi Tlângzâwl khuaa phuah a ni, an ti. Chuau-ngo, Chuauhâng leh Hualhânghovin Lungbêlah khuaa n din

Chu ni hnudeuhvah Hualngohovin Chawng hawiha Ngênteho an rin a an khua an luah sak ta a. Ngêntehovin Thangchunga an thah dân Ngênte zingah jawngkam chehtu an awm a; thahluh tih an hriatin Hualngoho thin a ur tha leh a, thlang nawr an duh baw si nê — chungte av inga rûn chu an ni. Chawnghawihah chuan 'Ngêntuizâwl, Chênte vêng' tiin vêng hrang hrang a awm a, an lal chu Rohneha (Saîawm lal Rothâwmvunga pu) a ni a,

anî hî he khuaah hian a thî a nî ang, thlang tlâk lain
a hming a lang tawh lo Thangur thenkhat an awm
baw a; Chênte vêngah Rohnaa a lai. Mî thenkhat
Siallâm, Khawpuichhîp, leh Dawihkhêlah an
awm baw

Tin, Chawngmura leh Mângpûma khua, Hriang-
ngai leh Chawngtui pawh chhuahsanin Fârzâwl
(Phaiphûl)-ah khua an din a, Lalvunga a lai Palian
thlah Lianpuia chu Lalvunga khuaah hian vêng nei-
in a awm. He khuaah hian Chawngthu tam tak an
awm a, Raltê pawh an awm baw

Lên tlâng dông an chhuahsan hun chu AD. 1740
vêl a nî ang a, Tiau hrûtah hian kum 30 chuang an
awm a nî âwm e Seifate chu an la ropui zêl a, he-
ti hian Chawnghawihin hla an phuah

Chal ch'hunah Ngentuizawl
Chawngkhua nghawr bung bung e,
Sa vengvung khua kan run,
Chawngkhaw val tih laiah

Zadeng hovin he hla an hriatin heti hian hla an
phuah a

'In that han hril teh u, Chawngkhaw hu vala te,
Khua thal romet katah valdowng in sik her e

Hla thu chu: "Chawnghawih hian in that chu han
sawî mah ula, khua a lo thâl hunah pûr chawk nân
in thihruî in sik chat thîn." tihna a nî He hla hî
Chawnghawih chuan an ngaimawh hle a, va rûn hial
an nâp a nî. Chu mî hnu chuan, Chawnghawih rûn
tûrin Pâwiho an lo thawk a, Chawnghawih an lo
hria a, tuna Vângva khaw lu lîrhkhâwna'n an lo lam-
bun a, an that teuh mai a, Pâwiho an kîr leh ta a nî
Chu chu heti hian hla an phuah

*Khawlrhi datah e, Hrumsawm pal ang an tlu,
Ngentuizawl tlawng lovin lâw ang an let leh e.*

(5) Chawnghawih Leh Selâwn Indo

Chawnghawih aṭanga kal chhuak Ngênte then—
khatin Zongte leh Selâwna awm Zadêng leh Thang—
luah an bêl a. An lalte'n Ngênteho chu an vuipui a.
A rûka Chawnghawih mî that tûrin Selâwn tlangvâl
an tîr a. Tlangvalho chu Tlângzâwlah an riak a.
An riakhna nula chu tlangvâl in an rîm a. Nula
chuan an mîkhualte tîh tur pawimawh a zâwt a.
Anni chuan, "Châwnghawih kan that d own" tîin an
hrilh a. An ṭawng chu nula chuan dik a tîh loh
avângin a inlêng tlangvâl te chu heti hian hlan a
hrilh a:

*'Hawî ka kawm ngai teh aw,
Chhingkhualî pa 'wng chu'
Chawnghawihah val zurual kamkei dungtnul tam e '*

Tichuan, khawvâr hmain tlangvalho chu
Chawnghawih panin an kal a, mî pakhat an that
ngei a. Chawnghawih in an ûm lêt vat a, an ûmphâk-
naah Selâwn mî pahnih an that ve thung

*'Nî lehah taiphu zul, khaw zetah val awm maw?
Chawngkhua mî sêl lo u, lai thah kan chi hrin ngai*

tîin Chawnghawih chuan hla an phuah ve ta a ni

(6) Selâwn Rûn:

Selâwnin Chawaghawih an thah avângin, Sei-
fate zawng zawngin Zadêng leh Thangluah an dem a
Fârzawl lai Lalvunga leh a hoten Selâwn an run ta

a, Zadêng leh Thangluahho chuan Halkha râl an hlau bawk nên Tiau aq kân phah ta a nî

5. THLANG TLAK THU

Tûna Mîzoram, Manipur leh Bangladesh rama chêng Zofate-zawng zawng hî Chhak lam atanga kal thla vek an nî. A bîk takin Chin ram, tûna Matupi, Paletwa, Halkha, Thlântlâng, Falam, Tedim leh Tonzâng bial atangin thlang an tla a nî. Thlang tla hmasa leh hnahnûng an awm a, thlang tlâk rûnpui chu A D 1750-70 vêl a nî ang. Thlang tlâkna chhan chu thu hnihin a then theih a:

Pakhatnaah chuan, Zofate hî hnam leh chí hlâwm tê tîn an inthen a, chí khat leh chí khat an indô thin a, a ngam lo zawk an kal kiang thin a, thlang an nawr zêl a nî.

A pahnihnaah chuan, mî an lo pung a, ram a chêp sî a, eî leh bâr zawnna a harsa a. Thlang lamah ram âwl zîu tak, ram dur tîa tak tak a awm a, eî zawnna a awlsam zîwk vang a nî. A lo chêng hmasate chû an chak lo zâwk a, an hnawî kiang zêl a nî.

(1) Lusei Thlang Hlâk

Tûna Thlântlâng bial Khâwlhring tlâng leh Vânzang tlângah Lusei khua khaw zau tak khaw hnih a awm a. Halkha lal Liandûna'n Luseiho a huphurh avângin rûn tûrin phai lam mî, Thilin (Dai-din) lal Myat San-a a sâwm a. Thilinho chuan sî-lai an nei tawh a nî. Halkha leh Thilin inkawpin Tlâng khaw kianga Khâwlhring hmuna awm Lusei-

ho chu laipui leh silain a kâp a, Luseiho chuan silai an neih ve loh avângin an tlan darh a, Tiau râlah an kai ta a ni, an ti. (*B.S.Carey & H.N.Tuck, the Chin Hills Vol 1. p 154*)

Zadêng lai Dârzatual leh Thangluah lai Lalpuihluta hote chu Khâwlhring tlâng Tiau hnaih zâwkah Zongte leh Selawn khua—ah an awm a Palian thlah Lianpuia hote chu Fârzâwlah, Thangûr thlah Rohnaa hote chu Chawnghawihah, Hualngo ho nêan an awm. Zadêng leh Thangluah hote chu Halkha râl avâng leh Fârzâwl lai Lalvuiga'n a rûn bawk avângin, Tiau an kân a, Vaphai leh Chawngtui vêlah an khawsa ta a ni

Lungbêl khuaa awm, Chuaungo, Chuauhâng, Hauhnâr leh Hualhâng pawh thlang an tla a, Sialâm, Khawpuichhîp leh Dawihkhêl khuaa awmho mi thenkhatin an zui baw k a, Dungtlâng khua an pan ta a ni

(2) Saito Thlang Tlâk

Tiau chhakah chuan Saito tih chu a lâp lo va, Thangûr an ti. Zahmuaka thlahte zawng zawng pawh Thangûr hming an puttir a ni Saitova thih-na khua chu chiang taka hriat a ni lo va, he hla thu avâng hian Chawnghawihah a thi a ni ang, tra chhui-dawn theih a ni Chawino zai a ni a, he zai hi Chawnghawih khuaa phuah tan a ni an ti

*'Ka ngai mang che ka u Saito,
Chawngkhua kan vang lai;
Hrumsawm chena leido ral sial ka hawlpui.*

Sailo chu 'Thangûr' tia inchnâl an unau dang aun thlang tia hnahnûng zâwk an nî Lianlula fapa Pukawliha leh Laltuakaho thlang an tia hmasa a Rohnaa chu Chawnghawihah Chênte vêng lala nî a, a fapa Lallula thlang a tia ve leh a, Zopui khua a din Chhuitu pakhat chuan, 'Rohnaa chu Chawnghawihah a thi a, a fapa Lallula thlang a tia a nî' a ti (*Pu Thanglinga, Mizo. p 41*) He chhuina hi a dik chuan Thangur chu Zahmuaka atangin chuan 7-naah thlang an tia a, A D. 1770 vêl a nî ang Laltuaka leh Lallula chu chhuan 7-naah an nî Thlang tlâk hnua h Sulo va thlahte an pung zêl a, ram zau tak tak an hauh va, ram âwlah an 'fate lalna atân khua an siam zêl a, tlâng tam tak an chang a 'Sailo' tih chu a lâi ta a nî

(3) Hualngo Thlang Tlâk

Seifate zingah Hualngo chu thlang tia hnahnûng ber an nî a, AD 1790 vêl a nî ang Hualngova atangin chhuan 7-na leh chhuan 8-naah thlang an tia a nî An thlang tlâkna chhan chu ram tha zuan chauh nî lovin, L Alvunga thih thu-ah Zadêng lal Dârzatuala leh Thangluah lal Lalpuhluta leh Lianpuia fate Pu Buara leh Huliana chungah an rilrua na a; chungho hnawhchêp an duh vâng a nî baw (L Alvunga leh Lianchia chanchinah en la)

Thlang tlâk dâwna an khawpuî chu, Chwanghawih leh Fârzâwl a nî a, Siallâm, Khawpuichhip leh Dawihkhêl khuaa awm an awm baw An hotu langsiir deuhthe chu: Khuangthina, Chêngtâwnga, Dârlanpuia leh Lianlûnga te an nî Khuangthina leh Chêngtâwnga chu hnung lam vêngtu-ah an ruat a, an awm hnahnûng a. Khuangthina chu Chawng-

hawihah a thi a, a fapa Hualdanga leh Chêngtâwnga
 chu chhak lamah kîrin Simhrin leh Zahau an bêl
 a. Dârhanpui leh Lianlûnga hovin thlang an tla a,
 Dûngtlâng khua an pan ta a ni. An khaw hlui an
 thlîr a, hetî hian hla an phuah:

*Chhaktiang han thlîr inge,
 Lâmsial zawl kan lenna,
 Chawngkhaw phun-bungkhui leh
 Chhipkhaw buangthei a lang*

Dungtlângah chuan thlangtla hmasate lal nê
 thukhat vua-a awmho tûrin thuthlung an siam a
 Rem thu sawinaah chuan Hualngohovin Luahtalh
 ihpui an pe a, Dûngtlâng lal chuan Kalzâng dârbu
 a pe ve thung. Chu dârbu chu Lianlûngan a
 kawî zêl a ni Chhuitu pakhat chuan Thangluah lal
 Vânpuia nêna thuthlung siam nûn a sawi (*Pu Hrang-
 thauva, Mizo P 310*)

Dûngtlâng chhehvêla an hmêlmate vau zâm nân
 hetî hian hla an phuah:

*“Thawmchhete, Dârzatual, Pu Buar han ngaiteh la,
 Latah purua angin kzi chu ka kuai na’ng e;
 Do kîm chhâwn keimahni*

Thâwmchhetea chu Hmâr mî, Dârzatuala nêna
 thukhat vuana vêng lal nî vein an sawi Lalpui-
 hluta chuan Hualngo chu kal thla tawh lova lêt leh
 mai tûrin a lo dang a, pasaltha a neih thu sawiin a
 rîkrâp bawk. Hualngoho chuan barah an khawn
 lo va, chhim lamah- Sîrpui thlenga kâl an tum a
 Chûng thute chu hla an phuah bawk:

- 1 *Mi dang mi dang lo la, Lalpuhlut mitpâwnge
Cho ui pakhat i neih phawsialah
Chhawng che maw'
Hnâm chemin sât nagn e*
- 2 *Mi dang mi dang lo la, Laldâng ka kal tange.
Chhim letah ram zau ve,
Thangvanah ram zau ve,
Sirpui a dum dur e.*

Tichuan chhim lam panin an kal zêl a, ram hla tak mai Sirpui an thleng a. Chutah chuan phai an rûn a, silai an lâk sak Chu silai hmang chuan sai hnu an zui a, hla an phuah

*An hril Sazukphaiah pulian sul ang kan zui
Nuam lo Li indangi pa Kawrsilai
A puak zawn thlue*

Sirpui ramah chuan thlang tla hmasa tam tak an lo awm tawh avângin hmâr lam an pan leh a, awmhmun an khua ta a ni Chu hmun chu Aizâw' chhim lam mêl 7 vêlah a awm a, 'Hui ngo hmun an ti hlen ta a ni Chu khua aângin Luangkâwnah an kai chho leh a, Luangkâwn chu Thêntlâng (Chhuhlawh) khaw ahangah a awm a, tûnah khua a awm tawh lo

Hetih lai hian Fânai mi Rorehlova chuan thu a veivir a, a chotuah a Rorehlova chu Zahau la Khawkimthanga bâwi a ni a, a pa thattu nia a rin a thah avângin thlang a tla a ni, an ti Rorehlova chuan thamna sum kengin Halkha Zâthang lai hnênah a kal a, Hui ngo do turin a sâwm a Anni chuan an lo remti lo va, hlawhchhamin a lêt ta a ni

Chu chu Hualngo chuan heti hian hla an phuah:

*'Fânai Rorehlova'n sum thi rawl ang a ruk
Chhakah Zathangpa'n e pai ang a pawm lo ve;
Lâm ang a let leh e'*

Rorehlova chu Hualngo hnênah a kal leh a, Thangûr do tûrin a sâwm thung. Anni chuan, "Thangur hi kan hmêlma an ni lo ve, kan sadawî kîlpui an ni asin. Kan hmêlma chu a hranpain an awm e. Rorehlo nanga tanpui kan ngai lo, vânpui pawh chim se, kan do pâwng zawk zawk a' g," an lo tihsan a Chutih lai chuan Hualngo er ber Dârzatuala, Lalpuhluta, Pu Buara leh Huliana te chu Sialhauhvah an unau Thangurho an pan a Sialhau chu Luangkâwn nêl mêl 6 vêla inhlata ni Rorehlova chu Sialhauhvah a kal leh a, an lai leh Dârzatuala hote chu Hualngo do tûrin a sâwm a An hnênah Hualngo jawngkam chapo tak tak chu a hrih bawka Anni chuan do an remti ta a ni. Chu thu Hualngovin an lo hriatin hla an phuah leh a

*"Thangurpui fawkdin e,
Sialhauhvah um ang thu,
Luangkâwna kamkei rual
Dar ang han chhai teh la,
Tlan zai kan rel lo ve*

Tichuan, Sialhauva Thangûr chuan Luangkâwna Hualngoho chu an rûn a, Luangkâwnin an hneh zawk a; rûntute mi pasarih an thi nûn an sawi. Sialhauvin Luangkâwn an va rûn nawn leh a, an hneh chuang lo va, Hualngo chuan rûntute an lo

dan theih thu leh an pate ro ni lo, an neih thar
silaun an lo kah 'thu hla an phuah leh a

1. *I' maw suihlung i hlauh? Lungdai lo kai teh u'*
Hmanah pi-pu'n an zir Thangurpui,
Pal angka dang na'ng e
2. *Ka nu'n mi roh lo ve, ka pa'n mi roh lo ve,*
Lungkâwn kan vangkhua e, laipui jek sial ang tla,
Khua vel kan thang lo maw'

Sialhauvin Lúŋgkâwn an hneh loh avângin, Huliaua chu Zâwngtâh khaw lai Lalsavunga (Sailo) hnênah a kal a, "Chhakchhuak zawng zawngin Hualngo an bêl vek dâwn a, tûn hnu-ah an chak tial tial ang a, kan zo tawh lo vang Nangmah ngei pawh hi i him bil dâwn lo a ni," tûn Hualngo do tûr-in a sâwm a. Lalsavunga chuan a remi lo va Chu-tih lai chuan Lalsavunga khuaah thattu hriat lohvin mi pakhat a thi a, Hualngo an ringhlel a. Chu thu chu an hriatin Hualngoho chuan, an nih loh thu tha taka sawi mai lovin hla an phuah leh a:

Khawhring fa Mangpawrha, fen tialah Lalsavunga.
Thlang vaipui tel lo chuan ka awm khua,
Bel ang i suan lo'ng e (lo vang)

Mangpawrha chu Lalsavunga pa nau a ni a, a nu chu Khawhring hnam a ni a, Lalsavunga nu chu 'Pawi fêntial fêng' tiin an nute lama'n an chêksawlh a ni âwm e Chu hla chuan Lalsavunga rilru a

khawihna hle a, Hualngo hneh theihna kawng zawng-in Sailo khuaa Chhakchhuak zawng zawng chu khaw danga kal chhuak lova pêm khap tlat tûrin a unaute a sâwm nûn an sawi

Chumi hnu chuan, Hualngoho chu Riangtleiah an kai leh a Chutah chuan chhak lama Rallang khuaa awmte chu tawîawmtu atân an ko va, Zahuata a kal. Hualngo upa leh Lalsavunga chu an inberem a, râlmuang takin an awm ve ve a "Hualngo zinga mi chapo deuhvin hla an phuah leh a:

*"Thangur sum ang in sawi, an pianna sam phiaran,
Châng ang valh vêl ila, val zawngin laiah
Mual ang kan chungnung e".*

Riangtlei khuaah chuan kûtpui an hmang a, râl vêngtu pawh awm mumal lovin hlim takin an chah a Chutih lai denchenin Thangur leh Fânai tangrualin an rûn a, reise an inbeih hnuin Riangtlei chuan rûntute chuan hrâwtkiang leh thei a. Hnam hnih tangrualin an rin loh hlâna an beih tâk avâng-in tawrhhlêhawm an tia ni ang, Zahuataho mipui tam zâwk chuan chhak lama thlang tia ve lova lo awm, an unaute awmna Rallang panin an chho va, a chhêhvêlah an khawsa ta a; Lianlûnga leh a hote mi tlêm zâwk in hmâr lam an pan ta a ni

Lianlûnga

Lianlûnga chu Luahtalha thlah chhâwng Chhunthianga fa a ni. Luahtalh thipui kawltu a ni a, Dûngtlâng khuaa Kalzâng dâr nên an inthleng-tawn hnuin Lianlûnga hian Kalzâng dâr chu a kawî zêl a ni Mi huaisen tak a ni a, thlang tlâk hma

pawhin a hming a lâw tawh a nî Chhak lama hnam dang khuaa khawsak a chuan hmâr lam pana khuah leh tlang neih leh theih a beisei a, mî thenkhat nên hmâr lam an pan ta a nî. Thahdo khuah Hiangmual an thleng a, awmhmun khuar an tum a An lal nên remna thuthlung siam tumin Hiangmual vêng lal Hendova chu palaiah an hmang a An lal bul zâwk Phuaibung lal Khawtinkaia hnênah Chemtah thi leh Kalzâng dâr bu pe tûr in Lianlunga'n Hendova kutah a hlân a. Hendova chuan thi leh dâr chu a zêp ru a; an lal chu pe duh lovin a tihder ta zâwk a, Hualngo râwt thu a rawtpui ta a nî

Thahdoho chuan Lianlûngaho chu an rin loh hlânah an bei ta a Lianlûnga chu hmâwng zârah a linglet zâwngin an khai a, a fanuin tui pêk a tum pawhin an phal lo va, hrehawm takin a thi ta a nî, an ti. Hêndova in chhûnga awm Dâr pa chu zu thah an tum a, "U leh nauvah kan inzawng a, mî duh lova mî thah tum chu tunge in nih lo lût teh u Keimah Dâr pa ka nî ngai e," tui a inhrosa chiam mai a. Tumah lût ngam lovin an kiansan ta a, an kian hlân chuan a lo tlanbo dai mai a Thahdo chuan heti hian hla an phuah

*"Thahdo sangsarih laiah,
Dâr pa'n sakhming chhal e,
Lau lau tak a aw e"*

Tichuan, an tlândarh a, a then hmâr lamah châm bângin a then chuan Tiau chhakah an unaute an pan leh ta a nî.

Hêndova pawh a thil tih dik lohzia lalin a hriat

Chinah Hiangmual khuaah awm ngam tawh lovin,
Sailo lal Vânhnuailiana a bêl a. Thi leh dâr a ken
chu Vânhnuailianan a lâk sak a. Hêndova chuan
heti hian hla a phuah:

*“Chemtah thi leh Kalzâng dar,
Laiiah mawng bang ka pem pih, Zakai pa aw e;
Hausa ka tawng sual, ai maw! Lalphung u aw e.”*

Hla thu awmzia chu: ‘Zakai pa hian Chemtah
thi leh Kalzâng dâr, hmawng angin ka pampui a,
Lalphunga u lal ka tâwk sual e’ tihna a ni a, Vâ-
nhuailiana h1 Lalphung u a ni.

Thahdovin Lianlûnga an thah chu Hualngo
chuan an sîn nasa hle a; Rallang daiah Lianlûnga
lung an dawh a, hr ìnthâwlin tui an chhih a, hla
an phuah bawk:

*“Siktui a thiang kan hun, ruathlain dawn maw!”
Phu koh loh Lianlunga, khawia’n nau ang taph maw!”*

Chin Râm Thlen Hnu:

Rallang khua an thlen hun chu AD. 1805–10
vêl a ni a, Tiau thlangah kum 15–20 vêl an thang
nia rin a ni. A chung a kan târlante hi Hualngo
hlanga awm deuh bik sawina a ni. An thlang tlâk
rûn pui hmaa kal hmasa te, thlang tlâkna atanga
khaw dang pan te, Chhakchhuak tam tak thlang
lamah an awm hlen a. Mi huaisen hmîng
thang Zâmpuimânga thlahtu pawh awm hlen pâwl
zinga mi a ni.

Hualngo hian an chak laia hla chapo tak tak
puah an chîng ang bawkin, thlang tla an lêt hnu

pawh hla an phuah ve zêl a. Hmasânga chhih leh bawî la lûttu ni sîn, hnam dang kêra an khawsa ta chu tlâwm an intih thu te, Seifate zînga h hnam hruaitu niin lal an lo ni tawh ngai a, thlang lamah chuan Thangurho an lal thung a, hnamchawm in an bêl zêl a Chûng thu chu heti hian hla an phuah bawk

1. *"Hmanah kan p'ite chuan hnam tin chhih bawî an Tunah thang thar leh in leido ka nek zo lo, (kai, Vala ka tlawm ta e."*
2. *"Hmanah a lal hmasa kemahnî chung lo maw!! Thangur an lat leh e, Kawltung chawî— Lut zel e, kai zel e"*

Tin, infinkhâwm leha er that leh an beisei thu pawh Tlawh zaiin an phuah bawk,

*"Thlangtiang chênz kan tai ta hnu kha,
Kawngo lo leng leh la, u leh nau zawng
Thui leh zo rawh e,"*

Hêng a chung a târlan hlate hi, kûl chai hlaah an hmang thîn a ni

Chin rama an lêt leh hnu hian Zahau nê in-kawpin Vûta ho te, Fânai te, Thado te an rûn a; Piler khua pawh an rûn bawk Vai len thlengin hmun dang dangah râl rûnna an nei nual a; an chemkal zêl nia hriat a ni.

6. Zofate Tawng Leh Dublian Tawng

Zofate leh Kâwlho hi hmasânga thlah khat leh

lo chêngzâ ho an nih avângin, tawng hman chung-changah inang a tam hle. Lam rik dan erawh chu a dang hret a ni. Entîr nân: sam, mit, lam (lamlian) thing (tuah thing), ni, thla, hnih, thum, li, nga, kua, za, in, vawk, tihte hi; hei lo pawh tam tak a la awm.

Zofate hi Kâwlphaia an chên khâwm laiin tawng hmunkhat an hmang ngei ang. An awm darh tâk avângin, inbe pawp thei lovin a chi a chin an awm hran hnuaa pheî chuan tawng a lo hrang ta zêl a ni. Kâwlrâm phai zâwla kal thla Asho Chinho nên pawh tawng inang a tam hle a; Paite tawng nên a fân loh pawhin Pawi tawngah, a nih loh pawhin Duhlian tawngah a inang leh thin a ni (*Zirtirtu Training-naa Thayetmyo biala mi Salai Mya Than (Asho Chin) kawmna atanga hriat a ni*) Tin Arakan tlânga chêng Meo Chinho nên pawh kan tawng leh dân inang a tam hle a ni an ti. (*Kohhran rawngbawla an hnena cheng tawh Missionary Vanlalnema sawi*). Upa hla lo thlir leh ila:

1. *Thi lovi khua awm maw, fam lovi khua awm maw?*
Lalah suanglungpu e, fam lote'n awm na ngai
2. *A tlung e, thim khawzing a tlung e,*
Khua tnah thim khawzing a tlung e.

Hla thu-ah hian Pawi tawng. Paite tawng leh Duhlian tawng a inpawlh vek a. 'Suang' chu Paite, 'fam leh awm' chu Paite leh Duhlian hman deuh bik a ni a, 'tlung' chu Pawiho hman mêk a ni. Hla tawngkam atang hiantawng hmun khat hmangho an

nihzia a lang thei a ni. Pawi, Paite leh Seifa te chu an tawng hi zaah sawmsarih lai a inang ngei ang.

Chin Tawng:

Chin State—ah chuan tawng hmunkhat hman a ni lo va, Bial khatah pawh mahnı hnam tawng theuh an hmang a, tawng chi hrang hrang a awm. Mah—se, bial tinah tläng tawng a awm a, chu chu, Tedim bial leh Tonzäng bialah Tedim tawng, Falam bialah Falam tawng, Halkha leh Thlantläng bialah Halkha tawng an hmang lar ber a, Matupi bialah Halkha tawng an hmang lar hle bawk Tin, Mindat, Kanpetlet, Paletwa bialah chuan Kâwl tawng an chelek deuh ber a ni Ram pum huapa tläng tawng a awm lohna hian ram changkänna kawng a däl hle a ni. Sawrkär hnêna thu thlenna atân chuan Kâwl tawng hman a ni.

Duhlian Tawng:

Seipui leh a chhehvêl, Bualmın, Chawngthu Sânzâwl, Bochung, Chawnghawıh, Tuılum, Lawı—tläng, Tlängkhui (Hnamtê) Lûnkhuı, Tlängkhua (Lûnkhaw lu) Khawsum, Bualzawl leh Lianduh khuaah tukkhuma sam zialho an inzâr tlar a Inkalpawh theih vek a ni a, tawng hmunkhat an hman theih vek avângın inkuangkuaıın hnam khatah an luangzaho va, “Duhlian hnam” an intı a, an tawng pawh ‘Duhlian tawng’ tıh a ni. Lianduh khua leh Lûnkhaw inkârah ‘Marva’ an tıh luı pakhat a luang a; tukkhuma sam zialho hi ‘Mar’ an tı a, Marho luı tihna a ni.

Sânzâwl lal Lersia (Chawngthu) Sabuan hlaah
heti hian a chuang a:

*Ka do Lutmuala te u,
Duhlian zathum tui ang seng aw 'ti.
Tui ang seng ngai lo,
Ka do kimah zan ar ang ka thah.*

Hla thu chu: 'Ka do Lutmual (Râltheo) hian
Duhlian zathum (tam tâwk tak) chu tui ang in nê
ang min tia. Tui angin kan nê dua ngai lo vang,
kan dorâl apiang zâna ar man a awlsam angin kan
that zêl a ni' tihna a ni. He hla hî Seifaten khuang-
chawi mual lâm hlaah an hmang hlen nghe nghe
a ni.

Hêng a hnuaia târlante hî Duhlian hnam ni vek
lo mah se, Duhlian jawng hmang nia hriat an ni.

(1) Lusei (2) Chawngthu (3) Pautu (4) Hnam-
te (5) Ngente (6) Chawhte (7) Kawlâm (8) Lawi-
tlâng leh Leiri (9) Renthlei (10) Vaiphei (11) Khiang-
tê te an ni. Jawng hmunkhat an hmanzi a lanfiah
theihna chu hla aţangin a ni deuh ber a Lawitlâng
leh Leirihovin Lawitlâng khua len Tuilum khuaa an
awm lain Lumtui zai leh Chawn zai an phuah a,
chu chu zailâm hla nê thuhmun a ni Pautuhovin
Pautu zai an phuah aţang te, Ngente Pi Hmuakin
Ngente zai a phuah aţang te, Lersia hla aţang tein a
lang a ni. Hêng hlate hî Duhlian jawng vek a ni.

Thlahtu bul chhuinaah Duhlian hî an telh ngai
meuh lo va, hriat thui loh vâng nge a nih, hriat a ni
lo. Lusei leh a unaute hnam dang thlahtu bul zîng-

ah Duhlana chu a awm a ni mai thei. Chhuitu pakhat pawhin Thlapa fa Duhlana tiin a târlang (*Hiangthiaua, Mizo p 6*). Tin, Duhlana zinga Lusei phei hi chu hnam dang pawhin Duhlana an ni tih an hre êm êm a. Tiau thlang an thlen hnu pawhin an ram chu 'Duhlana ram, Duhlana khua' an ti thin a ni. Japan râl hma chuan Paite-ho Tiau thlang an zin chuan, 'Duhlana ka zin' an ti mai thin.

Tin, Pawi pawhin 'Duhlana' an ti a, Pawi tlang-vâl pakhat Tiau thlang zin chu a ke a rahfuan a, ke bai chungin lui dungte pawh a zawh a, heti hian hla a phuah:

*"Duhlana khua ka tlawnah ka ke dodup an ing,
Vachintul te bang len,
Tikua hrawng thlai thlo lang."*

Duhlana thlang tla chuan an tawng chu an chhawm zêl a Tiau thlangah chuan Lusei hnathlâk hovin khua leh tlâng an luah zau ber a; an lallo tawng chuan a chim hneh zêl a ni. Vaiho chuan 'Kuki' an ti mai thin. Vai an lo lian a a rama chêng lalhovin, "Lusei kan ni" an tih avângin a ram hmingah Lusei Hills an vuah ta a ni. Tawng thu-ah chuan Duhlana tawng an ti a, sikul an hawnin zirlai-bu kâwmah 'Duhlana Dialect' tiin an ziaak a ni. Sikulah leh Kristian sakhaw inzirtirnaah he tawng hian hmang a, Lusei Hills pum pui a fang chhuak a ni.

Tôn hnuah Duhlana tawng chu Lusei tawng tiin an thlâk a. Lusei tawng chu a dam rei ta lo va. Kum 1954 hnu lamah chuan 'Mizo tawng' tiin an thlâk leh ta a ni. A bul a bâl chhût chuan, Mizo ram hian

Duhlian tawng hi tlâng tawng (common language)-ah an hmang a ni. Chin State-ah chuan he tawng hi 'Hualngo tawng' an ti ve thung.

16 THLANG TLAK HNUA SEIFA THENKHAT

(1) Lallula

Lallula chu Rohnaa fa a ni a, Chawnghawih a-tangin Tiau thlangah Zopui khua a din a. A fate chu: Lalpuiliana, Lallianvunga, Mângpawrha, leh Vùttaia an ni a; Lalpuiliana fa Lalsavunga a ni.

Zopui khua chu Khawhring leh Râltê hovin an pa a, In 300 lai an tling Lallula chuan kûl chai hlaa Chhim zai chin hla a phuah a; Zopui khuah phuah a nih avangin 'Zopui zai' an ti

*"Zopui kan khaw dung a sei tak a,
A lalah Liandanga tual leng e"*

Râlte chanchin a sawi tawh angin, Lallula chuan Tiau chhak Lénchau (Inbûk)-a Râltheo a rûn darh a. A hnu ah Champhaia awm Râltheo a rûn leh a, Siallâm dêr, Sêlbuang dêr leh dêr tha dang te a lăk sak a, sum-leh-pa a lăk sak baw. A khuah awm tûr in Râltheo thenkhat a hruai baw a ni.

'Zopui leh a chhehvêl khuah Thlân-râwn Pawi-hovin chhiah an khawn thîn a, an hmuh apiang duh loh thelh an nei lo va, sial chen in an kaw sak a; pe dâh lo chû sai mai an ching baw an ti. Lallula chuan Pawi râwt dân tûr a ngaihtuah ta a, "In upa te nên lo zin ula, chhiah kan lo khawn sak ang che u: Sai ngho pawh kan pe dân che u nia" ti in a

hah a. Anni lah chuan châk sakhaiah an neih a,
 n lal Thanchhûma leh a khâwnbâwl min ber Phun-
 hanga leh a pasaltha Thanghlianga hovintam tâwk
 ak an kala. Zopui khua chuan zu an lo sa a, zu
 ch sain an lo hrai a. Tichuan, zânah Pawiho chu
 n râwt ta nghek mai a, tlêm chauh an tlân chhuak
 heia, Thanghlianga chu tlân chhuak zingah a tel
 An lal Thanchhûma an man a, Phunthanga chu an
 hah zingah a tel a ni

Thlân râwnho an sâm hi a hmingthan êm avâng-
 n, Zopui pawh chu tûn hnua 'Sâmthang' an vuah
 a a ni. Pawiho lo er leh tûr an hlauva a khuate
 chu khaw dangah an pêm ta hum hum a; a khua a
 tiam êm avângin Lallula chuan hla a phuah leh a

*“Chhintiang hmar tiang sa ang lai mah la,
 Zopuih hnutaug ko dal na' nge.”*

Zopuih chuan hnu a dâl thei bik lo va, thlang
 lamah kalin khaw tam takah a insuan a, Laltuaka
 khua Sabual a thleng a Laltuaka chuan a lo chelh a,
 vêng a pe a, Lallula chu khaw hmun nghetin a awm
 ta a ni. A vêng hming chu Dârlung a ni a, hla a
 phuah leh a, 'Dârlung zai' an ti. Zopui zai nê
 thuhmun a ni

1. *Mi chuan ve u', darlung kan awmkhua,
 Laldang run in laiah zam ruai e*

2. *Laldang run in laiah zam ruai e,
 Ni tin tiandar a ri chhar nghian e.*

3. *Darlung zathum leng zawng in laiah
 Mual ang chungnung Tuahdang ko lungdi.*

Hun a lo rei deuh a, Sabual khuaa Laltuaka fate leh Lallula an inngeih ta lo va, Lallulan heti hian hla a phuah leh:

*Sabualin thuum ang mi do lo u',
Darlungah phunbung ka sai ngai lo."*

Lallula chu Kângmunah khaw thar a kai a, kum upa takin a thi Sailo zingah Lallula thlahte hi tlâng nei tam ber an ni Lallula fa Vûta thlah hian Mizo ram laïi-ah tlâng an nei hlawm a. Mânga thlahte hian hmâr lam an chang.

(2) Vûta Man Thu:

Vûta an tih Vuttaia chu Lallula fatlum a ni a, Arte-ah a lai. AD. 1815 vêlah an man a; a thu awmzia chu hetiang hi a ni.

Rorehlova (Fânai) chu Khawkimthanga baw a ni a, Rorehlova a thi a, Khawkimthanga fa Khuangcheuvan bâw man lukhâwng a thing a. Rorehlova faten lukhâwng chu an pe duh lo va, chu chu Vûtan pe lo tûra a fuah vâng a ni. Khuangcheuva chu Vûta leh Rorehlova fate chungah a thin a ur ta a Khuangcheuva chu Zahau lai a ni a, Râl-lang khuaa a awm. Chu khua leh a chhevêlah Hualngo thlang tla kîrlehko an awm bawk. Zahau leh Hualngo chuan Fânai leh Vûta hote chu rûn an tum ta a, Tlaisûn lalin a remthpui a, Halkha Zâthang lalin a hriatpui bawk.

Tichuan, Zahau leh Hualngo chu thukhat vua-in an thawk chhuak ta a. Vûta khualzin chu Thên-

tlâng khuaah an hmu a, an man ta a ni. An lo kah loh avângin indona a awm lo. Vûta chuan hruai chho va, Khuangcheuva hnên a thleng. Kawl an bun a, Khuangcheuva Ina awm lovin mahnî jawng-pui Zahuata Inah an chên-tîr a. Vûta chuan an tlan theih dawn leh dawn loh hriat a chhâk hle a. A u Mângpawrha'n Sailo thlah zawng zawng hnênah a tlanna sum a khawn a Chu chu Lênlai zaun heti hian an phuah

1. *I'tin emaw an rel e, u leh nauvin,
Lalthang Vuta Lentlang mual ka liam ta e, lenlai-
(ah e.*
2. *Lalthang Vuta lentlang mual lo liam lo la,
Belhthi zawngin vangkhawpui ka fang chhuak e,
(lenlaiah,*

Tlanna sum an tlin theih lawk loh avângin, Vûta chu rei tak a tâng a Zahuata nau Rodêngan a enkawl a, chawng zu chhimnaah te, Sadawî kîl-honaah te a hruai thîn a ni Vûta man thu Hual-ngohovin heti hian hla an phuah.

*"Zathang tui ang kan lak, Tlaisunlawm ang kan rawih,
Vuta hrengkawî kan bun, Zadeng pheiphung kan tan,
Chhuah tlang a mawî mang e"*

Vûta hriatah pawh he hla hi an sa mai thîn a. Ani chuan, "In hla chu a va tha ve, min tiftingtu a ni! Dam takin ka chhuak leh êm ang a, Tlaisûn tihlâwm a tûlziat min hriattîr a, ka tân hla tha tak a ni," a ti hlauh zâwk a ni

Vûta kum 4 a tân hnuin se 30 hû thi leh dârin an tlan chhuak a. Vûta an man aţang hian Zahau leh Hualngo an ţanrualzia te, Tlaisûn nêan an inhruisuihzia te Sailohovin an hre Chiang ta a. Anmahni tibuai leh theitu tûr an nihzia an hmu chhuak a, ţhian ţhaa siam an tum ta zâwk a ni. Thukhat vuanin khua-leh-tui neia chêngza tûrin, Hualngovah Rodênga, Zahauvah Nîkuala an sawm a. Rodênga hian Riangleiah khua a nei a, mahse a khua a pung thei lo va, Tiau chhakah a kîr leh ta a. Nîkuala chu Tualtêah khua a nei a; a thlahte thlengin ropui takin an awm hlen ta a ni.

(3) Sibuta

Sibuta hi mi danglam tak a nih avângin a hmîng a lâr hle a ni. Palian thlah a ni a. Tachhîp lai fa a ni. A naupan laiin a u (Nu hmîsa fa) Dârlalpuin nun a zihl ţhîn a. Nu dang hrin a ni bawk a, Dârlalpuin hian a hmusit deuh pawh chu a ni mahna! Sibuta chuan a haw hle mai a. Hun a lo rei a, Sibuta chu lai a lo ni ta a. A khuangchawi tumah Dârlalpuin chu tlangvâl a chahîr a. Chu mi hnu chuan seluphanah an thlung a, se dang a chhun hnuin Sibuta chuan a u Dârlalpuin chu a zakdawhan a chhun a, a chhunhlum ta a ni. A lu pawh seluphanah an târ a ni.

Thil râpthlâk a khawih avângin Khuain a awih lo a ni ang chu! Sibuta chu a khuangchawi hnu rei lo têah a dam ţha hlei thei lo va, damlai lungdawh a tum ta a. Lung chu lian pui mai a nih avângin khua an zâwn thleng zo lova, an thlen theih tâwpah an phun ta mai a. Pawi pakhat a khur an haitîr a, a

hai laiin an phun hnan an ti Sibuta chu mi ke-
phah chung a feipui sawh bûr mai a ching an ti baw
A lungdawh hnu rei lo têah a thi ta a ni

4) Hualngo Khawdin Thu:

Hualngo thlang tla chu AD 1805 vêlah an kir a,
Zahau leh Simhrin khuaah vêng hrang nei zêlin an
awm Ni nahsela, thang khat lian pawh a tlin hma-
in khua an din a An khaw din dân chu hetiang
hian.

AD. 1820 vêt a ni a, Rûn thlanga awm Tlaisûn
chuan Rûn râla awm Zangiat leh Khualsim thenkhat
a thuhnuaiah dahin chhiah chawî tûrin a phû a.
Rûn râho chuan, Tlaisûn thuhnuaî aţanga tlan-
chhuah tumin hel thu an rêl ta a ni

An rorêl dân chu Rûn lui va kânin Tlaisûn
khua chu kan va do lo vang 'Tlaisûn mi Rûn rawn
kân tawh phawt chu thah zêl tûr' tih a ni Rûn lui
kalkai nân hruithlun lei dawh a awm a, chu lei chu
lui râl lehlaman Zangiatin an vêng tlat a ni. An
thiltih Tlaisûnin an hriat theih loh nân Rûn lui kân-
in Tlaisûn lamah kal an phal lo va Tlaisûn lam
aţanga Rûn lui rawn kân apiang an lo mana an that
zêl a ni Tum khat pawh Sûnthla mi hokhat Rûn lei
an kân a an lo man a, Lochawm khuaah hruai chho-
vin an that a. Chutichuan, Tlaisûn mi 80 lai an
that hman a ni.

Tlaisûn mi pahnih Rûn râho man chu Khu-
alsim Tlangthlang Khuangdawn khuaah an tlan lût a.
Tlangthlangho chuan an lo tanpui a, Rûn an daikai-

tîr a. Chutichuan, Tlaisûn chuan thu awmzia an hre Chiang ta chauh a nî. Chhuina pakhatat chuan, Lochawm khua atangin Thatsama a tlân chhuak a, Khuangdawn khua Liabia te pupa Inah a lût. Tlângthlanghovin Chawngthe khaw mawng Taitiang thlengin an thlah a nî, a tî. (*C R E. U S. Falam Tashon History p.6*).

Ni danga an tih tîin ang bawkin, Tlaisûn chuan Zahau, Hualngo leh Sûnthla chu raldotu atân a hmang a. Rûn râl kain helho khua an fang a, an tudawl zêl a nî. Helho thenkhat mahni inhumhim nân Kâwl phaia tlân pawh an awm an tî

Tlaisûn chuan helho a hneh chinah kuli man pe lovin, Kâwl phaia chi a phurhtîr a. Chi phurhna kawng hla deuhva awm leh helhotu nia a ngaih khuate chu Tlaisûn lovah hna an thawhtîr a, kum tin In tinin buhtun phur khat buhchhiah an chawitîr a ni-an tî, (*Carey & Tuck, Chin. No 1 p 147*).

Tlaisûn lal chuan raldotu hnam thum hrulaitute hnênah lâwmman pêk tûrin a tiam a Zahuata hote chuan: "Lâwmman atân thil dang kan duh lo ve, khua-leh-tui kan neih leh theih nân kan khaw hlui Seipui leh ram âwl apiangah khaw neih theihna min pe la, sa leh râlah min hum tûrin kan ngiat duh baw che a ni" an tî a. Ani chuan, "Thi leh dâr leh sial pawh duh lo va, phaiphêng tona ram palailêng mai mai duh chu ka pe lul ang che u" tiin a tiam ta a ni. Hei hi thlang tlâk hnua Hualngovin khua-leh-tui an neihna tobul chu a ni. Seipui chu an hrulaitu Zahuata tân an ruat fel ta a ni

Zahuata:

Zahuata chu Chêngtâwnga fa a nı Thlang tla ve lovin a pa hovin Simhrin an pan hmasa a, Zahau khua Râllang an pan leh a. An unau thlang tla-ho Riang-tleia an awm laiin tawıâwmtu atân a kal thla a, thlang tla kîr hnuah Râllangah bawk a awm leh a nı

Râllang khuaa a awm lai hian Mualbêm lal fapa Khanthuama pawh, chu khuaah chuan a awm a. Khanthuama chu a pa thih hnuah lal tûrin hâwn a tum a, thlahtu atân Zahau leh Hualngo pasaltha - ho a sâwm a, Zahuata hovin an thlah. Hei hi AD. 1815 vêl a nı âwm e Zahuata chu Khanthuama'n a chelh a, "Kei râltı takın ka awm a, mın vêng rih la hnam dang kârah khua-leh-tui nei lovin i awm sı a hetah vêng ka pe ang che," a tıa Zahuata chuan vêng a nei ta a, a vêng hmıng chu 'Khangzang' a nı a; Khangzâwl tihna a nı He vêngah hian a unau thenkhatte nêk kum 4,5 vêl an awm nıin an sawı Khanthuama dodâltu Vuitê leh hnam dang an tukdawl hnuin Zahuata chuan chûngho khua atangin chhih a la ve a nı

Zahuata chu Khangzâng vênga a awm laiin Zangiat ramah rammuin a kal a Chumı hnu chuan Seipui khurah khua a dın dâwn ta a. Khanthuama nêk an inthen dâwnın sial an tal a, zu an inho va. An thlah chhâwng zêl thlengin tu ve ve pawh indo lo va, sa leh rálah ințanpui tawn zêl tûrin thu an intiam a nı

Kum 1820 vêlah Zahuata chuan Seipui a pan a, Seipui khurah lût hmasa lovin, a kiangah an in-bâwk a. Chu khua chu Mualbêma a vêng hmıng

chawiin 'Khangzâng' an ti. Khangzângah rei awm lovin Seipuih an lût a. Vuitê leh Vaiphei a rawn kalpui a, Raltê an pan baw a, vêng hming neiin an awm hlawn a ni. Seipui an luah hnu chuan, hnam dang kâra awm Hualngo an pêm lût chum chum a, rei lo têah in 300 lai an ting ta a ni.

Seipui khua a ropui zêl a, Tlaisûn lalin a huphurh leh ta a ni ang; an khuaa hnam dangho rawt sak a tûm a. Chu thu chu Zahuata'n a lo hriatin Vuitê, Ralte leh Vaiphei chu khaw dangah a pêm tîr a ni. Hêtiang bawh hian Zahau lai Khuangcheuva pawh an huphurh avângin an ko va, hrêng an lo tâtîr tawh a ni

Zahuata chu sa kah lamah pawh a nasa viau a ni awm e. A khum zârah sakei phaw a hmang an ti. Sai a kah thu pawh he a hla phuah atang hian a lang a ni.

*A tlung e, a tlung e, saipui lian lu a tlung e;
Saipui lian lu a tlun zanin, ka tual hmaiah
Vuite, Vaiphei nghawr dim e."*

Seipui khua chu kum 1865 vêlah Tlaisûnin Dihai(Simhrin)a rawktîr a, sial an kawia, dârkhuang, dârbu leh saingho an lak sak a, Tlaisûn hnêdah an pe. Dârbu hi Ralte' Chawngtual dâr kha a ti a, Vai len hnuin sâpin an lak sak a, Quarter Guard (Kat)-a an dah chu, Khangzâng lai Mangcheuva'n a la chhuak.

Zahuata chu kum 40 chuang a lai a, Dihai'n an rawk kumah kum 80 chuang zet mi nlin a thi. Pa-pa 8 a nei a, Thangsavûta, Dârchungnunga, Lûng-

Hana, Inpuia, Liansavûta, Liansûma, Thangdaïlova
leh Mihleia te an ni

Hualngo Khua-Leh-Tui

Hualngovin khua an din dâwnin, Tlaisûn lal an
hriattir a, tham nân silai emaw, thi leh dâp emaw an
pe a, chu chu khua leh ram man a ni. Rêl a la tam
avângin vawi-leh-khatah khua an din mai lo va.
Chhim lam atangin khua an nei pung chho zêl a,
hmâr lam chu Vai len thlengin khua an din. Khaw
dintu atangin 1949 Village Council (V/C) inthlan
thlenga lal chu a hnuata mi ang hi an ni

1. Seipui khua.

1820 kumah Zahuata a lal a, 1860 kumah a thi.
A thih hnuin a fapa Dârchungnunga'n ro a rêl a,
Lungliana'n Khawkawkah vêng a nei. Dârchung-
nunga 1880 vêlah a thi a, Khawkaw vêng la Lung-
liana'n Seipuih ro a rêl Vai len laia Seipui lal
chu Lungliana a ni Lungliana lal hnuin Zahuata
fa tlum Liansûma a lal Liansûma chu 1917 kuma
sipai an lâk lain a kûl a taia rêlbâwltu a ni. 1917
December-ah Liansûma a thi a, a fapa Vaikhama a
lal 1922 September-ah Vaikhama a thi a a naute
an la hun loh avângin Lungliana fa Liankânglova'n
ro a rêl. Liansûma fa Râllinga leh Savûta an la
awm a, fa tlum Savûta lal tûr a ni a, Sorkâr hna a
thawh avângin Râllinga hun chinah Liankânglova a
châw a, 7. 12. 1927 atangin Râllinga a lal

2. Lotharawn

Seipui khaw din hnu hun rei lo têah Râllang
khua atangin Hualdanga fa Khuangtuala'n khua a

din. Khuangtuala leh a u Dârhawka te hı thlang tla lo va, Râllang khuaa awm an nı. Khuangtuala fa Thathleia, Tinthanga, Vâhnuaikaia, Lianhrânga an nı. Khuangtuala thih hnuah Tinthanga a lal a, 20.10 1920—ah a thi. Tinthanga fa Dokimkaia, Kâpchungnunga, Nimanga(Pâchika), Râlthiauva an nı. Tinthanga thih hnuah a fapa Nimanga a lal. Nimanga fa Khuangtaılova, Lianlinga, Chhâwnchungnunga, Khawrothanga Khawtinchhâwna an nı 1940 kumah Nimanga a thi a, a fapa Khawtinchhâwna a lal

3. Bochung:

Thlânching khua ațangin Suakkara fate Liankuala leh Dârhıma 1840 vêlah an kai a. Cherhmun ațangin Zahau — Bansâwt Lalpianga a kai bawk. Bochungah chuan vêng chhak leh vêng thlang a awm a, vêng chhakah Liankuala a lal a, vêng thlangah Lalpianga a lal. Lal bul zâwk an awm hlei theı lo va; an fate ve ve thlengın an mer a Lalpianga fa Suakh eia a nı. Liankuala fa Rolala, Zavunga, Khawsana an nı Khawsana fa Lalpûma, Thatchhûnga, Thangthiauva an nı. Vai len laun Lalpûma a lal a, Thatchhûnga a lo hun chinah Thatchhûngan lalna a chang hlen

4. Tlângzâwl:

Loțharâwn ațangin Khuangtuala fa upa ber Thathleia a kai. A fate chu: Keikhâra, Hrângkhupa, Lalsavûta te an nı. Thathleia thih hnuah Keikhâra a lal. Keikhâra fate Tlânghmunga leh Lalthiauva an nı. Keikhâra thih hnuah a fapa Tlânghmunga a lal lăwk a, Lalsavûta fa Duhthanga, Duhthanga fa

Thakhuaia a ni. Thakhuaia hun hmain a pu No-hrênga (Tuallâwt) chu (temporary-in) an laltir lâwk a. Thakhuaia a lo hun a, 1946 aţangin a lal

5. Lawitlâng.

Loţharâwn aţangin Khuangtualala fa Lianhrânga a kai A fate chu: Khawtinthata. Sângkhupa, Sattinkâpa, Bualthanga an'ni 1918 kumah Lianhrânga a thi a, a fa tlum Bualthanga a lal

6. Vawmhâlkbum

Loţharâwn aţangin Khuangtualala fa Vânhnuaikaia'n a sât a, 1903 kumah a thi. A fate chu: Dosûta, Hrângtluna, Lianphunga leh Zahrânga an ni. Vânhnuaikaia a thih hnuah Zahrânga a lal. Zahrânga fate chu: Râlkamlova leh Sachungnunga an ni. Zahrânga thih hnuah Râlkâmlova a lal

7. Fârlâng:

Hleithanga fa Dolêta'n Tlângzâwl ram a lei a, Fârtlang khua a din Do'êta fa Tûansânga leh Thandâwna an ni, Dolêta hnuah Thandâwna a lal.

8. Vângva:

Dokalha fa Zanghînglova chu silai cheng chher hiam a ni a. Tlais ln lal hnênah silai cheng a pe a, n lo lâwm hle a, "Vang vâah khua va tuah ha," tiin hua an lo pe. 'Vang luiah khua va siam rawh' tihna ni. Zanghînglova chu Bualzâwl aţangin Hlaizâwlah kai a, chuta ţangin 1850 vêlah Vângva khua a sât.

A fate chu Lalkhâra leh Khualchîna an ni. Zahnginglova thih hnu-ah Khualchîna a lai. Khualobina 11.7.1917-ah a thi a, a fapa mal Thangtinsûma a lai. Thangtinsûma fate chu, Vâhnuaiala, Vanlaithanga leh Challianthiauva an ni. Thangtinsûma a tar tawh avângin a fa tium Challianthiauvan lai leh-kha a la.

9. Satawm:

Vângva khua atângin kum 1870 vêlah Lallûta fa Rothâwmvunga'n a sât. A fate chu, Sainghihlova, Thangvûta leh Khuangrûma an ni. Rothâwmvunga a thi a, a fapa upa ber Sainghihlova a lai. A fate chu: Khawvêlthanga, Hrângsailova, Vânsûma an ni. Sainghihlova a thi a, Vânsûma a lai. Fa tium lai tûr a nia, Rothâwmvunga fapa naupang Khuangrûma hun chinah Vânsûma a chaw! a, Khuangrûma a lai.

10 Chawnghawih

Lianmânga fa Lianvêla'n Seipui atângin Vangva-ah a inbawk a, Vangva atângin kum 1874-ah Chawnghawih khua a dip. Karbura (Sim) fa Nungbika'n vêng hran a nei bawk. Hun a lo kal zêl a, lai bul zâwk nih inchuhin Tlaisûn an thleng ta a. Tlaisûn lai chuan, "Sepui sâwm mi pe thei zâwkin khua in chang ang," a lo ti mauh maj a, an hril-hai ve ve hle a ni. Nungbika chuan a ngam lo va, Lianvêla chu Tlaisûn lai pakhat Khaliana'n a fuhi ruk avângin. "Ka ngam e," a ti a; Lianvêlan khua a chang ta. Nungbika pawh Bualbrejah khua a pe ve lehta a ni.

Tichuan, Lianvêla chuan sial, thi, dâr leh bêl te a pe a, sepuî sâwn hû'a tlâk thei ta a ni. An in-chuh avângin khaw mân sêng tam ber a ni Lianvêla fate: Kâpsailova, Hualhleithanga, Khawtindaia, Ram-lala, Sunkulha, Mangtinthanga, Khuangthiauva an ni. 1912 kumah Lianvêla a thi a, a fatlum Khuangthiauva a lai. Khuangthiauva fa Sulinga, Lianhala, Lailiana, Lalhmingshangate an ni. 5.2.1945—ah Khuangthiauva a thi a, a fapa Lianhala a lai.

11. Auhmun:

Chuaungo thlah Auhmuna lalna khua a nih avângin he hmîng hi a puhlen ta a ni Hlaizawl khawper a ni a, Rozathanga fa Laltin-sâwnnan ro a rêl Laltinsawna fate Nohrânga, Khawlianhêla, Vânhnuailala an ni Vai len hnuah khaw hranin a ding a, Laltinsawna thih hnuah Nohrânga a lai. Nohrânga fate: Bualsûma, Khênkhuaia, Hrângtinkulha, Hrângtinhmunga, Khuangchungnunga an ni Nohrânga a tar hnuah a nau Vânhnuailala a lai. Vânhnuailala thih hnuah Nohrânga fa Bualsûma a lai Bualsûma thih hnuah 1930 kum atângin Hrângtinhmunga a lai

12. Khiongzang.

Seipui atângin 1894 kumah Dârchungnunga fa Mangcheuva a kai a. 1906 kumah a thi. A fate: Biakchîna leh Kâpliana an ni. Kâpliana hun hman a u Biakchîna a lai. 1922 atângin Kâpliana lai a, 16.12.1929—ah a thi. A fate: Lalchia leh Khawtinkhuaia an ni. Khawtinkhuaia hun

hmain Biakchina a lal a, 3.6.1943—ah a thi a, Lalehia'n lal hna a thawk. Khawtinkhuaia a lo hun a, 5.8.1945 atangin a lal.

13. Dawihkhêl:

1864 vêlah Maksua leh Thattinkhûma'n an sât a, Maksua a lal. Maksua hi Rodênga fa a ni. 1910—ah Maksua a thi a, a fapa Kâpchhûnga a lal. A khua in 20 an tlin loh avângin Sorkârin a lalna a bân a, Saţâwm lai Sainghîlhlova fa Vânsûma a lal.

14. Khawpuichhip:

Hlaizâwl atangin kum 1857—ah Sunchungnunga fa Palula'n a sât. A fate: Kâpthangvunga, Dârthanga, Lalthlûra, Thatthianga, Thangkawlha an ni. 1910 kumah Palula a thi a, a fapa Lalthlûra a lal. Lalthlûra fa Lalzova, Thatpûma an ni. 1938 kumah Lalthlûra a thi a, a fapa Thatpûma a lal

15. Siallâm

Siallâmah hian thlang tlâk laiin Simhrin Zakuala'n khua a sât a, Sukte râl hlauh vângin a tlân san. Dothanga fa Thattinkhûma chu Seipui atangin Hlaizâwlah, Tlângzâwlah a awm a; Tlângzâwl atangin Maksua nêl Dawihkhêl khua an sât. Dawihkhêl atangin 1875 kumah Thattinkhuma'n Siallâm khua a sât a ni. A fate: Chhûngliana, Vânhnuaisêla, Laldp̄huama, Lianthiauva an ni.

Thattinkhûma a thi a, a fapa Vânhnuaisêla a lal. Vânhnuaisêla hun lai hian Vai a lian. Fa tium lai t̄or a ni a, Lianthiauva hun hnua Vânhnuaisêla

a chawl a, Lianthiauva a lai A fate Lalsûma, Chawnkânglova, Thâwnghinga an ni. 1927 September ni 17-ah Lianthiauva a thi a, Thâwnghinga hun hma Lalsûma a lai

16- Saêk:

Thlânchîng khua aţangin Simhrin Siahtinkhâra'n khua a sât a, a mâkpa Thangbenga'n a zui. Siahtinkhâra chu Sukte râl avângin a tlân chhia a; 1875 kumah Thangbenga a lalta a ni Thangbenga hi Liandanga fa a ni a, a fate chu: Kâwlliankhama, Hrângtinkpa, Vaibawnga, Tlângtinhmunga an ni. Thangbenga a tar hnuah a fapa Kâwlliankhama a lai. Kâwlliankhama fate: Râlliandâla, Hrângthiauva, Lalkâmlova Mânghianthata, Lallûra an ni 1917 kumah Saêk vêng chhak an din a; Hrângtinkâpa a lai. 1924 kumah Tlângtinhmunga a lai leh a; Kâwlliankhama thui hnuah a fapa Ralliandâla vêng thlangah a lai. Sorkârin khaw hniha awm a ohal loh avângin an khaw hlui zâwk vêng thlangah an infin a, lai pakhat chauh awm a ngaita a, Thangbenga fa thum Tlângtinhmunga a lalta a ni Kum 1945-ah Tlângtinhmunga a thi a, a fapa mal Khuanghianthanga a lai.

1. Sûrbung:

1877 kumah Seipui aţangin Zahuata fa Inpuia h Rodûta fa Khawvêla te sah a ni. Inpuia leh hawvêla chu khaw hran ve veah lai tûrin ramri an am ta a. Khawvêla'n ramri thenna a siam a, Inpuia'n a duh a thlang. Khawhmun huap zâwk thlang am thingpa hmun ram zau zâwk a thlang a. Sûr-

bungah chuan Khawvêla a lal zui ta a ni. A thih hnu-ah a fapa Dotinṭhiauva a lal. 1922 kumah Dotinṭhiauva a thi a, fapa a heih loh avângin Khawvêla fapa naupang ber Ṭhatinluaha fa Ṭhawngliana a lal ta a; 1938 kumah a thi a, a fapa mal Suakburha a lal.

18 Thingchang

Inpuia leh Khawvêlate'n ramri an siam fel zawh hnuin Inpuia chu Thingchangah a kai a. A fate: Saichungnunga leh Lianhnûna an ni. 1905 January-ah Inpuia a thi a, a fapa upa zâwk Saichungnunga'n kum 12 chhûng rō a rêl. Fa tlum lal tûr a nih avângin Lianhnûna a lal ta a. A fate: Lalsiamliana, Lal-lâwta, Lalbuanga an ni. Lianhnûna thih hnuah Lalbuanga hun hma chu Lalsiamliana a lal a, a hun chhûngin lal an tlâwm

19. Chawhte:

Khuanghusinga fa Thangzika khaw din a ni. A fate: Hrângluaha, Bualphunga, Satinkhama, Suakdâilova, an ni 1917 ah Thangzika a thi a, a fapa Hrângluaha'n ro a rêl Suakdailova a lo putling a 1927 kum aṭangin a lal

20. Hmunluah:

Lên tlâng thlanglam pangah a awm a, hmun mawi ber Buannêl ram an sawi fo hī Hmunluah ram tâwp Lêntlānga awm a ni. Bochung khua aṭangin Hmingliana fa Lalhmunluaha'n a sât a; amaha hming chawin 'Hmunluah khua' an ti. A fate:

Liansêla, Chawntuaha, Sunkûnga an nî A thih hnuah a fapa Sunkunga a lal A fate: Kâp̄thianga, Chalsûma, Tlângkhuai a an nî. A thih hnuah a fa lum Tlângkhuai a lal Tlângkhuai a thi a, a ô Châlsûma a lal.

21. Lianhna

Phuntê atangin Khawzali ana fate Dêngkeka, leh Pachhûnga khaw sah a nî Dêngkeka a lal a, a fate Thanghulha, Râltuhrânga, Kâprûma, Râl-linga an nî. 1922 kumah Dêngkeka a thi a, Kâprûma a lal a, a thih hnu-ah Râltuhrânga a lal. A fate: Zalinga, Lalsiamliana, Hrângchia an nî Râltuhrânga a thi a, 1945 atangin Zalinga a lal

22. Haihêng

1915 kumah Lianhna atangin Pachhûnga'n a lin. A fate. Rincheuva, Khawtinpûma, Lalthang-unga, Râlluai, Rochungnunga an nî Pachhûnga kum a upat tawh avângin 1937 atangin a fapa Râl-uaia a lal

23. Vutbuak:

Sûrbung khua atangin Thangvea fa Chawng-hîna'n a sât A fate Hrângkûnga, Dârsavunga, Rualhleia an nî A thih hnuah Rualhleia a lal. Rualhleia a thi a, Dârsavunga fa Thakhûma a lal Awk a; a hnuah Rualhleia fapa mal Hrângkâmlova lal

4 Kawilâm:

Vutbuak lal Chawngchîna nau Hrênghmunga'n

a din a, Saththanga hunah V.C inthlanna a awm.

25. Haimual.

Vutbuak atangin Thatsinga fa Hnehthanga'n a din. Hnehthanga fa Sêlthanga; Sêlthanga fate: Khuangthuana leh Sawiliana an ni. 1923 kumah Hnehthanga a thi a, a tupa Khuangthuana 1927 kum thlengin a lai. Sawiliana hun chinah Khuangthuana a châwla, Sawiliana a lai

26. Haimual Khaw Thar.

Zalênna (Independence) hmuh hnuin Haimual lai Khuangthuana fa Lalthatthuama'n khua a din a. Phai leilet an neih avângin an pung chak hle a, tûn-ah chuan an khaw hlui ainn an pui zâwk.

27. Taidit:

1893 kumah Vângva atangin Hualrihua fa Chavunga'n khua a sât a. A fate: Thanghuala, Lal-khûma, Chawnsûma an ni. Chavunga a thi a, a fapa Chawnsûma a lai A fate - Dârhmingliana. Hrangthiauva, Tlânglinga an ni. A hnuah Thanghuala fa Hrangthinhanga a lai a, a thih hnuah a fapa Dokapa a lai.

28. Zimpuê

Râltêho khaw hlui a ni a, 'Khawzim' tih a ni bawk. 1893 kumah Chawhtê atangin Damvunga fa Chawngliana'n a sât a. A fate: Chhawncheuva, Thanglunga, Lalthangvunga an ni. 1909 kumah

Chawhgliana a thi a, a fapa upa ber Chhawnghe uva
ro a rêl. A thih hnuah a nau Thanglûnga'n ro a
rêl leh a, Lalthangvunga a lo puitlinga 1927 kum
aţangin a lal.

29. **Zimtê**: 1893 kumah Phuntê aţangin
Thangzavunga fa Dârhniina'n a sât a, 1910 kumah
a thi. A fapa mal Thangchuaîlova a lal a, 1939
kumah a thi. A hnuah a fapa Zarehlova a lal.

30. **Bûkphîr**: Sûrbung khua atangin Palaman
a sât a. Palama hnuah Saliankâpa a lal a, a thih
hnuah Salthanga a lal. An khua an pun theih loh
avangin sorkârin Salthanga a bân a, 1945 aţangin
Hrângphunga a lal.

31. **Ngêntê**: 1895 kumah Khawpuichhip khua a-
ţangin Hrâtthangvunga fa Thatchuaia'n a din. A
fate Dobawnga leh Thangthuama an ni. 1906
kumah Thatchuaia a thi a, a fapa Dobawnga a lal
1920 kumah Dobawnga a thi a; Thatchuaia nau
Hualchungnunga fapa Aikhûma a lal. Dobawnga
fate: Sunthangvunga leh Zahleithiauva an ni. Ai-
khûma thih hnuah Dobawnga nau Thangthuama
a lal. 1921 kumah Zahleithiauva a lal a a thih
hnuah Aikhûma nau Tialbila a lal. Tialbila thih
hnuah Thangthuama fapa Tialliankâpa 1947 aţang-
in a lal a, lallawmin a nang.

32. **Thinglei**. Thanthlauhva fa Lianthuma'n
khua a sât. 1909 kumah Lianthûma a thi a, a fa-
pa Lalpûma a lal. Lalpûma fate. Tlangkulha,
Tlangchungnunga, Dârsêlthanga Kâpchhûnga,
Chalhuaia an ni. 1930 kum atangin Tlângkulha
a lal.

33 **Chauleng**: 1893 kumah chawhte atangin Zatinthanga fa Chalriangan a din a. A fate: Thatchungnunga leh Thangdailova an ni. A thih hnu-ah a fapa upa zâwk Thatchungnunga a lal Thangdailova hunah Thatchungnunga a châwl a Thangdailova a lal

34. **Dârkhai** Chawnghawih lal Lianvêla û Hualthâwmdaya fa Chawngthangvunga chu Chawnghawih khuah Luirâl vêng lala ni. Chutih lai chuan, Dârkhaih Singkeuva (Râltê) a lal a, a khuah In 20 an tlin theih loh avângin sorkârin a lalna a bân a, 1909 August thla ni 15-ah Chawngthangvunga Dârkhaih a lal ta a ni. A fate: Hrangtinkâpa leh Thatchungnunga an ni. Chawngthangvunga a thih hnuah a fapa naupang zâwk Thatchungnunga chu 25.5.1928 atangin a lal

35. **Dârkhai Khaw Thar**: Dârkhai lal Chawngthangvunga fa upa zâwk Hrangtinkâpan khaw thar a sât a. A fate: Satinkhama, Biwilinga, Thanluanga an ni. Ama' hun chhungin 1949 kumah V.C onthlanna a awm ta a ni

36. **Bapui**: Chawhte khuah atangin Damlulan a sât a, a thih hnuah a fapa Duhthiauva a lal. 1945 atangin Duhthiauva fa Satkhûma a lal.

37 **Leilet**: Tiauphai leilet turin Vangva khuah atangin Huiiana fa Chalsavunga'n Leilet khuah a din a. A thihin a fapa Lalthanhrâta chu naupang a la ni a, 1930 kumah Chalsavunga u Dosâta a lal. A fate: Cheuliana, Neihthianga, Lalchunga an ni. Dosâta hnuah a fapa Neihthianga a lal. Phai leilet an puitlin hnuah an pung sât hle a ni

38. **Ribkhawdâr:** Rih phai lei let tûrín Neih-thanga (Bengkuma) chuan khua a dín a, natna leh thihna a tam avângin khui an tiak a, 1942 kumah Lianthanga leh Hrángl munga hovín In 8—in an dín leh a ní Khawthlîr ram a nih avângin ram neitu Tâwkthanga unau Tinsûma a lal. Rih phai lei an let a an pung sâwt hle.

39 **Pathiantlâng** Satinvêla chu leileh tumín Champhaichhehvêla mî sâwmkhâwmín 1920 vêlah Palak dîl an pan Kum 5 vêl an awm hnun Palet—wa bial Salachhuah an pan leh a Chuta tangin 1938 kumah a fapa Tuahchungnunga nêñ Pathiantlâng khua an sât

Tiau Thlang

40. **Khuanglêng.** He khua hí Thanh-rânga(Sailo) khua a lo ní tawh a, 1871 kumah Rûn chhak mîten an rûn a, an in an hâlsak a ní. Rodênga fa Vaihleia chu Nikuala farnu fa a ní a, a pu Nikuala bêlin Chawngtlai khuaah a awm a 1890 vêlah Khuanglêng khua a sât A fate Thlathiauva, Vâcheuva, Lal-khawzâma an ní. Vaihleia thih hnuaa a fapa upa ber Thlathiauva a lal A fate Laikhuma, Thanseia, Lalzuala, Vânhmunga, Lalchhâwna an ní Thlathiauva a thi a, lal tlâwm hun a lo thleng nghâl a Lal zângnadawmna chu a fapa Lalkhûnian a dawng

41. **Mualkawi** Khuanglêng lal Vaihleia nau. Vânhnuaikhûma'n Mualkawi khua a sât A fate Saingûra, Pakeia, Biakkûnga an ní A thih hnuaa Biakkûnga a la!

42 **Ruontlâng** Vânhnuaikhûma fa Pakeia

a lal.

43. Vaphai: 1885 vêlah Siallâm khua ațangin Lianvunga fa Mitinliana'n a sât. A fate: Chawnghleithanga, Vawmthanga an ni. Chawnghleithanga fa Thatinchhûma, Thatinchhûma fate Lalrokhama, Lalsuloa, Hrângliankhûma, Lalchhûma an ni. Lalrokhama lal laun lal tlâwm hun a thleng

44 Chawngtui Vaphai khawper a ni

45 Mualbâwk Lalvunga hnawbchhuah Lianpuia khaw hmun an kai chuan, 'Lianpuia khua' an inti Siallam khua ațangin Dothanga fa Thangkânga a kai a, A fate chu Chungnungtuala, Râlkhama, Hratchia, Thasailova an ni. Thangkânga thih hnu-ah a fatlum Thasailova a lal. A thih hnu-ah a fate an puitlin rih loh avângin a û Hratchia fa Chawnsiama a lal. Thasailova fa Ralliankhama a puitlin chinah Chawnsiama a châwl a, Râlliankhama a lal. Râlliankhama fate Roliana leh Lalpianga an ni. Roliana hunah lal an tlâwm

46. Dungtlang Aisavunga fa Rozika'n Chawnghawih khua ațangin a sât. Rozika fate. Hrângchungnunga, Hrangkhûma, Lalliansiama an ni. A thih hnu-ah Lalliansiama a lal. A fate: Lianbura, Lalhnawka, Lalthima Lalngûra an ni. Lianbura fa Vânpiangha hunah Lal an tlâwm.

47. Leithûm. Pahuala (Hualsêla) chuan Auhmun khua ațangin Leithûm khua a sât. Pahuala chu Dungtlâng lal Rozika û a ni. A fate: Kâpthianga, Thangsuna, Khuangchungnunga, Satinkhûma, Thangchina, Satinhnawka, Sâpchhâwna an ni. A thih hnu-ah a fapa Satinhnawka a lal. Satinhnawka

fate: Lalchhuanga, Lalthuama, Lianhrima an ni. Lat-chhuanga hunah lal an tlâwm (*Mizo chanchin ziaktu pakhat Hrangthiauva hi Khuangchungnunga fa a ni*).

48. Sazêp: Tlânglianan Saţâwm khua aţangin a sât. Vailen a lo reh a, Bawrhsâpin lal a koh khâwmnaah Tlângliana kallovin Hmingdailova a kaltir a Lal lehkhabu-ah Hmingdailova hming an zia k a, a lal hlen ta a ni. A thih hnu-ah a fapa Bualchungnunga a lal a, a fate chu: Hrângcheuva, Lalhuliana, Thangphunga an ni Hrângcheuva hunah lal an tlâwm.

49. Khuangphah: Lalngaia fa Laldaia'n a sât. A fate chu Chawngsavunga, Hrângzâma, Hualhnûna, Aichhûnga an ni. Laldaia hnuah a fapa Chawngsavunga a lal a, a fapa Thantuma hunah lal an tlâwm.

Kawlpai (Kalemyo bial)-a Hualngo khaw dînte:

<i>Sl.No</i>	<i>Khaw hming</i>	<i>Dintu hming</i>
1.	Khawpuichhip	Pu Kâpsavunga
2.	Pinkhung	Pu Lalbuai
3.	Kâwikulh	Pu Bualthanga
4.	Hmunlai	Pu Kulhthuana
5.	Saţâwm	Pu Hrângliana
6.	Tlângzâwl	Pu Lalneia
7.	Vutbuak	Pu Hrânglinga
8.	Khawmawi	Pu Nochawnga
9.	Tuithiang	Pu Piangsêla
10.	Tungo	Pu Pianghrima

(5) Laltuaka Thlah:

Sailova fa Chungnungan Lalhlûma, Rohnaa.

Lalchêra leh Thangphunga a hring a. Lalhlûma fa Laltuaka. Laltuaka fate: Thangrihluta, Lalchungnunga, Hauchema, Dârpuihanga, Lalhaupuia, Chawngchhûnga an ni Thangrihluta fa Lalthuama; Lalthuama fate: Thâwmpuia; Dosânga, Lalrûmlhiana, Lianphunga an ni.

Lalchungnunga fate: Thatrihluta, Lalngêngpuia, Lalhlûma, Lalngêngpuia fa Lalngûra. Lalngûra fate. Bualchhûma, Lalsânga, Bawiliana. Lalsânga fate Thanghlianga leh Khawzahulha an ni.

Chawngchhûnga fa Rozika, Rozika fa Lalmaka Lalmaka fate: Thanchhûma, Lahnina, Thenphunga, Biakvêla, Sailova an ni. Dosânga fate Thanrûma, Thangthiauva, Hrângtlunga, Thangsaungvunga, Thanthuama, Hrângkûnga, Lalzika an ni

Laltuakan Sabualah khua a din a, In 500 an ni. Dârlungah vêng a nei bawka, chu chu Lallula a pe Laltuaka Sabualah a thi a, a fatlum Chawngchhûnga a lai. Chawngchhûnga hian Lallula fate hnênah, "Khaw pêk chawp, kan vânga khaw nei in ni," a ti thin a; Lallula fate'n an ngaimawh hle Laltuaka thlahte hian Vûta tâng tlan nân tum hnh sum an thawh tawh a. A khawntu hian thi leh dar chhian a thleng zêl nân an ring a; "A tlan theih loh in ti zêl a, rawn khawn leh mah ula ka kêlte bengthleh pawh ka phelh tawh lo vang," tui Chawngchhungan a tih avângin Lallula thlah leh Laltuaka thlah an inhu thiam ta lo a ni.

Lallula fate: Mîngpawrhî leh Vûta an tâng dîn a, Laltuaka thlah nân an indo va, Laltuaka thlah ten an ngam lova an tlânchhia Chhim lamah an tlân a, Fânai khua Thingsaiab an inghat a Thâwm-

puia te unauvin he khuaah hian mī an vīh hlum a-
vângin an kal chhuak a, Tīau chhakah Sailuaia khua
Dâwn an bêl. Dâwn khua ațangin Thawmpuiian
silai pathum a keng a, pakhat Zongte lala pe
Zongte lai chuan Fahlamah a hruai a, Fahlam lai
Chawnbika chu silai pahni a pe. Chawnbika chuan
khua a lo pe a, Thektêah khua an nei ta a nī. Thek-
tê ațangin Muallungah, Zâwlseiah, Lailak leh
Khuangthingah khua an kai.

1880 țing tâm lain Ningtūa awm Kairūman a
do leh avângin, an tlânchhia a, Fârkwân Fâr pūk
an pan Far pūk ațangin Thâwmpuia leh Lal-
rumliana'n Sațawm an pan a, Dosangan a puzawn
khua Zongte a pan lawk a, a hnuah Sațawm an pan
leh. Bualchhuma leh Lalsânga'n Ngaltui an pan

Sabuala an ropui lain Chawngchhûngan,
"Laltuaka thlah no ngñl ngñal" a ti țin a; a in-
dun hle a. A khua lah a zau ve rêng a nī. Heia
an tlawm hnu hian, "luaka no' tui mten deu nan
an himang țin. Mahse an tlawm hlen lo, Thawm-
puiian Fahlam a be leh a, khua an lo pe leh a nī

1885—ah Ngaltui ațangin Bualchhûma leh Lal-
sânga, Khawpuicanip khua Thatthunga (Hualngo) te
chu Leisenah an kai a. Thatthunga a lai, Vailen
reh hnuah Bawrhşapin laiho a ko khawm a, That-
thunga kal lovin Bualchhûma a kal a, lai lehkhabu-
ah Bualchhûma hming an zia a, a lai hlen ta a nī
Bualchhuma fapa Hrângkulha thlengin an lai

Leisen ațangin Lalsânga Ngūr khuaah a kai a,
Khawbung (Champhai) vêng a nei bawk A fapa
Thanghliangan Tlângsâm leh Zotêah khua a nei a
Khawzahulhan Buanglângah vêng a nei

1885 kumah Thâwmpuia, Dosânga leh Lairûmlianate'n Saţâwm atangin Vangchhia an kai a, Thâwmpuia a lal. Fapa a neih loh avângin Dosânga fa Thangthiauvan a luah a, a fapa Pianghleia hunah lal an tlâwm.

Vangchhia atangin Dosânga Muallungah a kai a, a thih hnuah a fapa Hrangtlunga a lal Hrângtlunga fa Lalsarlova hunah lal an tlâwm

Rozika leh Mitinliana te chu Vaphatah an kai a, Mitinliana a lal avângin Rozika chuan Farkâwnah khua a din ta zâwk a ni. A thih hnu-ah a fapa Lalmaka a lal. Lalmaka thih hnu-ah a fapa Thanchhûma a lal a, lal tlâwm in a nang.

8 ZOFATE KAWLPHEIA LUH THU

Kâwlpheia ti h bial pahni phat zâwl inzawm Kalemyo bial leh Tamu bial sawina a ni. Japan râ! buai hma chuan Tuipui ichin chhak lam tlâng-rama chêngte hian Kâwlpheia li an chiseh dapna a ni deuh ber a. Mahni kum khat tla khawpin zâng thain an phur thin. Phat ram chu an nêl lo hie a, nat hlauvi i zawlkin thien hmain riah himun an siam a, lehlangin Kâwlpui (Kalemyo) an dawr thin a ni.

Zofate zinga Kâwlpheia lût hmasa bera hriat chu Zangiat leh Zahau an ni a, mi tlêm tîn 1910 vêlah Myohla khua an pan. Chu mite hnuah chuan Hniartlira, Rinlohva len Thanghângi te chu Champhai Hmunhmêltha atangin Myohla-ah an pêm lût a. 1916 kumah Hriangtlâng lal fapa Saingauva ho Myohla-ah bawh an pêm lût a. Pêm hmasa Rinlohva chuan Natchaung a pan a, chutah chuan Halkha mi

an lo awm tawh a ni. 1918 kumah Kâphleia leh Tuahrângateho Hmunhmêltha aţang bawkin an pêm lût leh a ni, an ti

Chutichuan, Tiau chhak leh 'thlang atangin an pêm lût zeuh zeuh zêl a. Chûng hun lai chuan ram âwl a la tam a, ramngaw thiatin thlawhhma an la a, khua an din zêl bawk. A tîrah chuan thingtlâng thlawhhma neih dân pangngain an nei a, chhûn pachang pawh kian lovin nilêngin hna an thawk a; losûl hawn hun pangngaih an háwng thin Chuvâng chuan an na chuah chuah mai a ni. Lo awm hmasa Kâwlhovin nisat lai kian san a, chhûna an chawl thînte chu thatchhiat vâng, nûn an ngai tlat a ní Chutichuan, ni khua a lo rei deuh va; a ram boruak hên inmila chêtzia an thiam chho zêl a, an hrisêlin leileh pawh an thiam chho zêl a, pêm thar nêan an pung sâwt hle a ni

1942 kumah Japan râl a lo lian a, râl buaina avângin mi tam zâwk chu an khaw hlui lamah an kîr a 1945 kum, râl reh hnuah chuan Kâwl phaiiah an pêm lêt leh a 1950 hnu lamah pheî chuan Tiau chhak leh 'thlang atangin an pêm lût chum chum mai a Kalemyo bial leh Tamu bial an bawh ber. Pêm rûnpui lai chuan a hnaî zâwka awmte atin Lusei ram atangin pêm chho an tam zâwk mah emaw tih tûr a ni Mi an pung chak hle a, leilet chu siam pung zêl mah se, lo nei lo chu mi tam zâwk an ni Lo neite hnênah inhlawhfain mahni ei khawp buh an la lût thei Tin, mi tam tak chuan sum zawnna lam an thawk bawk a ni

Phairama an chênpuî chu Kâwl an ni deuh ber a. 1990 kumah Kalemyo bialah mîhring 2,52,441

an awm a, a zahve deuh thaw zaa sawmli panga, (45%) chu Zofate an ni. 'Tamu bialah chuan hnām dang alin Zofate an tam zāwk niin an sawi.

Lusei hnam bik ni lovin, tupawh Lusei ram (Mizoram) atanga pēm lütte chuan 'Lusei' tia hnam khata ding tûrin 1961 kumah LWO (Lusei Welfare Organization) tîin Lusei thattlâran pāwl an din a. LWO chuan Lusei chu Kâwlrām hnam tenaute angia hnam khata din ve a, hnam tenaute enkawlna hnuaa dah ve tûrin sorkârah a ngen a ni

Kâwlrām pum puiah 1959 kumah 'ram mite chhinchhiaha NRC (National Registration Card) an siam a. Hei hi Kawl tawngin, 'Hmatpungtin' an ti. Chumi tumah chuan Lusei chu Kâwlrām Khua-leh-tui dik tak niin Hmatpungtin an pe vek tawh a ni. Mahse, LWO thu theihluh chu a hlawh-tling a. Lusei chu Kâwlrām mi dik taka pawm an nih thu 1963 March ni 23—ah an puang ta a ni

Sorkâr thu chhuah chu hei hi a ni: "Mawlaik District Kalemio leh Tamu bial chhûnga lo luta chêng tate Lusei hi kan zâwt vek ang a, Kâwlrām mi nih an duh chuan tha taka awm phalna kan pe ang Kâwlrām mi nih an duh loh chuan rang taka um chhuah tûr tih leh Kawlrām chhûngah tûn hnuaa loh phalna pêk loh tûr," tih a ni

23.3.1963 hmaa Kâwlrām pēm lût Lusei chu fel taka chhinchhiaha tûrin 1963 April leh May thlaah beihpuian thlâk a Chu beihpuian chu 'Ma Ma Sitsinzi (Ma Ma Operation = မမမိစီဆင်ရေး)' tîin hmung an vuah. Mah Mah Sit sinzi chu hmun ruka inthenin Lusei awmna ram an fang zêl a Kalemio leh Tamu bialah hmun khat, ve ve, Falam bialah hmun hnih, Tedim bialah hmun khat, Thlântlâng bial. Tiau dep

vêlah hmun khat an nī Thlântlâng bialah chuan thawh tûr an hmu lo An hnathawh chu Hmat-pungtin card an neihsa chungah, “Myanmar Taing-zinta Lusei,” tih Kâwl lehkhah zia seal an chhu a. ‘Kâwlrām mī Lusei’ tihna a nī

He thu—ah hian Kâwlrām lo awm hmasa tawh Hualngo a huam tel lo va. inhnāmhnawihna a awm lo Amaherawhchu, beihpui hma lawk khân Hualngo tel ve tûr in LWO-in a dīl avângin, Mah Mah Sitsinzī chuan a vahma ta vek mai a Thingtlānga awmho chuan a awmzia pawh an hre hman lo va, an hnam hming an zâwt a, “Hualngo,” an tih tawh phawt chuan seal an chhu zung zung mai a nī

Heŋtia Lusei tâna chhinchhihna an sīam hran hnu hian, Lusei chu Chin hnam nêp inlaichinna awm lova hnam dang liau liau nūn mī thenkhatin an ngar a Hnam dang nī lovin Chin rām chêng tawh an nihzia chu he lehkhahu-ah hian hmun a luah tam hle Rām an nawr thui deuh va, tūn hnuah ram-rīi a then hnan a, tūnah an ram hluiah an kīr leh a nī tih hī sorkār pawhin a hai lo Chhuitu pakhat pawhin “Le (Lai) leh Lusei (or) Hualngo tē chu Hmun laitia khawsa Chin hnam an nī,” tiin Dr Pe Maung Tin, Prof Bada Lawka Kyan p. 15 rin-chhanin a zia (Tahan—Kalemvo Sipai pensiente Burma khua-leh-tui Lusei—Chin chungchang p. 2)

Wawun nī thlengin Kâwlrām chhūnga chêng hnam tēnau 135 awm nīa hriat a nī Chūng zingah chuan Hualngo leh Lusei an tel ve ve a. Hualngo chu British hun lai atanga sorkār hriatsa a nī a, Chin hnam siper zingah telh zêl a nī.

BUNG II

I. INDO THU

Kan pi leh 'pute hi hmasângah an indo thu hriat a ni lo va, tlangramah a chi chia an awm hran hnu—ah indo a hluar ta nin a lang Chi khat leh chi khat an indo va, mahni chi indo pawh an awm Râl thah, râl aih leh sal man an ngai ropui hle a; chuti ang mi chu an chawi sângin an zah êm êm thin a ni. Kêldaï dan leka mi pawh an indo va, kâwivalênchhama mi pawh an va rûn a; zan tam tak riakin an rammu thin a ni Rammua an kâl dâwn chuan lam chaw (riah chaw) an inring sa a; an lam chaw chu vaiphâwt (vaimim kan, den phut) leh vai—kan (buhban fai kan) a ni. Chu chu tui an hmeh a, an ei mai thin Tui ken nân hrânthâwl (ûm ring rék) an pai theuh bawk Chutiang chuan chaw ohhum ngai lovin rei tâwk tak an khawsa thei a ni. Khaw khatah hnam dang an awm pawhia, chu mite chuan lai thu an zâwma, an khuate rammutnaah an tel zêl a ni.

(I) Indo Chhan:

Chi leh chi inthlar hrang deuhvin khua an nei a, khaw khata mi khaw danga mi nêh inthbuaina an nei chuan, mahni khua an inthpui a, buaina an punlun zêl a, indona a chhuak thin.

Mi neih sum-leh-pai it a, inrawkna leh indona a awm chhawk thin Hmân laia sum-leh-pai tha ber ber chu thi leh dâ a nî a; sial inkawî sak an ching bawk. Sum-leh-paia an tlan beisein sal an man bawk thin

An thuhnuaia dah a, chu mite hnên ațanga chhiah lâk duh vângin indona pawh a awm

Inthahna a awm chuan phuba lâk an ching a, a thattu unau thah lêt ve an tum a. A thattu dik tak an hriat loh pawhin zuam azâwngah an thah theih apiang, râl lam mî nia an ngaih tawh phawt chu an that mai thin a nî. Phuba lâk loh thlarau chu mit—thi khuaah an tla lo (an thleng thei lo) va, chaw lo tui lovin an vâkvaî tia ngaih dân an nei Mitthi khuaah thlarau chanpual a chan phâk lohna hian, a laiate rilru a tina lehzual a, phuba lâk chu tihmâk-mawhah an ngai tlat a nî. Phuba lâkna hian indo a hring chhuak thin

(2) Sa ui Tan:

Sa-ui tan hi 'choui ât' tih nên thuhmun a nî. Indo hnua rem thuthlung siamna a nî. A tîr berah chuan ui an tal a, a nghâwng an ât a; a thi hmang chuan rem thu sawina an chham thin Uî an talh thin avângin 'Sauî tan' hmîng a pu hlen a, a hnua chuan vawk an hmang deuh ber

Remna thuthlung siam an duh chuan, a hmasa-in palai an kaltîr a, chu palai chu thah thiang lo a nî. Thah thiang lo tih entîr nân hnahchhâwl hring an khum thin Chhâwl hring khum sia an thah chuan, a thattu lamin chan tha an chang ngai lo. Chu palai chuan rem thu siamna tûr hmun leh

bun an ruat dân kha a hawnpuia, lehlan lai leh leh-
lam lai intawkın vawk an tal a, zu an inho thin a ni.
An khaw inkâr huah an hmang deuh ber a, khaw-
chhônga hman châng pawh an nei bawh thin.
“Tûnah rem thu kan sawi a, kan bawhchhiat chuan
in chem a chungnung zêl ang a, keini chhim lei
angin kan hnuaihnhung zêl ang,” tui an inchham
chhâwk a, sathin leh zu an intawk thin a ni.

Tichuan, indo a bâng a, an sai mante inpêk lêt
dân tûr chenin an rêl fel vek thin. Saiu tan ba v-
chhetu chu vân ni (chan tha) an chang lo va, an
chan a chhe ngoi thin a ni.

(3) Tih Dân Leh Thu Serh.

A huhova rammu tûra an kal dâwnin an hun
duh ber chu thla de chho lam a ni a, phuba lâkna
leh râlrûka beihnaah chuan hua bik a awm lo.
Ruah tui tam hun khawfûr chhông an kian a, thal-
ah an chhuak thin. Khawtlâng sakhua kawngpuj
hawn (kawngpuj siam) an tih chu November thla
tîr lamah an bia a. Chumi an biak hau chauhvah
rammuin an chhuak thin. An thiamhla chhamnaah
pawh: “Salnu salpa mîn tolen ang che, mi lû sa lû
mîn thlen ang che,” tui an chham thin a, kawng-
puj hawn chu râl lû leh sai leh sa lû dîlna a ni.

Râl do tûra kal thei chin chu mipa tleirâwl kum
15 achin chunglam an ri. An kal dâwnin an nupui
emaw, an nute'n emaw aien nân ârtui an chhâm a,
a puak keh a nih chuan an ngaih a tha lo va, kal an
thulh thin. Kal tîr zawng zawng chu kawtchhuahah
an innghak khâwm thin; an kalna tîr lam pan-
zâwnga bawngtê hrâm paha a thlawh chuan an
ngaih a tha a. In lam panzâwnga a thlawh chuan an
ngaib a tha lo. Rammu an kal chuan vânnethna

emaw, vânduaina emaw an táwk ngei dâwn avâng-
in, zû an inring sa theuh va; mî lô an hawn chuan
an ai nghâl thei mai a Vânduaina an tawh chuan
mitthi ruang men nân zû chu hman a nî thung

Rammu hotu, râlreltu an awm a, chu chu mî
remhria leh huaisen hrâtkhawkhêng a nî a; râl beih-
na, tûr zawnz zawnz a râl vek thîn a nî. Râlreltuin
sal man ve lovin, mî tuemawin sal pahnh man sela,
râlreltuin paknat zâwk chu a lâksak thei a; chu chu
'salkhuai' an tî Mûn râl a thah chuan a hming
a inchnâl a, a pa hming a chhâl tel bawk. A
chhan chu a râl thah thlarau kha a sala awm tûr a
nî a, a pu a lo lriat theihna tûr a nî. Mî lô (râl lô)
hâwntu chu mî ropui leh zahawm an nih dâwn a-
vângin, ral an thah chuan a lô tan ngei ngei an tûn
a, ram hla leh râl lô hawn harsatna a nih chuan a
beng emaw, a lu vun emaw an sâtthla thîn Mî dang
râl thah sam lâk theih a nî a, a latu chuan a ai ve a,
râl thattu ang takin chawisân hlawh lo mah se
chhawn a tawn thei tawh a nî

Sal an man chuan tlan leh theih a nî a, a tlanna
sum a inzat lo. Lal chhùngkua leh mipa putling
tlanna sum a tam a, hmerchhia leh naupang tlanna
sum a tlêm deuh; a mantu chuogah a tanghat a nî
An tlan lo a nih chuan a mantu mî leh saah an awm
hlen thîn a nî

Mahnî râte nî lo, ral lu hawn duh vang mai mai
a, mî tuemaw that chu—chhuan thum thlengin sihsâr
(vânduaina) a chhuahtir thei Phuba lâkna erawh-
chu, thiam chang thu dikah an ngai thung Hmei-
chhia leh naupang thah ngai a nî lo va, sal atân
chuan an man thîn Hmerchhe that chu an chók-
sawh a, an that palh a nih pawhin bawkkhupa a

ruang muttîr dân a ni. Indo laia mahnî râlte hmeichhe mutpui chu a thiàng lo va, chan tha chan lohna a ni.

(4) Râl Thuam:

Râlthuam an neih that hma chuan, 'khawmhma phêng nên an insât âwrh âwrh thîn,' tih a ni. Tin, mi tin inbei lovin chi khat zinga huaisen ber an thlang chhuak a, leilâwn mal dawh chungah Kâwl-hnâmin an insât a, a dîng châng zâwk chu 'Hnehtu' an nî mai thîn tih a awm bawk. Mahse, hei hî chu pahnih khat an sawina mai nûn a lang.

(a) **Sahmim:** Lêna siam ip a ni a, an thil mamawh lamchaw chenin an ak a, iptê angin an pai thîn. A pâwn lamah savawm phawin an khuh a, chema sahpawh mai chi a nî lo.

(b) **Kingawt:** Chem hmâwr kawm a ni a, râl that chuan a hûmna lam chemkâwmah chhâwn a thiat (khai) a, taiâwn (kâwnghrên) hruiah an thlah thîn

(c) **Thal:** A tîrah chuan raw fung an zum a, sairawkherhin an perh thîn. A hnuah raw fungah chuan thîr zum an vuah a, thal kib r pheî chu an perh fuh tawh chuan phawî mai mai chi pawh a nî lo. Thal chu thal bâwm raw dâwngh chhûngah an thun a, an pai thîn

(d) **Dârlukhum.** Hei hî dâr phêk chhut kum a ni a, an khum thîn. Kâwlhnâm leh feipui laka indanna a ni

(e) **Feipui:** Râl chhun nân leh khawh nân an

hmang a, kawnga kal lain tiangah an hmang tang-
kal hle bawk

(f) **Phaw** Fei leh thal laka indanna thil tangkal
tak a ni. Sechal vun chhah rêp châr bam a ni. Kîl
li nein an siam a, meithui an hnawih a, feipui leh
thalin a hlin (ngam) lo a ni

(g) **Fawhlloh Puan** Phelh mai lo tûrin an nawi-
hlawh (kawitawng hâk) a, hnungtawlh loh tûr tih en-
tir nân râlrâpna a ni Rammutnaah zanpuan a ni
bawk

(h) **Kâwl Hnâm** Kâwl hnên atanga an lâk
chhuah a ni a, Kâwl chem tihna a ni Hei hi an
hman hmasak pâwl a ni a, an hmang reng mai bawk
Chem sei a ni a, a parah an thun a, an pai thin

(i) **Silai:** Silai hi râl beih nân an hmang hnu-
hnung ber a, a tha ber bawk a ni. A D 1775 vêlah
tlângramah silai an nei tan nûn an ring Chûng
hun lai chuan Khâwlhring tlâng khuaa awm Lusei
run tûrin Halkha lalin Kâwlphata silai nei a sâwm
a Chu mi hnu chuan Kâwlho hnên atangin silai an
nei ta a ni Râldona chauh ni lovin sa kah nân an
hmang a, heti hian hla an phuah

*“Kawla’n a tlaitlung e, a chawitu Siangphahrang,
Sa tin deng daitu e, a aw van lai khaw ii,
An tuah thiam Kawl leh Vai ”*

Silai hmangtu chuan fungki (zên dahna sele ki),
paitung (zên hmathêh dahna saza ki) silai mu, kah-
teh (silai kah tâwk zên tehna bûi tê) tawngkawla
(teklung chher hriamna thîr tuboh tê) leh teklung
an ak khâwm thin a ni

2. RAL AIH DAN

Râl thattu chuan aih ngei ngei tûr a nî a. Râl aih nân chuan sepui kî tjal hman tûr an tî deuh kher thîn Nimahsela, nei lo tân chuan sial apiang hman theih a nî a; sial nei lo chuan vawka aih ngei tûr a nî. Se tê deuh emaw, vawk emaw an hman chuan aih laiin hnuachhiaha lam pangah tan that a tûl zual bîk a nî.

Râl aih chhan chu a râl thah thlarau kha tih-nêma hnuachhiaha theih zân tûr a nî a; a aî lo emaw, a aî a nih pawhin a hneh zo lo a nih chuan râl that-tu chungah a nih loh pawhin a tu chhuan thlengin sihsâr a chhuak thei a, chu chu âtna leh mî an loh-na leh piansualna a nî. Tin, râl aitu chu mipuin an chawisângin an zah êm êm a, khaw chhan theitu tûra an ngaih avângin an thlamuanpui hle thîn a nî. Zu inhonaah leh puipunnaah chuan chhâwn an tawn a, zu chang hmasatu leh haipâwng (nopui)-a zu intu an nî. An nupui chenin miten an zah a, tui chawinaah pawh thâl tui nghâka chawî lovin thâl hmasatu an nî.

Râl chu an Inah an hâwnpui ngai lo va, puman emaw, mualah e naw, thing k kah an khai lawk thîn a nî. An aih lawk theih loh chu in sahlam (râl lu târna)-ah an khai lawk a, a aih nî-ah mualah an khai lût thîn. Mualah thingse kung hnah nei an phun a, chu thing kâkah chu an râl lu an khai a nî.

Râl thlarau hneh theih nân mualah âr pa sen, Inah âr pa vər an tal a, chu chu ‘âr hnuachhiaha’ an ti. Ar pa sen ruh chu lampei (hlum bēl keh vut lawhna)-ah an dah a. Râl aitu in a vei lam kutin a keng a, lampeiah chuan chîa chhâk a, “Hei, ka

hnuai chhih che, kei ka chungnung ang a, nang i hnuai hnung zêl ang Nang vei lamah i awm aaga kei ding lamah ka awm ang," tîin a chham a, lampei chu râl lu khaina thing kâk thuamah a dah a Kawtkai thlang lamah thingse kâk thuam an phun bawka, Ina âr pa vâ an talh chu a ruh lampeiah an dah a, lampei chu kawt kai bula thingse kâk thuamah chuan dah pahin, "Ka hnuai chhih che, ka âr ang hian i kalna apiangah i lang zêl ang," tîin a chham Râl thlarau tâna chaw an pêk hi 'Malrâwl (malchaw)' an ti Mî sam latute pawhin an lâkna mî lu bulah malrâwl an pe theuh a nî

Ngulrua atân rawpui a thuanin an la a, hlawi zo lovin a zik an zuah buk a, tan bung lovin a lêr thlengin an zuah thin. Râl atu kawtkai ah ral pakhat that a nih chu in ngulraw pahni an phun Raw hmawrah chuan bûr pakhat an khai a, bûr pangah uikawl anga siam kawl an khai thliah a Bûrah chuan thinga siam vahai lem hiuin an khai chhâwng leh a Thli a lotleh chu in vahai lem chu a zam phelêng dêr dêr a, bûr kha kawlin a vaw ri a, ropui an ti thin hle a nî Hei hi a nî hia pakhatin, 'Tualah ngulrua bun e, kawkvahai thar na ngai,' a lo tih chu nî Thingphel hmâw lam ve ve an suih zui a, a lai an chêk awng a, a âwngah chuan ting zui a thil kawka thin an do va, ngulraw bulah an phui Chu chu, 'Hrêngkawî' an ti. Râl thlarau kan hneha hrêngkawlah kan tantir tih entirna a nî

Mualah râlulam tûrin a aitupa chu puan a nawihlawh a, fungki leh kâwlhnâm pain silai a pu a, chhâwn a tawn bawka Râl ai tawnte chuan vappal chang tawnin ral atu chu an zui a Silai zen thun a a mu thun loh an pu a, mualah chuan an chhuak khâwm ta a An rimawi chu Dârkuang, dârbu

dârmang, dârsumsêl, tumphît leh khuang te an nî. Dâr bu aw-pui, aw-lai, aw-tê an tum a, tumphît pa-thumin a in chhâwn dân angin arawn tîr baw k a. Khuang leh dârkhuang nên dârmang nên an rî vut vut mai a nî Râl lû chu an hêl kual a, rîam patheih tâwpin an rîam a. An lâm dân chu an ke an thên kham pheî nâh nâh a, nulahovin mî hrângho huong zuin an lo lâmpui ve a nî. Râl lû an hêl kual hnu chuan aitupain râl lû chu Kâwlhnâmin a sât a, silai mu awm lovin a kâp a, a phuh dum nuau mai a. Mî dangin silar an lo kâp dum dum baw k a nî.

Mualah zu an thlawr (siak) baw k a. zu hai chu mual lâm hovin an in Zu thlum elkhên an beng baw k a, râl ai tawh chin chanpual a nî Mual lâm an zawh tawh chuan râl lu chu daiah an khai a, aitupui a zu a, upa leh mipuin an zui baw k Râl lu chu dai pâwn thingah an târ a, silai an kâp leh chiam a A aitupa chuan, "Ka hneh a che, nîin tlâk hnan ang che Ka hnuaiah kumkhuain i awm ang," tîin hnuaichhihna a chham khum leh a Râl lu târna chu 'Sahlâm' an tî Râl lu chu choâkin an tlan thîn.

Mî sam aitu chuan mualah an lâm ve lo va, malrâwl chauh an pe Mahni Inah an ai a, ngul-rua leh Ina malrâwl pêk chu an tî vek tho va; chhâwn hlawnna a nî ber Zu leh sa semnaah râl ai dawttu—ah an chang ve thîn a nî

Chhâwn neih hi an inelin an awt nasa hle a pui-punnaa chhâwn tawn ve lo chu an ungain³p thîn a nî Hei hi râl do an châkna chhan pakhat chu a nî Râl aituin, "Ka chhâwnin a hêm ang che," a han tih chuan râl that ve lo chu an tawmim daih thîn a nî

Râl aitu tawn chi chu, "Lênchhâwn" an tı a. kêl hmula sım a nı. Kêlkhawthang (khuangchawı sathing zâr nıa an talh tın kêlchal) hmul an hmang deuh ber a, a sei apiang an ngainâ. Kêl hmul chu a vun nê an sâtthla a, a tawna raw hmâwr lamah an tawn a, sam zıalah an tawn tın. Chu chhâwn chu a sen a nı a, a chhumsen nân chhâwn hrui an hmang Chhâwn hrui chu ram hnuaıah a tam mai Chhâwn chi khat kêl hmul vâra sım a awm a, chu chu 'Ngênchi' an tı Ngên leh dâr zunghrual pa-thum neıa chhûn a nı Chhâwn tawna fung chu a tawna lam a zum a, chhâwn awmna lam a kaw-rang A tawna fung hı thı man to a nıh avângın lal leh neınung neıh chi a nı.

Râl aıh nıkhuaah chuan hla sım bawh hla (hla do) an chham baw a, dâr leh tumphıt chuan hla bık a neı lo va, dâr hla apiang tum theıh a nı An hla pakhat chu

"Kan that maw, kan that lo maw?"

Kan sahlam hı en ve 'u'

Kan sahlam hı en ve 'u.

Kawr pui thlunglu zur nguı c

Tumphıt hla chu

Ralın sial hawl na maw?

Ral chalı sial hawl na maw?

Bawh hla hı Pawı ram ațanga chhuak hmasa a nıh avângın, Pawı tawng deuh vekın an chham tın a nı Râl thah leh aıh nıkhuaa an chham tın bawh hla tınkhat chu.

Keı chu e, mı that ing e,

Mualah thle lang ka duhın e

Lu chung e, thlang vapual e,

Her law luatsawm ka samah e.

2. Zu din e, zanah khin e,
 Vatin ka hrang nan ti chian ve,
 Leido e, khen that lo nan hmin e,
 Kaitam pha lem hlah e
3. Tui, zan e, thainu khan e,
 Zei tak man maw na mangah e,
 Thingsir e, por hnuuah Thanglung e,
 Naw bang ka tak tir e

Hla awmzia.

1. Kei chu rât ka that a, mualah ka duh duhin ring ka thle vêt tei ang Ka sam ziala vapual chang ka tawn hi, ka lu chungah han her vêt tei le!

2. Zu in zanah chuan tlanguahn ka huai m ti (in intihuai) theuh va, Rât that lo chu in hming hian Kâwlva: ram a thleng pha lo a ni

3. Ka nupui khan zaninah mumang eng tak lo mang ang che maw! Thingsir par hnuuah Thanglunga nau angm ka qahtr a ni. (A rât thah a hnuk chah hmaa a tah thu a sawina a ni)

3 INDO LEH INRUNNATE

Kan pi leh 'pute an mâwl laia an indo hun chu upain 'Thing leh raw innawh lai,' an ti thin Chu jawngkam chuan awmze thûk tak a nei a, thawn-thu (History) a ni a, sawi thin mah se thmlunga par reng loh tûr tihna a ni

(1) Halkhai Lusei An Rûn:

Halkha leh Sûnthia nasa takin an indo va, remna an siam hnu chuan. Mangkheng, Khuanglui leh Zahâute chuan Halkha awp ram hriatpuin thian thaah an insiam hlawma. Halkha chuan ram zau takah thuneiha a chang ta a ni.

Chutih lai chuan Khawhring tlângah leh Vânzang tlângah kusei khua huphurh awm tham tak khaw khat ve ve a awm a Halkha lai Liandûna

chuan hupbuh tûr dang a neih tawh loh avângin. Lusei rên a tum ta a, phai khua Thilim (Daidin) lai Myat San-a chu doputu atân a sâwm a. Phai mite hian 1758 kuma Manipur ral rûnna atângin silai an nei tawh a ni an ti (*Dr. Vumson, Zo P 62*)

Hun a lo rei deuh hnu chuan Myat San-a leh a hote mi 200 chu silai leh laipui pahnh kengin an thawk chhuak a. Halkha leh phai mite chu tûn Lungzari khuaah intâwk knâwm zînah Khâwlrhing tlâng an pan. Lusei awma khua chu tûn Thlântlâng bial Tlâng khaw buia Khâwlrhing emunah khua a ni. Chutah chuan Khâwlrhingho an lo awm tawh avângin, chu tlâng chu Khawlrhing tlâng an ti hlen a ni. Halkha leh a pâwte chuan zing vârtianah Lusei chu laipui an kâp a; Lusei chuan silai an la neih ve loh avângin an tlân dach a. Halkha chuan an ber zui zêl a, a thla tel an inberh hnuan Lusei chuan ruahtui tlâk hman Tiau râlah an katta a ni an ti (*Carv & Tuck, Chin I P. 154*)

He mûn tum hi tlângrahah silai an hmanna hmasa ber a ni a, a hun chu 1775 a ni, an ti (*Dr Van Son Zo p 62*) Halkha leh Sûnthla indovah silai tlêm ve ve an nei tih a awm bawk (*Carv & Tuck Chin I p 153*) Hei hi Halkha leh Lusei indo hma a ni. Engpawh nise, tlângrahah silai an hmanna hmasa her chu 1770 vel a ni

(2) Saktain Halkha An Run

Sakta khuam Halkha khua run an tum a, phai mite zâra Halkham Lusei an hneñ thu an hre reng a. Sakta khua chuan Daidin phai mite bawk chu Halkha doputu atân a sâwm ve ti hlah mai a. Sakta khua leh phai mite chuan Halkha khua an rên ta a. Halkha chuan khua an tlân san a, an rak'e'n an luah ta a ni. Sakta khaw mite leh phai mite chuan In hung chhûngah thil tha an phûm rûk an

ring a. Chumi hmuhchhuah beisein nī hñih chhūng lai lei laiñ khūr an cho vêl a. Chutia thil tha an zawn hun chhūng denchhenin Halkha khuate chuan an hmeichhia leh naupangte tha taka thupruin, ram-hnuai kawnga kalin Sukta khua an zu rûn ve ta thung a. Sakta khua chuan an naupang leh hmeichhiate humhimtu tûr pawh an nei lo. Chu thu chu hriain Sakta rammuho chuan an zu bawhzui a, mahse kal-kawngah an in tâwk lawia, an inthen hlen ta a nī

Chumi hnu chuan phai mite chêtzia chu Halkha khuate chuan an ngaimawh hle a, an zu rûn a. Hemi hnu hian phai mite chuan nī dang aia ropui zâwkin an thawk chhuak a, Halkha khua an bei leh ta a nī. Halkha khua chuan khua an kiansan a, ei-leh-bâr tûr an thupru vek-a. Phai mite hâwng chu Halkha khuate'n an lo lambun a, phai mite an che chau ta a nī. An lai Myat Sîn-a chu kalkawng hre tawh a nih avângin a tlân chhuak thei. Chutih hnu chuan phai mite chu tlângramah an che ngam tawh lo va, tlâng mite'n phai mite an rûn fo ta zâwk a. An mī mante chu phai mite chuan silai, kâwl-hnâm, sumpai leh ranin an tlan thîn a nī.

(3) Khuanglêng Rûn:

Champhai lai Vânhnuailiana leh Rûn chhaka awm Sukte hian indo lo tûrin remna thuthlung an lo siam a. "Rûn tui alehluan hma loh indo loh tûr; Lungtatin hnah a neih hma loh kan indo lo vang," tiin. Hetia thuthlung an neih hnu, Vânhnuailiana fapa Lalburha lai lain Sukte pur chaw mī pakhat Lalburha khuate'n an that a. Vânhnuailiana fate'n an thuthlung bawhchhia nūn an hria a. Rûn chhak Sukte an thînur a, indo a thleng ta nūn an sawi.

Kum 1871 tâwp lam a nīa, Vânhnuailiana pian pui Thâwmvunga fapa Thanhrânga Khuanglêng khuah a lai lain, Lalburha nêh phai lamah rammu-

in an kal a. An thang-bo hlânin Rûn chhak mite'n Khuanglêng khua an rûn a; an hotu chu Muabêm jal Za Pau—va a ni a, Sihzâng hovin an pu baw. Thanhênga hovin pasaltha leh tlangvâl tha tha an lo kal bo vek si a. Khuanglêng kulhah chuan rûntu—te awlsam takin an lût a. Ina lo awm nûnauho an man a, In an hâl vek baw Rûntu lam sawi dânin Khuanglêng atangin mi 200 an hruai an ti. (*Carey & Truck, Chin I P- 12*)

Thanhêngaho rammu an lo hâwng a, dai an thlen atangin an thil tawn râpthlâp tak chu an hria— in an hmu ta a Khua an thleng a, Thanhênga nupui leh a fanu Vâchhingpui chu an man zingah an tel a, an hruai daih si a, Thanhênga awm ngaihna hre lo lunglêng mangang chuan Kawrnu zain hla a phuah a phuah ta mai a ni

- 1 *Ding rih rawh khaw tlang i thir ang aw,
Chhung kum darang kan lènna ka hawi ngam lo,
Chhawl a zing zo ve.*
- 2 *Val rualin tanchhawn zawn lai takah,
Kan run In rometah zam zo ve,
Tiam loh ral a lian*
- 3 *Chuti taka anpai ral a lian,
Chun leh zua kara lêngte zawng,
Rairah chang zo ve.*
- 4 *Rih khaw piailung sang mah kai lovin,
Thang nunnemin Run tui dung a zui;
Sam phiar khua chenin*
- 5 *Them rengin lungdi han ngai ila,
Run tui thleh riat ral tiangah hreng thir an bun
Thai annem te zawng.*
- 6 *Chauh vangah laiah zu lam ila,
Keini anga tual mei ang rem an awm lo,
Khaw van hnuaia mi*

Mualbêm khua chu Rûn râlâ awm a nîa, an mi mawh chû khaw dang dangah an awm darh a. Khuanglêng lai nu leh a fanu Vanchhîngpui chû Mualbêm lai Zâ Pau a Inah chuan an man thenkhat-te nêh an awm a. A tlan dân tûr ngaihtuahin Thanh-rânga'n palai a kaltîr a, lai chû sepui sâwm, hnam chawm sepui khata tlan tûr in thu an lo pe ta a nî.

Thanh-rânga chuan a nupui leh a fanu tlan nân sum a zawng vêl a, a hmuh hnu chuan Mualbêmah a kal a; an khuî te pawh an unaute tlan tûr in an kal bawk. An inhmû ohu an lâwm hle a, an retheihzia an inkhawngaih bawk a, an tap zawih zawih mai a nî Thanh-rânga chuan Mualbêm lai Zâ Pau a hnêna tlanna sum a hlan a: 'I sum in mi pahnih tlanna a daih lo, pakhat zâwk zâwk thlang la i hawnpui thei ang,' a lo ti ta mawh mai a; a hrilhai thiâk hle âwm e. A thlan tûr zâwk a ngaihtuah buai ta a. A tâwpah chuan a nupui a thlang ta zâwk a; Vânoh-hîngpui lungchhia chu a tap ta zawih zawih mai a, a pa pawm a ngen a, a khawngaihthlâkzia hi rilruin a suangtuah phâk lo a nî.

Thanh-rânga chuan a nupui a hawnpui a, a fanu a tlân-san a, a lunglên thu hlam a phuah leh a

7. *Run tui thleh riak a ralah va kai uig e,
Then lai hai e Vanchhingpui,
Lung a lêng marg e.*

A fanu tlan nan sum a zawng leh chûk chûk a hla a phuah leh a.

8. *Khua vêl sum tam kan khawl lai ri e,
Lung phâng lo la. Lalvâchhingpui;
Khua rei dawn lovin*

Sum a hmuh ngah hnuin a fanu tlan tûr chuan a kal leh a, 'A thi tawh,' an lo ti a; beidawng takin a lêt leh ta a nî

An thu awmzia atang hian mite rûru a khawih a, Thanh-rônga hla phuahte hi sak a hlawh hle a ni. Thih nikhua leh khawhar lêngkhawmnaah an sa thîn a, 'Thanh-rônga tãhzai' an ti Kawrnu zai hla dang pawhin, 'Thanh-rônga zai' hmîng a put phah a ni.

An mi man thenkhat chu tlan lohva pasal nei duh zâwk avânga awm hlen an awm nual niin an sawi Hmuizâwl lal Ina awm Liangkung pawh Japan râl thleng khân a la dam a, chhûngkua ang chiahin an en a, a thih niah pawh ran lu kimin an thlai-chhiah a ni an ti.

Rûn chhak khua an rûn let: Lalburha ho mi tam tâwk tak phuba lâk tumin tum hnih an kala A tum khatna chu Saizâng khua rûn an tum a Sakte lamin an lo hre hmasa a, Rûn lehlam râla'n an lo lambun a, rûntute mi pasarih an thi a, Rûn lui an kai thei lo

A tum hnihna chu, Mualbêm rûn an tum a, Rûn lui an kai thei na a, Mualbêm khua chu Rûn chung khâm chhengchhe tak chung a awm a ni a: kulh dai a tha tâwk baw a, a rûntute'n hmun tha an chang thei lo Mualbêm hovin an ûm lêt a, rûntute Rûn lui an dai kamaah mi pahnih tuah an tla an ti. (*Carey & Truck, Chin. I. p 121*) Hei hi Vai len bâwr vel khân Sakte lamin 'The Chin Hills lehkhabu ziaktu hnêna an hrilh dân a nih a rinawm

(4) **Aina Tonzâng rûn** He nrûn hi 'The Chin Hills' lehkhabuah heti hian an zia. Hei hi Tonzâng lamin an hrilh atanga an hriat a nih a rinawm.

1876 kumah Hualngo leh Zahau hovin Tonzâng khua an han rûn thut a Hualngo lam chu rammu mi 300 an ni a, an tuah leh man mi 29 an ni Tonzângho chuan rang takin an ûmzui a, Inbûk tlângah pumpelh kawnga'n lo tlân khalh a, an lamoun a.

Hualngo lamin chan tha an chang zawk a, an mi măn pawh an kalpui thei zêl a, lambunnaah Sukte lal Haupuma a thi. An mi man pakhat chu 1892 kumah Sorkâr lam rorêtu (Political officer)-in a la chhuak an ti. (*Carey & Truck, Chin. I p.125*)

He thu bul ințanna chu:—Suktê leh Sim-hrin an indo va, Sukte rammua kal chhuak chuan, Chal-hrima nu leh Hnawkbawnga nu ba cho Vangva zovah an tha a; tha h palh nin an ring Chumi hnu deuhvah Tiau thlang fanga Sukte rammu hâwnglam chuan, Hauthanga leh Thangkâna pa Hnuaitlanga te chu an man a, Tuidil ram Lêntlângah an hruai chho va, thing bulah an diarin an vêtbet a, inthemthiam nân an hmang. He hmun hi tûn thlengin 'Diar khai tlang' tûn hmang an vuah hlen ta a ni. Hêng thu avâng hian Hualngo chuan palai an kaltîr a, Sukte lamin thupha chawî lovin, "Hualngo âr lâ tui zât, ba pum rawh zât lek," tûn jawngkam an lo hmang ta a.

Mualbêm lal Khan Thuam—a leh Seipui lal Zâ-huata an inthlah laia an thuthluh an bawhchhia nin an hria a. Hualngovin Tlaisûn lal an hrilh a Ani chuan, "Suktein thil an ti dik lo a ni. Sehmul zât an ni tih in hria a, in ngam chuan do rawh u Infinkhâwmna hmun nei ula, kulh tha takin siam rawh u," a lo ti nin an sawi. (*Thawnglinga Mizo p.59*).

Tichuan, rammu tûrin Hualngo leh Zahau an thawk chhuak a, an khuaa awm Khiangtê leh Vuitê an tel bawk. Tonzâng khaw bula awm Aina khua an rûn a. An hâwn kian hnuah Tonzângin an lal Hau Puma hovin an ûm zui vat a; an tlânkhah a, tûna Khawzim ram Pawnphah phûlah an lo lambun a. Rûntute chuan an tlânkhah thu chu an sûlnu ațangin an hria a; pumpelh hrâm hrâm tumin an

hêl a. Chutih lai chuan Khawtinh-rànga'n hnım ro meim a hâl a, an awmna hriam Tonzâng lam chuan an bawhzui a, an inkâp ta a nı. He indonaah hian lambuntute lam mı pahni an thi a, rûntute lam pathum Sungliana, Hrângkhuaia leh Sânghnîna te an thi Hemi tum hian Khênala (Khiantê) leh Thansânga te chu mı huaisen hmingthangte zînga mı an nı Hetih hnu hian Khawpuichhipah te, Kâptêlah te an inrûn tawn a. Chumı hnu chuan Tlaisûn lal hnênah remna an siam a, sehruı vuanzain an awm—ho ta a nı

(5) Senam Rûn Senam hı hmâr lam hla taka awm Zoho khua a nı He inrûn hun hı Vailen lai a nı a, mahse, British sorkârın hêng ramah hian thuneihna a la nei lo

1891 April thlaah Hualngo leh Zahauvin Senam khaw te tak tê an rûn a Zoho hian an khaw kulh tha takın an siam nâ a, an râlte hian an chım hneh hrim hrim avângın kulh chhûngah an lût thei a nı. Mı 13 an that a, sal 36 an hruai An sal man 26 chu fûr chhûngın Hualngohovın an chhuah a, an hâwntîr a nı Hei hı Vailianın chhuıhtîr tûrın Tlaisûn lal hnênah thu a pe chhâwng a, Tlaisûn lal tîrhın an chhuah a nı An chhuah bâng 10 zîngah pakhat a thi a, a dang 9-te chu Rûn râl column (kawlam) an tih Vailianın Hualngo ram an fan lain an la chhuak an ti (*Carey & Truck Chin. I p 55*)

BUNG III

VAILIAN LEH VAI-LEN HNU

I. CHIN HILLS VAI LIAN

Tlângrama chêng Zofate hi hnam dang kut hnuaiah an awm ngai lo va, mahnia inawp ram a ni. Ram zau deuh leh khaw tam deuh awp an awm a; khaw tlêm deuh leh mahnî khua chauh awpte pawh an awm bawk. Chutia hnam pum pui awptu bik sorkâr laipui a awm loh avângin a chi chin an atng a, indo an ching hle a, an chhehvêla mite pawh an rûn bawk thîn a ni.

Vailian an tih chu, Sâp kan tih British sorkâr lo lian a ni zâwk a. Vaiho hi Sâp kuthnuaiah an awmna a lo rei tawh a, siparah tam tak an tang a Tlângram rûn tûrin British sorkârin Vai sipai a hman avângin, 'Vai-lian' an lo ti ta a ni Mungo-ho chu a hotu leh thupui vawngtu-ah an tang a, a tlêm zâwk an ni. Tin, Sâp pawh chu 'Vai' an lo ti mai thîn.

Zofate hian Sâp kuthnuaia an awm tûr hi an rilru pawha an ngaituah phâk ngai loh a ni a, hun tidanglamtu ber a ni Vailen lai hre phâkte chuan an thil tawn zînga hrehawm leh lamdang tak a nih avângin, 'Vailen lai, Nikuala man kum leh mawng

vuak kum', tih hi kum chhiar nân tak an hmang a an sawi ngun hle a ni. Tin, thlawhlaia tiak duh tak hlohar chi khat hi, Vailianin hrem nân a chi an theh sak niin an ring tlat a, 'Vailenhlo' tiin hming an vuah nghe nghe a ni.

1885 November thlaah Kâwl lal Siàngphahràng hnuhnûng ber Thibaw-a chu Mandalay kulh chhûng lal Inah British sorkâr sipaiin an man a, Andaman thliarkârah an dah dah mai a, 1886 kum tir atângin Kâwlram chu British sorkâr kutah a lût ta vek a Ram chhûngah mi hel leh suâmhmang an tam a, chu mi tireh tûrin sipaiho chuan kum hnih chhûng hun an hmang ral a ni Kalemio phai leh Yaw-rama helho bei tûr sipai ram sangho hnênah phairama awm Shan-ho chuan, tlang miten phairam mi an zu rûna an man thu an lo hrih a ni

Sipai zinga Captain Raikes (Rah). Chindwin District Bawrsâp chu, Civil rorêna lama hotu (Political officer) a ni a Capt Raikes chuan Halkha lal, Tlaisûn lal leh Sihzâng lal biak a duh avângin, ko tûrin palai a tir a Sihzâng lal pali an kal a, Capt. Raikes nê 26 12 1887-ah Kalemio Bâdhis' put-thiam Inah an mbia. Capt. Raikes chuan

(1) Kâwlphai hi Sâp kutah a luh tawh avângin phairamah buaina siam lo tûrin,

(2) Muang Ba Kyi chu British sorkârin Kalemio-ram awptu atân a dah a ni tih hriatpui tûrin,

(3) Kâwlphai atângin Chittagong thlang kal-kawng siam tlang tûr leh thu dangte a sawi

Sihzâng lal Tun Suan—an Capt Raikes thu rawt thenkhat chu huai takin a hnial Inbiakna a zawh hnu chuan Capt. Raikes chuan lallo chu thawm-hnaw tam tak a pe

Tlaisûn lal Chawnbika chu a zu kal a phai kin Sihawng khuaah a awm a. Capt Raikes chuan Angteng (Indin) khuaa inbe tûrin a sâwm a, Chawn-

bikan a duh lo. Capt. Raikes chuan sipai tam fê hruain a va pan ta zawk a; 3.1.1888—ah an inbia-
Chawnbika chuan Capt. Raikes thu sawi chhângin.

“(1) Phairam rûn lo tûrin Sihzângho ka hi khap thei lo vang,

(2) Chittagong leh Tlaisûnram inzawmna kal-kawng siam a tûlna ka hre lo ve;

(3) Kan inbiakna tâwp rih sela, kalkawng thu—ah chuân sawi ka duh tawh lo,” a ti a. An inbiakna a zawh hnu chuân, Capt. Raikes chuan lawmman a pe teuh va. Chawnbika chuan a dawng duh lo lawk a, tha taka an sawidun hnuin a la leh ta a, Anin artui, bawm hnihin a pe ve thung. An inbiaknaa râlvêngtu Major Macgregor—an hlam 250—a hla tlâng chu Gurkha sipaiho laipuin vaw nga a kahtir. Hei hi, “Kan silai tha chakzia hmu rawh se,” tia râlrâpna a ni.

Halkha leh Zahau kotu palai pathum zinga pahni an lo that a, pakhat chu a tlânchhuak thei. Chuvângin anni nê inbiakna an nei lo.

Sâpho tum dân an hriat chuân Zofate chuân British sorkâr chu an ênthla râi hlawm a Sihzâng leh Suktein phai khua rûnin Police camp an rûn bawk a, silai pawh an lâk sak nual hlawm ‘Suichubiu Minta’ tia hning invuah Kâwl mi leh a thiante Tauh Sin leh Ta Du chu Tlaisûnah an tlân a. Chu mite leh Tlaisûn tangruai chuân phai an rûn a. Halkha leh Zokhu in an hnênah lam Yaw-ho khua an rûn bawk Tin, Sihzâng mi Khaw sak lai Khai Kaman phai a rûn a, Shan pakhat a that a, naupang pali a man bawk

British sorkâr chuân Tlaisûn chu Suichubiu Minta leh a thiante an hnênah hlân tûrin a phûta. Tin, Sihzâng lai chu Khai Kama leh a sal mante an hnênah hlân tûrin a phût bawk An phût anga

zawm a hmehm Zofate chuan phai khuate chu an rûn zui zêl a. 1888 October thla chhûngin Suichûbiu leh Tlaisûnin vawî khat, Sihzângin vawî nga, Kamhauvin vawî khat an rûn. Nî 12 chhûngin Shan mî 122 an man a, 12 an thata 14 an hliam. Khampat khua an tuchhia a, Kalemio khua an hâi a, In 35 a kâng.

British sorkâr chuan "*Sal tang zawng zawng chhan chhuak tur leh Suichubiu Minta leh a hote man tur*" tîh thupua hmangin Chin ram rûn thu an tithlu ta a nî. A hmasa berin Sihzâng khawpui Khai Kama khua Khawsak lâk an tum a Tlângram kai tûra an inbuatsah hun 1888 November leh December thla chhûngin phaizâwl hmun tam takah inkahna a awm.

1888 December nî 30—ah Sir George White chu Kambale (tûna Kalemio bul) a thleng a, tlângram an nawr nghâl ta a nî. Chumi tuma Vailian sipai hotu chu Brigadier General Founce a nî a, civil rorêlna lamah Sir George White leh Major Raikes te an nî. (Raikes hi major a kai tawh a nî áwm e). Vailian hian kalkawng an siam pah zêl a Nasa takin an inkâp thîn a, inkahna apiangah sipai leh an hotute pawh thi an awm zêl a nî. Zofate hi an hua a, râl do thang an nî a, râl beih dân an thiamin do harsa an ti hle a nî áwm e. George White—an Rangoon thîrhrui a thawnnaah, "Ka râl do azawngah harsa bera ka hriat a nî," a ti hial a nî.

Gen. Founce-a ho chu laipui pahnih kengin sipai tam tâwk tak nêh 1889 February nî 4—ah Khawsak khua an la. Sihzâng khaw dang an fang zêl a, an In an hâl sak vek a nî. Vailian chuan tanhmun khuarna hmunpui Thâng tlângah an siam a, an hotupa George White-a hming chawin 'Fort White' tiin hming an vuah Sukteho khua Vangteh leh Saizângah an kal leh a, an khawpui Tedimah an lût a, inkahna ropui tak a awm. Vailam chuan an

râlte chu mi 25 an thi a, mi 45 leh 50 inkâr hliam niin an sawi. Tedim an hâl chhiat hnuin Vaiso chu Fort White—ah an lêt leh a

Tlaisûn lal pakhat Bawî Hmunga leh Major Raikes chu Ngatan luiah an inbia a Tlaisûnin Suichûbiu leh sal tângho an chhuah loh tùr thu a hrih a. Vailianin Fahlam — Tlaisûn rûn nghâl an tum chu an thulh rih a ni.

Sihzânghovin kulhpui pahnih an siam a, Lei laih khuarah thingluang an kham a, a chungah thing an kham leh a, lei an khuh Vaiso chu he kulh bei tùrin Fort White aţangin 1889 May ni 4—ah an kal chhuak a, an inkâp nasa hle a Vailam sawi dânin Sihzâng mi 29 an thi a, li an hliam Buanman lal Lin Kim-a a thi zingah hian a tel. Vailam 2nd Lt Michel leh Sipai 3 an thi Sâp officer pahnih leh sipai 8 an hliam. He inkahnaah hian sipai doctor Lequesne (Lehkhui) chuan Medal sâng ber Victoria Cross a dawng He kulh hi 'Siallup khantat' tih a ni a, sorkârin thir hlingin an hung a, enkawltu dahin waviin ni thleng hian an la humhalh reng a ni.

1888-89 chhûnga inkahnaah Vailam thi leh hliam 67 an ni a, Sihzâng leh Sukte khua 18 tih—chhiat a ni. Fur chhûng chu Fort White—ah an châwl rih a ni.

Halkhaah leh Tlaisûnah

1889 kum tâwp lamah chuan nikhua a lo theng-thaw ta a. Zokhua leh Halkha leh Tlaisûn rûn tùrin an intekmuk leh a. Tlaisûn khawpui Fahlam khuaa intâwk tùrin hmun hniah an inthen a. Hmun khat chu 'chhim Column or Gangaw Column' an ti a. Hmun khat leh chu 'Hmar Column or Fort White Column' an ti Lusei ram hrûttu an awm baw a, 'Chittagong Column' an ti. He Co-

lumn pathum hi Brigadier General Symon—an a ho va, a laita ber chhim Column a zui a, civil lam leh sipai rorêlna a kawp ngêl a ni.

Chhim Column

1. 1st. Battalion, Kings Own Scottish Borderers	500
2. No. 1 Bengal Mountain Battery	84
3. No 6 Coy. Queens Own Sappers and Miners	151
4 2nd Battalion, 4th Gurkha Regiment	410
5. 2nd Madras Infantry	630
6. Burma Coy Queen's Own Sappers and Miners	94
	<hr/> 1869

Hmâr Column

1 1st Battalion Cheshire Regiment	300
2 42nd Gurkha Light Infantry	477
3 No 5 Coy Queen's Own Sappers and Miners	95
4. 10th. Bengal Infantry	460
5 38th Bengal Infantry	290
	<hr/> 1622

Gen. Symon-a ho chhim column chu sipai 1869 an ni a, hnung zuitu leh kul 2073 an nei Gangaw khaw kiang Kaan khua atangia tlâng ram an nawr. Hmâr column chu Colonel Skene-an a hova sipai 1622 an ni a, hnung zuitu leh kul 1300 an nei. Fort White atangin an thawk chhuak a Sihzâng, Sukte leh Ngâwn khua Bualkhua, Lati leh Parte khua te an hrût. Chhim column chuan Zokhua an la a, inkah-na a awm nual a, Sakta khuaa lambunnaah Lt. Foster a thi. Chittagong column chuan Lunglei atangin Halkha ramah an lût a, Gen. Symon—a ho an rawn fin. Halkhaah an kal a, Falam khaw panin an kal zêl a ni.

Tlaisûn khawpuiah:

Gen. Symon—a ho column pahnih chu 1890 March thla ni 11—ah Tlaisûn khawpui Fahlâmah an

intăwk a, dajah, viahna camp an siam ta a ni. Gen. Symon-an Tlaisûn lai a bia a, Phai an rûn man luhsûm chawî tûr leh chhih pe tûrin an phût a, Suichubiu-va hote hlân tûrin an phût bawk Ni hnih chhông ingaihtuahna hun a pe a, an phût ang an pěk loh chuan inkab tûr tih a ni.

Fahlâm khaw chhôngah chuan Tlaisûn awp ram chhônga mihrâng 3000 zia tiêm lo an kal khâwm a, silai, feipui, kâwlnâm leh thal an keng fur mai a, Tlaisûn lai an inthum a silai an keng a, fungki leh kâwlnâm an para. Thil awmzia tûr ughâkin 10 rualte 100 rual tein hmun tiyah an inthen darh a, Vai nê an inep reng mai a ni. Tlaisûn lama tangte chu Zahau, Zangiat, Khualsim, Hualngo. Khuang-li, Sukte, Sihzâng leh Paw hnâm kim an tel vek a. Mahni hnâm thum theuhvin an inthum a. Lam-chaw an pai theuh bawk a, hriam tha nei lo zăwk mah ni se Vai lam pawh hian an huphurh ve hle a ni. Chhipa sam zial Pawi kâra tukkhuma sam zial, inthum dâ danglam tak Hualngo pa an hmu chu Vaj chuan mak an ti hle a ni awm e.

Tlaisûn laiho chuan an ngam zo ta lo va, an phût zatve luhsûm leh chhih pe tûrin an hrih a. "Hei bāk kan nei tawh lo, Suichubiu leh a thunte an awm tawh lo," an ti a. Tiejuan inkap lovin an inthen ta a ni. An huphurh ber Fahlâm khawpuih mihrâng hei zat ral thum nê an hmu chu an lungngah ve nākraliñ Vai lam hriamhreî tha nei nge nge chuan chan tha an pawm ta deuh a ni. An entawn ber Tlaisûnia. Vai an ngam tāk loh avângin hnâm dang pawh an rilru a zual phah. Hmâr column chuan Fort White an pan a, ehim column chu an kîr a, Halkhaah post hmun an dîn.

Chin Hills chu District pahniha an then a, an hmunpui chu Fort White leh Halkha a ni. Hmun-pui an ngin sipaiho kal chhuakin khua an fang zai

a. A lo dodâltu khua chu an nghaisa a, in an hâl a, ei-leh-bâr tûr chemin an tihchhiat sak Tlâng mî-te lah chu râi thah châk leh râi do mî an nî a, hnam dang an hmuhmawhna nên hêl tâwk an lo awm zêl a, an inbiakna thîrhruî an sah chahsak thîn. (Thîrhruî tih hî, Japan râi hma kha chuan khawpui pakhat leh pakhat post office ve ve inzawm tûrin ban an phun a, thîrhruî thlungin an inbia a nî)

Khawpui thôr:

Tlaisûn chu 1892 kumah British sorkâr kutah a lût ta a Tichuan, Tlaisûn leh a awp ram zawng zawng an lo er leh theih tawh loh nân, a khaw kiangah British sorkâr chuan khawpui a dîn vat a Fahlâm khaw hmîng lâk sakî 'Falam' tîm hmîng a vuah Falam khaw thar dîn a nîh hnuin Fahlâm khua chu 'Tlaisûn' tih a nî ta a, an hnam hmîng nên a inang ta a nî Falam khua chu 1892 June thla aţangin an luah. 1893 kumah Fort White Hqrs chu Tedim-ah an sawn a. Chutichuan, Halkha, Falam, Tedim tîm khawpui pathum a awm a, an hmunpui ber Head-quarter office chu Falam-ah an dah.

Nikuala an man:

Nikuala chu Chawngtlaî khua In 400—a lal a nî a, Zahau mî Zahau ram aţanga thlang tla a nî Pa bêm t̄e taw, thu sawi tlang zung zung mî a nî. Nikuala khuaten Dawn khaw mî panga an that a Chu thu chu Thlântlâng lalin Sâp a hriattîr a, Nikuala man tûr chuan Fort White sipain mawh-phurhna an la a nî. Nî tam a kal liam hmain Capt Rose-a hovin Fort White aţangin an thawk chhuak a, Mualbêmah, Bochungah; Bochung aţangin Chawnghawîha an kalna Hlaizâwl ramah an sakawr pathum a lum hlum a, chu hmun chu tûn thlengin "Sakawr tlâkna" tih a la nî. Chuta aţangin Saêk-

ah, Phunteah, chutan Tmau an kân a, Thatthunga khua Leisenah, Vaihleia khua Khuanglêngah an riah hnuin Tuipui an kân leh a, ni 8 an thang hnuin Nikuala khua chu 1892 April ni 3-ah an thlong.

Nikuala chu sipai camp-ah kovin thu an zâwt a. An râl thah chu a zêp lo va, "Kan tisual take, mahse kum sarih kal ta atang khân kan râlthe hian ka mite 65 meuh min thah sak tawh a, phuba kan la a ni," tiin a chhang. Râl thattu mi pahnih leh râl lu panga an hnêna hlân tûrin Sâp chuan thu a pe. Luhsum atân sijai 25, kâwlhnâm 25, feipui 25 leh sial pakhat pe tûrin an dîl baw. An pêk loh chuan an In tihchhiat vek tûr tih a ni. Thil dang zawng zawng chu an pe vek a, râl thattu leh râl lû an pêk duh loh avângin sipaiho khaw chhûngah lûtin pa zawng zawng an hruai hnuah mipui an ko-khâwm ta a:

"Râl thattu min hlân lohchuan lal upa ni paruk Fort White-ah hruai in ni ang," tiin an vo va. Chumi hluh avângin mi pakhat a ding a, "An biru a, an awmpa ka hre reng alâwm," a ti a. Râl thattu mi pahnih chu sipaiin an man ta a. Nikuala in an thiat a, bana an phuar beh râl lû panga an hmu. Sipaiho chuan an kal chhuah hmain In an hâl a. Râl thattu mi pahnih chu Fort White-ah an hruai a, pakhat kal kawngah a tlân chhuak a, pakhat zâwk chu Myingyan lung inah kum nga a tâng.

Nikuala chu an man a, Luseiram rûntu Capt. Shakespear (Tarmita) kutah an hlân a, lal dang an mante nên Calcutta lung inah an tâtîr. An chhuah dâwn hnaiah Nikuala chuan anmahni chaw petu mi pakhat thing fâkin a vaw hlum a. A vuak chhan an zawhin, "Ka kut khawlnakah" a ti ta mai a. A tâng kut sil nân kut a thlâk mai a ni âwm e. Khai hlum a phu ta hial a, mahse a rilru a kim lo nie an ngath avângin mi â tânnaah an dah a. chutah chuan

a thî ta a nî

Khai Kam a:

Khai Kama chu Khawsak lai Khup Pauva fapa a nî a, Sihzâng pasal tha a nî. Vailian lo dangtu mi huaisen a nî a, sâphovin hel hotu tia lung in an tântîr zîngah an hrem nat ber a nî. Dam chhông tâng tûrin Andaman thliarkârah an thawn a. Nîmahsela, kum 16 a tân hnuah an chhuah leh tîl hriat a nî. Amah hriat reng nân 'Khaikam khua' tûn tûnah khaw thar an dîm. Tedîm bial huap Kalemyo bial nên inri-na zâwîkin motor kawng kamah a awm

Sulchubiu Mintha: Thayetmyo biala banzai hna thawk a nî a, a hote nên Sâp sipai officer pahnik ram fanga an zin lai an thah avângin Yaw ramah an tân. Vaihô Yaw ram an thlen chinah chuan Tlaisûn nên inkawpin Phai rama British sorkâr hnuah khua an rûn a. Vailian Tlaisûn an thlen hnuah Kâwl phaiah an tân lêt leh a. Chutah chuan sipain an man a, 1891 kumah an khai hlum ta a nî.

Mawng vuak. 1893 January chawhnu lam leh February chawhma lam inkâr a nî a. Fort White-a awm Capt. Caulfield leh Mr Fowler-aho chu Kâptêl leh Suangzâng khua vêlah helho zawngin an kal a. Hel hotute Hualngo ramah an tân tîh an hriat avângin Inbûk (Lêntlâng) an kân a, Hualngo ramah an lût "Hualngo chu helho râi tân (rebel refugees) tanpuitu leh thurualpuitu an nî" tia hrem nghek tûmin talhtum pu saa lût an nî. Râi tân chu Siallâm khuaah leh Lianhna khuaah, Heilei khaw mî leh Surbung khuaah Kaptêl khaw mî tân lût chu an hmu ngei baw k a. Tî, Vailian pawh tânggram an thlen hnuah Senam runnaa an sai man leh an râi

lû târ te an hmuhin Vailian thin a ur zual deuh deuh a ni.

Sipai thleng tûr chu an hlau lutuk'a, ram hnuai a relhru an awm a, zu leh sa nêna lo hmuak an awm bawk. An thlenna khua apiangah lal an man a, mipui an ko khâwm a, mipui hmaah lal chu na fei an mawng an vua a, an vaw zo chu doctor-in damdawi a hnawhsak. Silai nêan an vêng thup mai si a, hmêl lamdang tak tak, pa lian pui pui an khaw hotu ber lal mawng an han vuak sak ta chu an thlabâr hle a ni ang: an sawi bâng thei lo a ni.

Lalho chu Fort White-ah an hruai a, an khaw silai nêh zawng zawng an tlan a, an hâwntîr leh ta a ni. Mahse Phunte lal Doliana chu a khuaten 1892 May thlaah Kâwl kuli mi pali an thah avângin hâwng ve lovin Kindat lung inah an tântîr a, 1893 August thlaah an chhuah ta a ni. Kindat chu Mawlaik kanga awm a ni a, khawpui hmun atân a tlâk loh avângin a hnuah Mawlaik-ah an sawn.

Chin lalho Rangoon—ah. 1893 November thlaah India Viceroy Rangoon—ah a zin a. Chumi tum chuan Falam Bawrsâp Carey—an Falam bial, Tedim bial leh Halkha-bial atângin lalho 49 leh an hnung zuitute nêan hruatin, Rangoon—ah a zinpuia, Sorkâr hmuapui leh tuifinriat lawng chawlhna te, rail chawlhna te, sipai hmunpui leh mipui tamna hmun an fankualpui a, chik takin an entîr zêl a ni. Viceroy chuan lal 10 hnênah lâwmman kâwlhnâm a pe. Lalho hian an khual zinnaah tuihri natna chi an tuar a, mi 8 an thi. Hetia an zinpuina chhan chu sawizawi an tumna chi khat a ni. Tlâng ram zim têa mi tîem tê hian, hetiang a sorkâr ropui leh mipui tam tak hi kan do zo chuang lo'ng e, tim in-ngaitlâwm rawh se an tihna a ni.

Silai an tung. Vailianin an râlthe hneh theihna kawng a zawng a, silai la khâwm tûrin ram an fang zêl a, 1893 kumah silai an khâwm tam ber Hal-kha bialah 1895 kum thlengin an khâwm. Tedim bialah In hisâp chuan silai a tam ber ang. 1895 April ni l thlenga silai an tun chu hetiang hi a ni.

No.	Ram	Silai	No.	Ram	Silai
1.	Tlaisûn	255	7.	Halkha (chhm)	940
2.	Zahau	40	8.	Sihzâng	433
3.	Hualngo	76	9.	Sukte	340
4.	Halkha	650	10.	Sukte Rûn râl	553
5.	Thlântlâng	490	11.	Kamhau	307
6.	Zokhua	140	12.	Thahdo	123
					<hr/> A vailin 4302

1894 kum tâwp lamah chuan thîrhruî sah chah te, silai rî te, inrûn te a awm tawh lo va, Vai sipai—ho râlmuang takin an khawsa thei a. Kum ruk hnu ah Vailian chuan thangchhuah puan a sin thei ta a Chin Hills chu Falam atangin Bawrhsâpin a awp a. He indonaa tel thin political officer Mr. B.S Carey hi Chin Hills Bawrhsâp hmasa ber a ni. (*Carey & Truck, The Chin Hills, Volume One & Two*)

1. CHIN HILLS BATTALION

Râl reh hnuah Chin Hills vêngtu atân 1894 ah Chin Hills Battalion tûn sipai Battalion khat an dah a, an hmunpui chu Falam a ni. Halkha leh Tedim-ah company khat ve ve an dah. Sipai chu Gurkha leh Garualî—ho an ni. Diar buk (Sikh) an awm bawk a, laipui chelhtu an ni deuh bik. Falam atangin sipaiho column pahnih 1895 kumah an kal chhuak a. Chhak lam column chuan Zangiat ramah silai an khâwm. Thlang lam column chuan Biata lal Kairûma an man a. Chhiah leh silai a pêk duh loh vânga man niin an sawi.

He mi tum hian sipaiin Tlaisûn lal hruai an tum a. Kairûma hian Tlaisûn lal Chawnbika hnên-ah amah ngei kal chhovin dawvân a kai a, chhih pe zêl tûrin a intiam. Tûn hnuah pawh inhum tawn a, thian thaa insiam tûrin Kairûman a ngên a, Chawnbika pawhin a jawmpui a ni Chawnbika chuan thutiam bawhchhiat a duh loh avângin Kairûma mannaa tel a remti lo va, kal lo tûrin sorkâr hnênah a dil a. Tichuan Tlauhmun lal Vânnâwla leh Lo-tharâwn lal Tinthanga leh Lawitlâng lal Lianhrânga te chu sipaiin an hruai ta a ni.

2. RAM AWP DAN LEH TANGKA

Burma chhim lam leh India ram chu British sorkâr awra an awmna a rei tawh a Vailianin Chin Hills a beih rualin Lusei Hills pawh a bei bawh a. A tuk-dawl hnu chuan Burma leh India chu India Viceroy kuthnuai-ah ram khatin a inzawm ta a ni. Burma chu India ram bung province pakhat angin a dah a, Lusei Hills chu Assam province-ah a bet a, Chin Hills chu Burma province-ah a bet ta a ni. Assam province leh Burma province inthenna ramri chu Chin Hills leh Lusei Hills inkâra Tiau lui a ni

British sorkârin Chin ram a lâk hnuin Bawrh-sâp leh a puitu A S Sâpte chu vêngtu sipai hruaiin ram an fang a, "Kan indo tawh lo vanga thian thaah kan insiam zâwk tûr a ni A tulna apiangah kuli in thawk zêl ang. Khaw kâr kalna kal-kawng tha takin in siam tûr a ni, kan kohna apiang-ah in kal ang. Kum tin leiman in chaw tûr a ni Mi tupawh in rûn a nih chuan keimahnuin phubâ kan la ang. In chung a rorêltu thu apiang in zâwm tûr a ni," tiin an tiam zêl a ni.

Tangka: Tangka hi Kâwlin Dinka an tih aţanga Zofaten an lâk chhâwn a ni a, lam rik dân

a hrang hret a ni. Kâwl ram chu India ram bung province pakhat a nih avângin India nên tangka a thuhmun vek a; Rupee an hmang. England kumpinu (King or Queen) lu lem chuang tangka thir a ni. Lehkha tangka (note) a awm ve tho va, mahse, Zofate hian lehkha tangka an ngaina lo; tangka thir deuh vek an hmang. Tangka thir chu lungah an thlâk a, a ri vang vang mai a, ri thei lo a awm a. chutiang chu an la duh lo. Chûng hun lai chuan tangka a hluin a vâng hle a. Ni thaa an hlawh chuan tha riatin chêng khat an hlawh thei. Kum tin leiman Rs. 2/- chawî tûr pawh an harsat hle thîn a ni.

1937 kumah Kâwl ram leh India an inthen a. mahse British sorkar hmun khat tho a nih avângin Rupee vek an hmang India leh Kâwl ram chuan Independence an hmu ve ve a, tangka a hrang ta a, India—in Rupee a chhawm zêl a, Kâwl ram in Kyat (chiat) an hmang

3 INDOPUI VAWI KHATNA

Indopui vawî khatna chu Austria lal fapa, helhovin an thah avânga inbulţan a ni. British leh France an ţangrual a, German nên an indo va. Lehlam ţang leh lehlam ţang an awm chho zêl a, khawvêl sorkâr tam tak indonaa an tel avângin 'Khawvêl indopui (World War)' tih a ni He indo avânga Zofaten an tawrh thu târlan tum a ni.

He indo hi 1914 kumah a inţan a, a hmasain German lam an chak hle a. British sorkârin Zofate chu France rama kuli (labour corps) thawk tûrin a phût a. Hei hi Zofate hian 'German ral rûn' an tî thîn. France ram chu hriat phâk loh ram hla tak a ni a, râl buaina ram a lo ni bawk nên; thih zawhna tûr niin an ring a, kal duh an awm lo. Sorkârin kuli leh leiman âwl tûrin a thlêm a, kal loh

theih loh tiin a vau titih bawk. France kal an duh loh avângin bial zau ber mai, Halkha bial pum pui-in an hel a. Falam bial atangin Simhrin an hel bawka, Tedim bial chauh chu bial him a ni

Chuvângin a chingpen deuh ta a, Tedim bial atangin mi 1000 vèl an kal a, an hotu chu Falama sipai tanglai Sub. Mangpûma a ni Falâm bial thenkhat atangin mi 500 vèl an kal a, an hotu chu Lumbang lal fapa Hlurhmunga a ni Tedim mi chu 1917 June thlaah an kal chhuak a Falam mi chu an kal hhuhnûng zâwk Kalewa thleng kein an kal a, chuta rangin lawng an chuang a, Rangoon thlen hmain Rêl an chuang. Ringoon atangin tuifinriat lawngah lei hmu lovin an kal a Rêl leh lawng in-thlâk thleng zêlin France ram an thleng. An hmu ngai loh khua leh ram an hmu a, an mit a tla em em a ni

France ramah chuan Bara Camp-ah an awm a, chu hmun chu râl thum chi tin dah khâwmna hmun a ni Chutah chuan Râl chhûnga thawmhaw lăk chhuah leh hlân kai chu an hnathawh ber niin an sawi. (*Pu & L. Khama Zofite Nunphung p.147*). Trench khur laih hna thawk an awm bawk Zofate kal zawng zawng hi hmun khatah an awm lo va. Lusei ram atangin mi 2000 chuang an kal a, chûng-te nêp pawh an inmu lo Sipaiin an vêng a, mahse râl ti rengin an awm a An hlah ber chu German thlawhtheihna leh natna hri a ni. An chênnaah chuan hri a lêng a, thi pawh an awm

Falam bial thenkhat Hualngo leh Zahau chu France ramah an kal lo va Halkha an hel avângin sorkârin Halkha ramá sipai kuli phurtu atân a chhawr tá zâwk a ni. German râl rûnho chu 1918 August thlaah an lo hâwng a. Lu an mêt a, kekawr leh vaikawr an ha a, Kuli leh leiman hautak deuh man an âwl avângin miten an awt hle a ni Lum-

bang Chief Hlurhmunan IDS (Indian Distinguished Service) medal a dawng.

German lam an tlawm a, 1918 November thla ni li zing lam dâ 10:35 (B.S.T)—ah remna thu-thlung an siam ta a ni. Indopui hian thil tha tha leh In leh mihring a suat nasat em avangin indo awm leh tawh lo tûrin Khawvêl ram insuihkhawm pîwl L.N. (League of Nations) an din a. Kum tin Switzerland ram Geneva kuaah intawh khawmna an nei thin. He pâwl hian 1939 kum thlang a awh.

(1) Falam sipai lăk

Falama Vai sipai nênthawkho tûrin sorkârin sipai thar a la a. Huaisen taka anmahni lo dodâltu kha an la hmasa zâwk. Hnam khatah 50 zêlin an la a, a hnuah an lăk belh leh a ni. A hmasa berin 1909 kumah Sihzâng mî Mangpûma-ho an la. 1914 kumah Halkha mî Vanleia ho an la, 1917 March thlaah Hualngo mî an la a, Hrângkhama chu Jemadar kai hmasa ber a ni a, a dawttu Hrângtinliana a ni a; Subedar hmasa ber chu Rosûma a ni.

1931 kumah Zahau mî Saikhuaia-ho leh Zotung mî leh Khuangsai mî an la leh a. Chutichuan Fâlâm sipai, Chin Hills Battalion chu Vai, Sihzâng, Halkha, Hualngo, Zahau, Zotung leh Khuangsai an ni. A B C tîin Company invuah mahse, Sihzâng Company, Halkha Company, Hualngo Company an ti mai a; Zahau chu Hualngo Company—ah an dah. Hêi bâk hnam dang an la lo va, Burma Rifles (pal tan)—ah an lût thung. Falam sipai chuan Roman Urdu an tîh Roman hawrawp hmangin Hindi Vai tawng an zir a, chu chu tawng tuallêngah an hmang.

Sipai tang hmasate chu tirhluinnaa lût an ni a, kum thum thawh hnuah bâng duh bân theih tîh a ni. Kum thum an thawh hnuin bâng duh chu an hâwng a, Hualngo mî hi bâng an tam bik Chu mite a-

awhtu atân Hualngo hmîngin Tîau thlang mî, Tîau chhak Hualngo khaw hmîng invuahin an lût.

Sipai tâng hmasate hian lumeh an duh lo va, an-mahni dân theuhvin sam an ziala, diar an khim Sipai lût hnuhng lû mêt tawh pawhin sam an zial leh hlawh mai a ni. Sihzâng leh Khuangsai leh Hualngo chuan hnung lamah-an zial a. Halkha leh Zetung leh Zabau chuan hma lamah-an zial. Var-in lû an mêt a, lukhum an khum. Chutichuan Battalion pakhatat lû put dân hrang hrang an lêng-za a ni. Japan râl laia Hualngo ram Tlângzâwl Camp-a an awm laiin 1944 January thlaah lû an mêt. Mahse, Halkha chuan meh an la duh lo la cheu mai a, Kâwl ram phai zâwl an thlen hnu-ah 1946 thlengin sam an la zial a ni.

Chin Hills Battalion chu Mingo Sâp Major leh Captain leh bâwk (ars) khat or Bawk hnih, mî patham an ho. Chutih laia mî hâng zinga sipai rank kai sâng ber chu Sihzâng mî Pau Cin-a a ni a, 'Naik Commanding,' an ti. Subedar Major aun a sâng zâwk. A koki chungah bawka bel ve tuk mara, mahse mî ngo Sâp bawk khat kha salâm a pe tlat mai. Mî ngo leh mî hâng hî hlawh thu-ah pawh an inthlau hle a. Mî hâng sipai hian an luh tirhin thla hlawh Rs 14/- an dawng.

1940 kumah Halkha leh Hualngo sipai thar Company khat ve ve an la a. He mî tum hian Hualngo hmîngin Tîau thlang mî tam fê an lût a ni. Chin Hills Battalion leh Kokine (Rangoon) Battalion-ah an then a, officer chu a hnuaa mite hî an ni.

Chin Hills Battalion

1. Sub. Rosôma	4. Jem. Saikûnga
2. Sub. Thângthiaurva (BGM)	5. Jem. Thawnlinga
3. Jem. Râlthanga (BGM)	6. Jem. Taikânglova
	7. Jem. Lianlûnga.

Kokine Battallian

1. Sub. Hrângluaia	4. Jem. Satinrâla
2. Sub. Sachuana (BPM)	5. Jem. Bualthanga
3. Jem. Bualkulha (BPM)	6. Jem. Lallûla
	7. Jem. Taiþhuama

(2) Halkha Hel:

Indopui wawi khatna German râlah France ram-a kuli thawk tûrin sorkârin Zôfate a phût a. Hal-khaho chuan, hriat phâk loh râl buaina rama kal chu thih zawhna tûr niin an ngai a. "Nupui fanauten min hmuh phâk loh ram hla taka thih a chuan mahni hmunah kan thi zâwk ang," tih chhâlin hel thu an rawt ta a. Vai sipai thenkhat an kal kiang tawh bawk a. Falâma Vai sipai la awm leh sipai lâk thar chu an zuam hle a. Inbiakna thirhrui sah chah a nih chuan puitu an koh theih an ring lo va. Sorkâr hmupui lamah an buai si a, hneh ve hlahh pawh an inbeisei a ni.

1917 November thlaah Halkha helho chuan Halkha khuua awm sipai 50 chu an hual bet a. Phau bangla an hâl a, kalkawngah thing an kit hnawk bur mai a, inbiakna thirhrui an sât chat bawk. Sipaiin êng (signal)-in Falâm an be thei hlahh mai a. Falâm atangin Sipai 75 laipui pakhat keng telin Halkha sipai chhan tûrin an kal a, an chhan thei hrâm a ni.

1917 December thlaah Falam atangin sipai thuang khat an kal belh leh a, Phau lui vêlah an inkâp nasa hle a ni. An kal zêl a, Hniarlâwn khuu an thleng a, sipaiho chuan In an hâl sak. Hetih lai hian Aizâwl atanga lo kal Assam Rifle thuang khat Halkha an lo thleng a, Falam sipaiho an rawn dopui a. 1918 Janaury thlaah Sûrkhuasah inkahna a awm bawk Halkha râl rûnnaah hian Sihzâng

leh Hualngo sipai an tel a, Falama Halkha sipai erawh chu Tedimah dah thatin an awm. Aikâ leh Lungkhin khua an hâl a, he mi thla chhông vêk hian Lëitak khuaah inkahna a awm a, sipai 7 thuin an sawi.

Sipai chuan khua an fang zêl a, Thang-aw khua, Lotaw khua, Hnaring khuate an tlawh. A hnuah chuan Halkha an tlâwm ta a ni. An lalho puipa deuh deuh an man a, Kâwl ram lung Inah an tântîr. Chhuîtu pakhat chuan Mingin lung Inah an tântîr a, Pi Tialnâwni leh Pu Vungmanga chu kum thum an tâng a. Pu Râlduma leh Pu Râlbawia, Sakta khuatê erawh chu kum 20 an tân hnuah an chhuah chauh a ni a ti. (*Pu K.L. Khama, Zofate Nunphung p. 127*). An mipui chu Halkha ațanga Gangaw kalna kal-kawng an laihtîr a, Halkha khaw laiah dîl an laihtîr bawk.

Halkha Ral Dâwt: Halkha râl reh hnuah thil awm a ni a, 1925 kumah Halkhaho phuba lâk tumîr râlrûk (rawlrâl)-in an che a; ram tinah vâkin mi bangte rek pawpin chawthing tuithing an dap a mi tupawh an hmuh apiang a hmei a pain an that vek zêl tih thu a thang vêl chuan a. Cui cui a mi tinte a, tithlabâr nasa hle, chumi avâng chuan mahni khua theuh a chhûn a zânin an vêng a. Silai leh khuang leh dâr nêh zânah dai an hêl thîn. In thum In li infinkhâwmîn vêng lai li leh In tha deuhvah an riak khâwm bawk. Hun a lo rei deuh va, chu buai-na chu a reh a; an han chhui chian hnu chuan dâwt vek a lo ni a, "Halkha râl dâwt" an ti ta a ni. He râl dâwt hi Halkha ngei pawhin an hlau ve a ni, an ti.

(3) **Simbricho an Hel:** Simhrin leh Halka hel chhan hi thil thumun a ni. 1917 kum tâwp lam a

ni a, France rama kulia an kal duh loh vâng baw k a ni. An thu rawt dân chu: "Falamah Vai sipai tlêmtê chauh an awm a, Sipai tharte chu kan unau-te an ni a, mìn kâp lo tûrìn kan tiam sa ang In-biakna thîrhruì kan tichat ang a, Saêk damdawi Ina Vai babu kan thah chuan ram dangah thu an in-pe chhâwng thei lo vang a; puitu an nei lo vang Halkha an hel baw k a, Sap leh Vai tlêmtê chauh chu kan rawt chimit vek ang," tih chu an thu tûkna a ni.

Hel tûra inthural chu Khuanglui bial chhûnga Sîmhrin khaw 13 leh Ngâwn khaw thum an ni a, In 1366 an ni. Khuanglui khuaah an intâwk khâwm a, Falam rûn tûr chuan an râltuam neih zawng zawng sîlai, feipui, thal, kâwlhnâm leh chem an keng a; an râllâk bungrua — sipai thingrem leh thawmhnaw phurh nân nghâwngkaw l pawh an keng baw k

A hmasa berah mî hrâng 400 an thawk chhuak a Zamual khua an thleng a, 'sorkâr sipain an hria a, tan an khawh nasa a ni,' tih thu an hria a, an lêt leh ta a ni. An lo hriat lâwk theih dân chu' an thil tum hi an Mî-uk Noala'n a remtihpui lo va, sorkâr a hrih loh chuan a vawr tâwpah amahin a tawrh leh tûr a hria a. A kal chhuak a, Zathîr khua aţangin mî dang tîrìn sorkâr a hriattîr a ni, an tî Saêk babu that tûra kal pawh an dang kîr a; babu pawhin a hria a, a tlânchhia a ni.

Tichuan, Falam Bawrhsâpin sipai hrua in khua a fang a, remna a sîam zêl a. Helho zînga an hruaitu mî panga manin kum nga tâng tûrìn Kâwl ramah an thawn. Chûng pasalţha te chu (1) Lian-khup kum 65, Bualmin khua; (2) Liankâmlo kum 25, Dihai khua; (3) Thakulh kum 36, Khuanglui khua; (4) Sângchungnung kum 30, Khuanglui khua; (5) Thanghre kum 65, Losau khua te an ni. Thanghre hi Minyan lung Inah 22.12.1918—ah a thi an ti

(*Thawnglinga Mizo* p 52) Mipuite chu Falamah an khâwm a, hrem nân Falam Chinmual kawng thlanga *lâng hêl kualna (circular road) kawng an laihtîr a ni.

4. BAWI CHHUAH THU

Bawi leh sal hi a inang lo va, sal chu indonaa an man hi a ni a; tlan leh theih a ni Bawi chu tām-pui a thlenin ei tûr nei lo chhûngkuain emaw, mi malin emaw, lal leh neinung Inah an tlulût a; an mi-leh-sa atân an zuing lût thîn Tin, indo lain emaw indo reh hnuaah emaw, hlauhthâwnna an neihin a humhîm theitu hnênah bawi atânah an intulût thîn. Bawi atâna pâwng lâkte pawh an awm bawk.

Bawi an enkawl dîn a inang lo hle a. Mi hawihâwm leh mi tuangtlam chuan an bawite chu unau angin an en a, bawi tih pawh hriat hran lohvin unau laina emaw tih mai tûr khawpin an khawsa a ni. Thenkhatte chu pu nih lantîr duh a, an lo bawina chhan leh an mangan laia an lo chhawmdâwlina sawi lan phêt duh an awm bawk Chhûngkaw khat bawia an tlâk tawh chuan, a thlahte zawng zawng pawh a puin a bawi vek a ni Bawi chuan chawnlam a neihin emaw, a nih loh leh unau sa lu pèkna chi-ah ran a talh phawt chuan a pu chu sa lu a put(pə) ziah tûr a ni. Pa ber salupui ni lo, unau sa lu pèk tûr zingah a lal ber a ni An fanu man, palal chu puia a ei bawk.

Khawvêl pum puiah bawi chhuah tûr thu a lo ri chhuak a, Falâm DC, L.B Naylor chuan Chin Hills pum puiah bawi chhuah thu 23 4 1939-ah a puang a. Bawi chhuah duh zawngzawng an chhuak a, chhuak duh lova unau anga awm hlen ta pawh an awm. Bawi dik takte chu sepui (or) Rs. 40/- chawin bawi atâng-in lâwm takin an chhuak a, zalenna an hmu ta a ni.

Ram thenkhatah chuan bawi dik tak ni lo, unauva invuan thîn chu he DC thu chhuah atâng

hian sum hmuh duhna rilru an pu thar leh ta a. In-vuan tawh lo pawh unaua zawngtute kha bawı anga ngaiın an thlah chhâwngte an chhui chhuak leh a. "Ka bawı che u" tih leh "Min bawı lo ye" tih hi a ri nuk mai a; 1939 kum hi bawı thubuai sawı kum a ni. Hetia inhnialho hi an mangan laia an lo chhawmdâwna a dik a nih chuan, rorêltuin an thu awmzia azirin a sâng ber Rs 9/-, a dawttu Rs 7/- a hniam ber Rs 3/- chawitirin a rem ta zung zung mai a, bawı thu sawı a bâng ta a ni

5. HRIPUI LEH MINPUI

Hripui leh minpui hi a hun laia mite thil tawn râpthlâk tak zînga mı a ni a, an sawı ngun êm êm a; kum chhût nân an hmang thîn a ni.

Hripui (1918-19): He hripui hi German râl reh hmaa natna hri lo thleng a nih avângin, "Germanin hri an theh," an ti thîn He hri hi khawvêl pumin an tuar a, indopui laia râla thi aiin hripuia thi an tam zâwk an ti. Zofate zîngah chuan 1918 kumah a inñan a, khaw tin a fang zêla 1919 kumah a reh ta a ni

Halkha ral rûn sipaiho hi, thingtlâng khaw têah natnaa thi an awm nual a, hêng mite hian an vei hmasa ber niin an ring A tîrah chuan hri a ni tih an hre lo va, khaw tinah an inhnawih kai ta zêl a ni An nat dân chu: an lu a nâ a, an taksa pumin an ruhchâng a nâ a; an na â bual mai a ni. He natna hi mi thiamte chuan, 'Influenza' a ni an ti Vei lova him ta an tam lo va, vânei chuan ding chung-in an tuar a; vânduai chu In khatah ruang hnih ruangthum an thi. In khata ruang hnih indelhte pawh a awm nual a, vânduai zual bîk chu chhông-kuaa chimit ta pawh an awm a ni.

Minpui (1929): 1929 kum hi thâl lai aţangin ruah a sôr tam ţan a. June thla tîr vêlah ruahpui vânwân a sôr deuh reng mai a. Leiln a tuar ta lo va, a min hum hum mai a ni. Ram tinah min tleu sen hmuh tûr a awm a, tui pawh a lian hle a ni. Ram a min chhia a, thlawhlai a min chhia a, kal-kawng leh leilawn a chhe bawk a; minpui hian chhiutna tam tak a thien a ni. Tlânggramah chuan thi phah awmin an sawi lo va, pharamah chuan thi phah an tam hle an ti.

6. HRISELNA LEH ZIRNA LAM

Hriselna Lam: British sorkâr in Tedim, Falam leh Halkhaah damdawi In a dah a, Doctor chu Vai an ni. Lên tlâng leh Tiau inkâr chu ram kilkhâwr ni mah se, ngahsak a hlawh a, 1906 kumah Saêk khuaah damdawi In (Dispensary) uluk takin an sa a; Vai doctor pakhat leh compounder pakhat a dah a, 'Babupuia leh Babutea,' an ti thin. Tawng lettui atân Zimte khua, Pathangan the damdawi Inah hian a thawk Sorkâr lakah Simhrin an hel avângin Saêk babu chu thah an tum a. Babu chu awm ngam lovin a tla chhia a, 1918-ah damdawi in pawh sorkâr in a bân ta a ni.

Thingtlâng khuaah hriselna lama an hnathawh ber chu bân za a ni. Bân zaitu hian khua a fang a, zawnghri dan nân bân a za a; chu chu naupangten an nat phah a, tha pelha naupang dam lo awm a ngaih thin avângin lawm tâka ruangin bân zaitu chu an haw thin hle a; an chhia an lawh hial thin a ni.

Kâwl ram in zalenna a hmuh hnuah chuan thingtlâng khuaah hriselna hmunpui (Health Centre)-te leh damdawi In (khum 16 dah theihna) te an dah a; a changlung sâwt hle a ni. Falamah damdawi In lian (State Hospital) a awm ta a, Kâwl

phaia mite pawhin an chhawr hle a ni.

Zirna lam: 'Zofate hian lehkhā kan nei a, sa-vunā ziah a ni a, uin a ei avāngin lehkhā kan nei tawh lo' tih hi an sawi theuh hlawm a, a thawnthu hle mai. Tūn hnuaḥ Zofate zingāḥ lehkhā hawrawp siām chhuaktu pakhat a awm a, Mualbēm khua Pau Chin Hau-va a ni Pathian inlārna aṭanga a hmuh chhuah nīn an sawi. Nīmāhsela, chu lehkhā chu sikhā zir a ni lo 'Laipian Pawlpi' an tih Pau Chin Hau-va hnung zuitu pāwl Kohhran chi khat a awm a, an zingāḥ chu lehkhā thiam chu an awm.

Chin Hills-a Zosāp thleng hmasa ber Rev A.E. Carson—a chuan Kristian sakhaw inzirtūnaah a ṭangkai betsein Kāwl lehkhā zirna skul hawn a tum a Phai rama chēng Kristian lo ni tawh Karen mīte a ko va, a hmasa berin San Win—a a lo thleng a; 1901 kumah Halkha khuaḥ Kāwl lehkhā zirna sikhul an hawng ṭan ta a ni Tichuan, zirtirtu an lak belh zēl a 1903 kumah Tedim, 1904—ah Khawsak, 1905—ah Tonzāng leh Thlāntlāng, 1906—ah Falam leh Lumbing 1911—ah Zokhuah sikhul an hawn belh.

Chumi hnu chuan sorkār hriatpuin Tedim, Falam leh Halkhaah pāwl 6 thleng zirna an hawng a, 1913 kumah Falamah pāwl 7 thleng hawn a ni. Kāwl lehkhā zir sūng theite hian an ṭangkaipui hle. Amaherawhchu, Kāwl lehkhā chuan Zofate ṭawng hi ziah fāmkim theih a ni lo Falam, Halkha leh Tedima Kāwl lehkhā zirte chu phūtluhnam lai fate'n an zir Mī rethei, nu leh pa nei lo leh zir duh awm chhunin an zir bawk. Sikhul kalte chu khawchhūng vāntlāngin buhfai leh tuahthing phurin an chāwm ṭhin. Sikhul kalte chu tleirāwl an ni hlawm a, lunglēn vānga zir zo lova hāwng leh an tam hle a ni.

Roman hawrawp hmanga zirna hmasa ber chu Saēk khuaḥ 1914 kumah sikhul an hawng a. Hei hi Chin Hills sorkār hriatpuin Lusei ram aṭanga Pres-

byterian kohhranin a dah a ni Zirtirtute chu Chhim Khawbung khua Pápawnga leh a puitu Durtlâng khua Hrângchhuana an ni Lusei ram zir-lai bu an hmang a, Duhlian jawngin an zir. Zirlaite chuan, "Laipuana jawng bet thei," tiin lehkhah phêk chungah ziah tial, mahni jawng ngeia chhiar rik theih a lo ni ta chu mak an tiin an phûr hle a ni. Mahse, he sikul hi Saêk khuah damdaw In an bân rualin 1918 kumah bân a ni leh ta.

1890 kum tirah Mr Ross chu Halkhaah ram awptu (Political officer) nin a lo thleng a, a rual hian sipai Doctor A E G Newland a lo thleng bawk. Newland-a chuan Halkha nula hmêl tha tak nupuih a nei a. Lehkha lama tui mi a nih bâkah a puzawn-te jawng thiam tumin Roman hawrawpa Zofate lehkhah siam dân tûr a ngaihtuah ta a. Halkha mi Ngaihlinga tanpuinain a putlin ngeia, mahse sikula zir zuina a awm loh avangin Newland-a hming hi sawi lâp a ni lo. Zosâp Carson-in Newland-a sâlnhu zuin lehkhah a siam a, chu chu Kâwl lehkhah zina sikulah tlêmtê an zirtir thin.

1908 kumah Zosâp Kawp-a (Dr Cope) chu Halkha a lo thleng a. Kawp Sâp hian puitu nein Zosâp Carson-a lehkhah siam chu enfiain a rem tha a ni. 1923 kumah Falam D.C. Bânâp (Col. Burne) chuan Zofate jawng lehkhah zir hi sikul hiwa dân tûr a duang vêl ta a. Kawp Sâp chu sikul endiktu (Honorary Inspector of Schools) atân a ruat a, zirirtu atân Kâwl lehkhah pâwl 6 leh pâwl 7 zirho a la a. Zirtirtu lâk tharte chu Kawp Sâp hovin Halkha-ah te Tedimah te lehkhah zir dân tûr training pahin zir-jaibu tûr an buatsaih a. Zirlaibu chu Halkha bial tân (tûna Matupi leh Thlantlâng bial telin) Halkha jawng, Falam bialah Laizo jawng leh Tedim bialah (tûna Tonzâng bial telin) Kamhau jawng jawng chi thumin an siam a, Rangoon-ah an chhuttir a ni.

Tûn hnuah chuan Laizo tawng chu Falam jawng.
Kamhau jawng chu Tedim tawng tûn an thlâk

Zofate tawnga pâwl 4 thleng zîrna Primary sikul chu 1925 kumah an hawng a, Kâwl lehkha zîrna sikul an dah tawhna khua bâkah hnam hlâwm awmna hmun laili-ah sikul an hawng a, Sim hnam tân Khuanglui khuaah tih angin. Kâwl lehkha chu zîr tawh lovin an bân a, Falâm, Tedim leh Halkha sikul pawh Sâp lehkha zîrnaah an thlâk a, Kâwl lehkha tlêm tê an zirtir tel avângin A/V (Anglo Vernacular Middle School) an tî. Halkha A/V School chu 1929-ah an bân a, a bial mite chuan Falâmah an zîr Falâm—ah chuan Japan râi hma khân pâwl 9 thleng zîrna an dîn a, 'Govt. A/V High School' an tî Primary pâwl 4 an zawh hnu—ah A/V sikulah pâwl 4 atâng bawkin an tan leh tîin

Sikul naupang hmuh theih dân tûr chu Bawrhsâpin Mî-uk (Trible Chief) hnênah mawhphurhna a pe a, Mî-uk chuan anmahni bial chhûnga sikul sak leh sikul naupang hmuhchhuah dân tûr mawhphurhna an la theuh a ni Hêng hun lai hian mahni thua sikul kal duh an awm lo va, lai fa leh khâwnbâwl fa an phûl lui bik. In 10-ah naupang pakhat zêl kal tûr in an tuk a; mahni khuaa nau-pang hmu zo lo chuan khaw danga mi an la a ni Zirlaite chu buhfai leh tuahthing phurhin an chawm a, lehkhabu man chenin an tum sak a ni Hmun thenkhatah chuan chawnlâmna se sa — a tî hrang 6 zêl, sial pakhat atangin an la a, an zirlai chawmte an pe. Pawl 4 zîr zo lova bân tûlna a awm chuan Mî-uk hnênah dîl a ngai a ni An sikul kalna hi a kâra zân riah tûl khawpa lam hlate a ni. 'Sikul naupang' tih an ni na a, tlangvâl leh nupui nei tawhte pawh an awm nual a ni

Sikul an hawn tirhin Kâwp Sâp chu Chin Hills pumah sikul endiktu a ni a, bial tinah puitu an dah.

Falâm bialah chuan Falâm Kâwl Sikula zirtirtu thawk tawh Karen mi Saw Aung Dwe chu sikul endıktu a ni Falâm bialah 1925 May ni l ni—a sikul an hawna khuate chu Lumbang, Chawngkua, Laizo, Khuanglui, Tlauhmun leh Chawnghawih a ni. Zirtirtu hmasa kan hriat theihte chu: Lalbika, Tumcheuva, Khenpûna, Sangtlira leh Zarûma an ni Hualngo tana an dah, Chawnghawih sikul hawngtu chu Zarûma a ni a, a puitute chu Lianthanga leh Kâphmunga an ni Anni hi Papawnga sikula kal tawhte an ni a, an zir belh a, Zarûma'n Falamah Kâwl lehkha pâwl 6 a zo a ni.

Japan râl hmain sikul an hawn belh nual a, râl avângin 1942 March exam zawh hnuah sikul an khâr vek a, 1945 July-ah an hawng tan leh a ni Râl reh hnu chuan zirlei châwm a awm tawh lo va, hmeichhia pawh sikul kalan tam tan tawh a ni. Japan râl buai hmain Chin Hills pumah Graduate pahnih chauh an awm a, Siaah Luai, B A (1938) leh R. Tuang Hmung B A Hon. (1941) te an ni Tûnah chuan Graduate engnge maw zât an awm a; pâwl 10 sikul leh pâwl 8 sikul pawh a tam hle tawh a ni. Pâwl 4 sikul pheı chu In 10 khua lekah pawh sorkârin a dah vek a, zirna lamah an changkâng tawh hle a ni

7. MI-UK CHHIAH LEH LAL CHHIAH

Vai len hmain inawp dân chhâwng hnih a awm. Lalin ramri nein a khua leh ram chhângah thuneihna famkim a nei Chumi chungah khaw tam tak awp leh chhâwngtu lal chung-chuang an awm a; chu chu sorkâr laipui a ni. Vailen hnu chuan chutiang chhâwng hnih chu a ngai dahin, sorkâr laipui lo ni thin chu, 'Tribal Chief' tiin hming an vuah a, sorkâr kan tih nen chhâwng thum a awm ta a ni.

Tribal Chief (M₁-uk) chu hnam lal an n₁ a. khaw tam tâwk tak awp leh, khaw tlêm deuh awp an awm. Koh dân hming vuah chi hrang hrang a awm Tedim mite chuan, 'Ukp₁' an t₁ a, Falam₁ 'M₁-uk', Halkhain, 'Ram-uk'; Kanpalet lamin, 'Chaung-uk' an t₁. A tam zâwk chu Vailen hmaa lo lal sa an n₁ a, a then chu Vailen hnua sorkârin a dah an n₁. An chhih lăk dân a inang vek lo va Bawrhsâp-in M₁-uk leh lal thunei₁na (power) leh an chhih lăk dân, hnam hrang hranga mite inkhuang-rual deuh tûrin 1922 kumah dân a siam a. M₁-uk chu thunei₁na sâng tak leh buhchhih chanpual a pe a, lal thunei₁na leh chhih lăk then chu a path hniam sak thung Chuta tangin lal chu, 'Chief' t₁ tawh lovin 'Headman' an t₁ a, M₁-uk chauh chu, 'Chief' hming an puttir ta a n₁.

M₁-uk chu an lal sâwt hle a, thubuaiah leh dân bawhchhetu chungah chêng sawnga thleng chawitir thei₁na an nei a, anmahnun an ei mai a n₁. Buh chhih pêk zât a inang vek lo va, a tlângpui thuin In tin rêl hni₁ a n₁. Rêl khut chu no l₈ dawng, thing ker khwar khawtlâng tehkhâwng a n₁ a, 'tlâng-rêl' an t₁. Buh chhih chu tam lo mah se, khaw hla tân chuan zan tam riaka kum tin buh chhih pêk chu phur a rit hle a n₁. A tirah buh chhih an pe s₁ lo va, lal chanpual a t₁ a hniam a, M₁-uk an sân tâk avângin lalin M₁-uk an thik a, mipui nê an tang-rual ta a n₁.

Chutichuan, chhih pe duh lovin an tang tlat a. Bawrhsâp hnênah an sawi a. "Vailen hmaa chhih kan chaw₁ chu, min awptu hnênah kan pe a. Tûnah British sorkârin min awp a, leiman kan pe a, in hnênah chhih kan chaw₁ tawh a n₁. M₁-uk hnênah buh chhih kan pêk baw₁ chuan sorkâr pahni₁ nei ang kan n₁," an t₁ a; Bawrhsâp pawh an tichai thei hle a n₁.

Tedim bialah chhiah pêk duh lova mi huaissen bikte chu sorkârın a hrem a. Hmuizâwl lal Pau Khena chu bawi leh chhiah thu-ah Mi-uk a dodâl avângin Falâm bial Khuanglui khuaah a awmtîr a, a awmna kuate'n ei-leh-in tûr an lo ruat sak. Kaptêl khua Song Theuva (Hualhnam) chu Tahan Tawngphila—ah a kaltîr bawka, kum thum hnuah an hâwng leh nin an sawi. Falam bialah Chawng-hawih lal Khuangthauva chu buh chhiah pe lo tûra huaissen taka Bawrhsap hmaa thu sawitu leh mipui fuitu a ni.

Chutichuan, sorkârın Mi-uk a tan tlat a, Mi-uk lahin mipui an lo tur chhên bawk. Mi-uk laka tlâktlum tumhovin an pe hmasa a, mi dang pawhin an pe ve ta zêl a. 1929 kumah chuın, “Chhiah pêk vek tûr” tiin Bawrhsâp—in thu a chhuah a. Chumi ni thlenga chhiah la pe lo nia hriatte chu (1) Zathlir (2) Khiangzâng, (3) Seipui, (4) Chawnghawih, (5) Siallâm, (6) Sâêk, (7) Zâwite, (8) Zimtê, (9) Zimpui, (10) Dârkhui khui an ni. Tichuan, chhiah an pe ta vek a, lal erawh chuın an pe lo Japan râl buai hnu 1944 kum ațangin chhiah pek a bâng ta a ni.

LAL CHHIAH:

Hnam tin lal chhiah pêk zât leh hming vuah a inang lo va, mahse a lâk dân erawh chu a inhrûl deuh vek. Lalin lal man an dawn chu hêngte hi a ni.

(*) **Khaw hl-wh:** In tinah tha hnih, fûr hlawh leh thâl hlawh an dawng. A awmzia chu fûrah tha khat, thâlah tha khat an dawng. Tlâng an auva lal lovah an feh khâwm thîn. Chu chu, “Hlawh rayih ni” emaw, “Hlawh thlâk ni,” emaw an ti. Thâl hlawh chu Bawrhsâp—in dân a siam tumah a raih sak

(b) **Sa chhiah:** Ramsa awh leh kah apiangin sa-
khi achin chunglamah a zâng chulal sa chhiah a
ni A zâng la lova a bawp la an awm bawk. Sa
aihna ran bawp bung an la Chawnlâmna se talh
zînga a lian ber zâng, vawk a nih chuan a tizum
(a dul) an la. A nêem zung thum tia véla zai thlâk
chu 'd. r-nga' an ti a, lalin dâr a neih loh chuan a la
io a ni Thlaichhiahna sial a nih chuan a zâng phel an
la a, vawk a nih chuan lal sa chhiah a awm lo Ran
vulh chi sial leh vawk aţanga sa chhiah chu Bawrh-
sâp dân siamin a paith leh a, mahse lal tam tak
chuan an dâwngzui zêl a ni 'A zâng' tih hi a kâwng
leh a nâkruh inkar, a nâkruh pakhat ve ve tela bu
hmawk a ni. Sakhi-ah chuan a dâr ainn a duhawm
zâwk

(c) **Zukhai leh ârkhai:** Lal khual lian danna leh
khawtlâng sakhaw biaknaa hman atân In tinn zu
bêl khat leh âr pakhat an pe a, a tûl dân ang zêlin
In tinn an inchawi chhâwk a, an chaw kim vek hnu-
ah a bulah an ţan leh a ni Lo ram ţha thlo, lohual
upa hi a ţantu an ni zêl. Zukhai leh ârkhai chu
mipui lam pawhin a tûl dân azirin hman ve theih a
ni. Entîr nân Kuli rūnpui kalnaah chawhmeh
atân leh thlenchhâwl zu atân lal thupêkin an hmang
ţhin.

(d) **Lohual:** Hei hi ram thlawh man a ni a, lo pîl
thar lâk apiangin zu bêlpui lo neituin a pe a, zu-
khai nêen a hman dân a inang Kristian nih hnuah
pawh sumpai emaw, buh emaw, zubêlpui aiah an pe
a; lalin a ei. 1956 hnuah pêk a awm tawh lo

(e) **Ṭahlun:** In tinn buh rêl hnih zêlin an khawn a,
khaw chhûnga ţâm fâl bik an leitîr a; khual lian
vawk talh leh khawtlâng sakhaw biakna ran lei nân
an hmang

(f) **Sahnjang:** Khual hian vawk talh te, khawtlâng sakhaw biakna te, lei chawina vawk talhah te lal chanvo atân sa dah hrian bik an nei a, 'sahnjang' tih a ni. Chu chu, a lu, a ngûm, a tâng, a chuap leh a lung, a kalte a ni.

Lalin lal man a dawn thin zu leh sa chu, 'zunu sapa' an ti. (*Ka nu ka pa tih ang lam rik tur*) V/C inthlan hnuah lal chhiah pêk a awm tawh lo

8. JAPAN RAL.

1939 September ni 1-ah German-in Poland a rûn a. British sorkâr-in Poland chhanin 3 9 39 ah German do a puang ta a. Khawvêl indopui pahnih-na (World War II) a inñan ta a ni Japan hian German lam a tanpui avângin Asia khawmuala British sorkâr awp ram zawng zawng rûn fai phiar a tum a. Kan ramah Japan râl a lo len avângin Indopui pahnihna ti lovin 'Japan râl' kan ti ta zâwk a ni. Japan râl lain inkahna ropui tak tak a tam a, mahse ziaktute mita hmuh leh beng a hriat phâk lam hnaia thu chauh târlan tum a ni.

Burma ram chu 1942 June-ah Japan-in an la fai vek a, Chin Hills chauh a bâng. Chin Hills ram vengtu chu: Tedimah 17th Indian Divission sipai sing khat rualin hmun an khua a Chhim lamah Chin Hills Battalion leh sipai lâk thar Chin Levy 2,000 lai an awm bawk. 9.2.1943 tlaiah Kâwl phai a tanga hla vak lo Theizâng ramah inkahna ropui tak a awm a, Japan lam tam fê an thi a, sorkar lamah Chin Levy thi an awm bawk Japan chu phai lamah an kir leh ta ri h a. He inkahnaah hian Company Commander Capt. Outh-an M C (Military Cross) medal a dawng. Jem. Thangthiauva'n Subeder a hmuh phah a; BGM (Burma Galenty Medal) a dawng bawk. Hei hi tlâng rama Japan râl kah hmasak ber a ni

Japan chu Falam lâk tumin Tlânggramah an kai leh a; Lente tlâng leh Mangkhêng tlâng tluanah 2 11.43 ațangin inkahna a awm țan a, Falam ațangin silai ri hriat phâk a ni. He inkahnaah hian Maj. Milligian leh Sgt. Lalțhiauva ho mî panga an thi. 7.11.43-ah Falama bungraw dah khâwmna chu Japanin a rochun hlaulin an hâl kâng. Chin sipai an hnungtawlh a, Falam lût tawh lovin Falam a-țanga Rih kalna kawng mêl 6-na Sûrbung tlângah an lo țang a, Japan-in an nawr zêl avângin an hnungtawlh leh a, mêl 21-na Aikâwn tlângah țan an lo la leh a; Japan chu 9.11.43-ah Falam an lût. Bungraw hâl ni 7.11-43 hi Japan-in Falam a lâk ni tia sawi an awm bawk.

Japan-in Aikâwn an rûn leh a, Khuangsai mî sipai pahni an thi. Chin sipai chuan mel 35-na Tlângzâwlah țan an la leh a; Japanin an ûmzui tawh lo. Tichuan, Falam bial zawng zawng Japan kut-ah a lût a, sipai awmna Hualngo tlâng dung — Tiau hrût chauh chu British sorkâr kutah a awm. Chin sipai hahchawl tûrin 6.3 43-ah Tlângzâwl ațangin India ram pana kal tûr an nih avângin Rajput Vai sipaim an rawn thlâk a; Punjabi diarbuk an awm bawk. Vai sipai leh Chin Levy chu Surbung, Saêk, Siallâm, Sațawm, Tuibual leh Tlângzâwlah an awm a, Tiau râl Vaphaiah hmunpui pakhat an dah Falam civil rorêlna lam S D O hmun chu Tuibualah a awm a; Chin ram pum huap D C hmun chu Champhaiah an dah Ral buai lai hian sipai rorêl dân anga a kal avângin Civil lam hna thawk pawh officer chin chuan an phû tawkin bâwk an bel theuh a ni.

Japanin sipai an la a, 'CDA (Chin Defence Army)' an ti a; British sorkâr sipai lâk thar chu. 'WCL (Western Chin Levies)' tih a ni. Chutichuan, hnam khat ni siin inhlauh, inman leh inkah a lo tûl

taa; unsu pawh nūn pafa pawh nise, hmélma leh râl a lo ni thei ta mai a. Hetiang hian: CDA-in Tui-bual an rûn tūm hian a fapa chu rûntu lam CDA a nia, a pa zâwk chu Tui-buala awm Chin Levy officer a ni tlat mai.

Tedim chu British sipai-in nasa taka tan an lâkna hmun a ni a; Tiau hrûta sipai erawh chu Japanin rawn rûn ta sela, Tiau râl kai mai tûra inpehsa reng an ni. Kâwkil atangin Tlângram thleng rawk a hun reilo tē chhûngin Japanin an râlte an ùm chhuak dur dur mai chumak an ti hle. Sorkâr hmunpui lamah German râl a la buai zual lutuk avângin hnung tawh zêl tûra chung lam thupêk a lo ni. Hêng hun lai hian British sorkâr a chak leh tûr hi rin ngam a har hle a ni.

Falama awm Japan D C. Enada leh enhlatau (Intelligent) officer Sângkhuaia hi an hming a lâh hle, thut khâwmnaah tawh chu in sawi laih laih reng an ni. Enada hi, 'Mi thah hmang' tih a ni a. Khuai thu thangah phei chuan: "Mihring thin a ei a, a chhak châng apiangin mi a that zêl mai. Kâwl-hnâm sei tak a nei a, an hngâwngah a fik hmawh thin a ni," an ti a; a râpthlak hle mai. Mi 18 lai an that a, an thah zinga langsar te chu Luizoz mi Sub. Maj. pension Thatduna leh Hriangngai lai Tual Za Kim-a an ni. Inhkna avângin an that thin a lo ni zâwk a. Enada erawh chu kut thlaktu chu a ni êm lo va; thu petu a ni. Sângkhuaia hi an râlte chanchin dâwp chhuah tuma vuak mai ching mi a ni. Thu ho tak ni si, a hun laia an sawi duh êm êm chu: Sângkhuaia hi, a zinna khua apiangin vawh an tala a; vawh thau leh artui chawhpawh chu a thi nen a rilah a thuntir ziah thin a. Hei hi a sa ngai nat zawng ber a ni awm e.

Kuli (Porter): Japan râl hre phâk chin chuan kuli-phura an retheihzia an theihnguilh thei lo vang

Tlângramah Japan an rawn kaí hma atângin kuli phurh a tam hle a. Sipai ration an chhêkkhâwm tîr thîn. Kuli phur khat chu pound 60 a nî a, a rit êm êm mai. Imphal leh Tedim inkâr motor kawng lann kuli tam deuh deuh an phût a; an inkahpuk-chaw zut mai a, 'Tuitûm kuli' an tî mai thîn. Kuli man chu nîkhat chêng khat a nî a, Bangla kar phurh man chêng khat a nî bawk.

Lal Inah kuli torêla inkoh-khâwm a tûl reng mai a "Chutah, khatah ka kal tawh," ka hun a la thleng lo" tîh leh lal upa lahî, "Khua leh tui chhan a tûl a, in tlâwmngai hrâm tûr a nî," tîh leh ino khur khur chhângte a inkah nuk mai a; lal leh mipui tân engthâwl bîk awm hleihtheih a nî lo. A châng chuan feh reh hnuah sipai an lo thleng thut a, kuli an dîl nghâl mai a, lo feh inkoh hâwn emaw, chak-vak lo, Ina awm leh nunau te an bânah an vuan chawt a, phurhtîr mai te pa vî a awm. Sipai râwng deuh chuan an kuli chau an mawnga pêt mai te, silai feia tin mai te pawh an awm.

Imphal lâk tuma Japan rual lo kal lai hian a hmei a pa-in Japan kuli phurh a tûl a, zânah an kal deuh ber thîn. Tlân rûk nachang hre lo pheî chu an inkahna hmun thîenga phur te pawh an awm. An thî ta emaw tia chhângte tap tap lah bo lo. Kuli phurh manah Japan tangka an dawng a, Japanho an lêt leh hnuah a hman theih loh leh mai bawk.

Inkahna Tuikhîang vêla inkahna tîh loh Tiau hrût vêlah inkahna ropui tak a awm lo.

(1) Nî khat chu tlai lamah bomb a puak nasa hle a, a hlauhawm ngei mai. Tlângkhuaah silai mu an dah khâwm a, Japanin an rochun hlauvin an hâl ta mai nûn an sawi.

(2) Seipui dai Tlânchîng kawngah inkahna a awm a, Japan pakhat a thî.

(3) Japanin Ex. Jem. Hrangkhama, Seipui khua an man a, an kalpui lai chu Tlängzawl Camp-a chëng Chin sipaihovin Lianduh dai ah an lo kâp a, Hrangkhama chu a tlängkhuaak thei ta.

(4) 10.2.44-ah CDA-in Seipui khua an hal a, In'6 a kâng.

(5) 23.3.44 zing vartianah CDA-in Tuibual an rûn a, silai a ri nasa hle a; British sorkâr lam sa-kawr pu — Lumbang mi pakhat a thi a, CDA chu Falamah an lêt leh ta a ni.

(6) Tedim rûn tûra kal kawngbo nia rin Japan pakhat chu, Hriangngai khua atangin Chawnghawih-ah a lût a; hand-grinade pahaih a pâl a, silai a nei lo. A kal zêl a, Saêk sipai hmun zânah a tâwn a, an lô kâphlum. Chu silai ri avâng chuan sipaiho-
vin khawchhûng lam hawin silai an kâp chiam mai a, Saêk khua an buai phili hle a ni

(7) Capt. Banion-a leh a hote Chin Levy chu Khiangzâng khuaa CDA rûn tûrin Sâtawm khua atangin an kal chhuak a; 19.5.44 zing vâh hmain Khiangzâng khua an hual a, CDA santeri mi pahnih an man. Capt. Banion-a, Jem. Bualkulha, Jem. Tlilzâma leh sipai thenkhat khawchhûngah an lût a. CDA chu Khiangzâng lai Biakchina sumhmun-ah an lo riak a, an mu lai chu Capt. Banion-a chuan vartianah tual atangin stengun-in a hawl chiam mai a, na tham kah fuh pakhat mah a nei lo; pakhat nghâwnghah a thawi chauh a ni. A hoten, "A manin i man zâwk ang u," an ti a, a düh lo a ni an ti.

CDA chaw chhûm pakhat a lo thotawh a, ardan-bang phên atangin rifle-in a lo kâp a; Capt. Banion-a chu a tlu ti a, Chin Levy Tluangsang, Auhmun khua a thi bawk. Sâp lu chu an tan a. Falamah an hawnpuia, a ruang chu British sorkâr lamin an chang a. Khiangzâng khua in an zawn phawt a,

inpe chhâwng zêlin Tuibual bangla hung chhûngah an phûm.

CDA—ho Falam an thlen chuan an râl lu hawn chu Japan lal an hmuh vat a. Japan chu lu tan hnam an nih loh avângin râpthlâk a tî a nî ang “In ral thah chu in titha a, ka lăwm e Mahse, eng-ah nge a lu in tan? Rang takin va phûm rawh u.” a lo tî a, an bersei angin a lo chawimawî lo a nî, an tî

Thlawhna. Indopui hmasaa France ram kal hawn hnuin, ‘German an thlâwk thei,’ tîh hriat a nî a, Japan râl buai chinah chuan a taka hmuh a nî ve ta a. Sipai leh sorkâr hnathawk ei tûr leh rhawmhaw te thlawhnain an thlak a, Phunte, Saêk, Chawnghawî leh Bualte ramah an thlâk thîn ‘BT rathon’ an tî a, Sâp ei tûr bik an thlâk tel ziah bawk Kehsawm mai thei chi chu parachute—in an thlâk a, a hrui chu chûng hun laia nuho chuan kâwngchihl atân an duh hle mai. Dârkhaiah pawh tum khat chu sipai kal kian hnuin supply an thlâk bawk

Nî khat chu British lam supply thlâktu thlawh-na pakhat a che sual a, Bualhreî tuikhûr bulah a tla Thlawhna pu mî pali an nî a, pahnîh an thi An ruang chu Tuibual bangla hung chhûngah an phûm. Liandang zaiin pa pakhatin heti hian hla a puah

*India lama an mî manghawî khua khirh nawn hlah ngai,
An bawmpi thawn an ria chem maw,
Bualhreî hnar kungah,
Hrinhiang kâ biak lawn (lo'n)*

Hla thu India lama an lalte, an khaw lam kîr leh tawh lovin, an fate awka be lohvin an bawmpui (thlawhna) nêh Bualhreî daiah an riral hlen ta, tihna a nî

Tuikhîang vêla an inkah laun Japan thlawhna

fighter pakhat British fighter pahnhin an hual a, Japan thlawhna an kâp alh a, Ngênte ramah a tla a, ram a tihkan phah nghe nghe a ni. Japan kuta awm, Khuanglui leh Cherhmun khuaah British thlawhnain bomb a thlâk a, a kâp zuî bawk. Sipai awmna pawh a ni lo va, hei hian thingtlâng khaw lam a turâlî hle a ni. Kâwl ram an nawr chhoh hnu chuan phai ram bei tûrin thlawhna 20, 30 rual an thlâwk thin.

Homeguard: Khaw tinah Homeguard mi paruk zêl an dah a, râl chanchin sorkâr hnênah thlenttu leh lehkha mamawh pe veltu an ni. Thla hlawh chêng 30 an dawng a, râlrawn kalna tûra an rin kawngsirah bûk sain ral an vêng thin. Mahni invên nan ulhûn silai an hmang Rifle pawh pahnh khat an kawî bawk. Khaw hnh emaw, khaw thum emaw hotu atân Homeguard Commander pakhat zêl dah a nia, chûng chuan hlawh cheng 60 an dawng. Râl buai laia an hman thin silai chhuak thar chu 'Homeguard silai' an ti hlen. Râl reh hnu-ah Homeguard hna thawk tha chuan lâwmman si'ai in dawng. Homeguard hi sipai ni lo vêkah chuan hlauhawm ve tak a nia, râl lam hian an ngaimawh hle a ni.

Chi a vâng: Chiseh an phurhna ber Kâwl phai chu Japan kuta a awm tâk avângin, thlang lam ata phurhchhuah a ngai ve thung a, Aizâwl, Sairâng leh Tuiruang ata zâng thain an phur a; sakawr chhawra phur pawh an awm Saitual leh khaw dang atângin bâwngin chi an rawa tawlh a, no khat chêng khatin an inlei thin. Chûng hun lai chuan arpui pakhat Re 1/- a man a, arpuiin chi no khat a thlang tihna a ni. A hnu lamah a ziaawm deuh va, thlawhnain chi a thlâk a, a thlâwm an sem

Champhaia mi phurh châng a awm baw k a. chu pawh chu sorkâr ta a thlâwna sem ø ni Sairlungvâr ang chi tlang a awm a. sipai hnên atang la chhuak thei an awm baw k

Inawpna lam Japan CDA-m Tuibual an ran avângin Falam SDO hmun chu Tuibual atangin Khawpuichhîp Banglaah an sawn Japan lo thlen atangin Tiau hrût chuan Mi-uk an nei lo va Lalin mahni khua theuh, enkawl tûrin sorkârin thu a chhuah a ni

1944 May thlaah Hualngo ram lal zawng zawng an hnungzuu nên ni 200 vêl Khawpuichhîp bangla tualah an thu a A kotu chu Champha atanga lo kal D.C. Maj. Pho Nyo a ni. Karen mi a ni a, râl buahma khân SDO nin Falamah a awm tawh Savûta'n a jawng a let a.

“Vawina meeting ka koh che u hi a thupui hle a ni Thangtinliana chu Japan kutah a lût ta a, râl kan hneh hunah pawh a awp tawh lo vang che u. Zahau ram leh Hualngo ram kan then fel tawh a, Mi-uk in nei hrang tawh ang. Mi-uk thawk thei tûr tûna pungho hian thlang ula ka nemnghet ang tûnah in duh ber pakhat thlang rawh u,” a ti a.

Zâwlte lal Saikiauva a ding a. “Kan ramah Mi-uk awm lovin mahni khua theuh lalin kan awp a Lal pawh mipui pawh kan lâwm êm êm a ni Mi-uk hnênah chhuah pêk a tul tawh lo va, ar kho khuh hawn angin kan thaw a veng a ni Thangtinliana kut huaia awm pawh kan duh tawh lo. Hualngo Mi-uk kut huaia awm pawh kan duh hek lo Tûna ang hian mahni khua theuh min awptir rawh u — U Khuangthauva pawhin 1 ngath dan rawn sawi ve la,” a ti a. Tumah thu rawn sawi an awm lo va, thu tlâkna awm lovin an tin ta a ni

Mipuin Mi-uk an hne tawh a, nei lova mahni khua theuh lalin a awp hi an duh dân a ni Lal leh SDO inkâra thu pe vêltu atân Kâphmunga an hmang a, Kanpelet lam koh dân lain "Chaung-uk" tun hming an vuah A hnuah Sêlthuaman a thawk

Tedim Khua Japan Kutah: Tedim chu Gen Cowan-a ho 17th Indian Divission sipai sing khat rual tanhmunkhuarna a ni. Râl buai hmain Chin Hills—ah motor a la thleng lo va Râl buai lain Imphal atangin motor kawng an siam a, Tedim-ah motor lian pawh a thleng thei a ni

Japanin Imphal lâk a tum a, hmun thuma in-thenin tlâng ram an nawr Hmunkhat chu Homalin atanga Kohima nawrtu an ni a; hmun dang chu Tamu atanga Imphal lût tûr an ni Hmar dang leh chu Kalemyo atanga Tedim tâwn tlangin Imphal lût tûr an ni a. Lt. Gen Yanagida-an a ho va, Divission khat an ni He mite hi tlâng mite hrawn ber chu an ni.

Gen. Yanagida-a hote chu Tedim atanga Imphal kalna motor kawngah lo lambuna Tedim sipai hual-beh tumin hmun thumah an inthen a, Brigade khat sângthum zêl an ni. Hmun khat chu Tamu atangin Tonzângah, chuta tangin Chikha motor kawng an thleng a Hmun khat leh chu Tedim tâwn tlang tûr an ni Hmun khat chhim lam bera kal chu Mual-bêmah, Bochungah, Hriangngaiyah, Tuichirrah an kal, chuta tangin Lên hrût kawngah an kal zêl a, Tuidil, Dârkhaiah, Dârkhai atangin hmâr lamah motor kawng an pan a. Bapui atanga pan an awm bawk. Chutichuan, Tuikhiang leh Thingngialah an lo lambun a Hemi tum hian enthlatu sipai 30 rual chu Tualchêng leh Khuangphah an thleng zawk a. Hei hi Tiau thlangah Japan hmêl an lo hmuh chu a ni. Japan sipai hian laipui phuitu atân sai an hruai

a, tlânggramah sai an lo hmuh phah a nı. An lalte hian kawihnâm sei tak an pai theuh va, lai zual bik chuan sai an chuang.

Tichuan, Gen. Slim—a thupêkin Tedim sipai chu an hnungtawh ta a. Japanin an lo lambun hman tawh si a, sipai sîngkhat chu tlân chhuak thei lova hualbehin an awm ta a nı. Imphal sipai Brigade khat chuan Temdim sipai kalna kawng hawn sak tumin Japan sipai chu an kâp a, Tedim sipain Tui-khiang leh Thingng'ala mi chu an kâp bawk a. Japan chu lehlam lehlamah an kahrawn ta a nı. He inkahnaah hian thlawhna, laipui leh puakrang chi tin rêng an hmang a, silaia ri chur chur mai Tuikhiangah chuan silaifeia invihna leh khukri-chema insâmna pawh a awm. Thi an tam hle a, Japan lam thi tam zâwk daihin an sawı 11 3 44 atangin an inkâp a, hualbehte chu 5 4.44—ah Imphal an thleng thei ta a nı.

Japan chuin Imphal an hnaih hle a, mahse hmalam an nawr thei tawh lo. Tlâng chârah an chau zo va, a zâtve aia tam 65% thi leh hiam an nı. An tlâwma an hnungtawh ta a. An sorkarin sipai lalte nihna rank a thlâkhniam sak vek a nı. He inkahna hi indopui chhûnga inkahna ropui ber zîng-a sawı tel a nı.

Tuikhiang leh Thingng'alah hian Tedim sipai motor leh bungrua an hâl chhiat a tam hle a, hâl loh pawh an awm bawk. Inkah buaina a ven hnu chuan a chhehvêl mite hian Japan la awm chûng pawhin motor bungrua leh thawmhnaw an phur huai huai a nı. Japan hian 1975 kumah he inkahna hmuna Japan luruh an zawng a, an ramah an phur. Japan luruh chu an hre hrang thei zêl a nı an ti.

Falam British Kutah: Kum khat zet Japan kuta awm tawh Falam chu 17 4 44 zânah British sorkâr kutah a lût leh ta a. Falam latu chu Capt Baker-a ho Chin Levy an ni a, Baker-a hian Major a kai phah. Falam an lâk lai hian Japan an hnung-tawh vek tawh a, inkahna a awm lo Lusei Brigade pawh Falam pana kal zêl an ni a, Falam an lak zân hian mel 15-na Tlauhmun sikulah an riak Falama an lal hrawn Enada leh Sângkhuaia chu phai ram panin an kal a. Enada chu phai a thlen hnuah British leh American tangrual sipaun an man Sângkhuaia chu Rûn râl a kai hnuin a dam lo va, khua inpe chhâwng zêla an zawn lain Tlawrtang ramah a thi.

Japan chu tangrual sipahovin an ûm zui zêl a, an tlâwm ta a. 15.8.1945-ah inremna thuthlung an siam ta a ni.

9. JAPAN RAL HNUA RAM INAWP DAN

Japan kuthnuaia Kâwl ram a awm lain Sîpho India lamah an tlân zo va, Japan an nawr lêt hnuah British sorkâr chuan a awp ngatin ram a awp leh ta a ni.

General Aung San-an Kâwl ram chu British sorkâr kutah awm lo va, mahnî msorkârna (Independence) a dil a Gen. Aung San-a chu in, 'AFPFL (Anti Fascist People Freedom League)' tin political party a din. British sorkâr pawhin a dil anga pe tûrin a tiam. Kâwl ram chhûnga awm tlâng mi zawng zawng leh Kâwl mi inthuruala inzawm-khâwm tûrin Shan ram khaw tê Pinlung khuaah Conference inkhâwmpui an nei a, inthurualna hmîng an ziaik. Chumî ni chu 1947 February ni 12 a ni a; "Union Day" an ti. Vawin ni thlengin chumî ni briat rengna chu kum tinin hman a ni.

Pinlung Conference an kal hma hian Chin Hills

puma Mī-uk zawng zawng leh palai koh bik leh Falam bial chhûnga lal zawng zawng nê 1947 January thlaah thut khâwmna an nei a, Pinlung Conference—a kal tîr palai pathum an thlang Chûng mite chu

1. Pu Thawng Za Khup Saizang Chief, Tedim bial;
  2. Pu Hlur Hmung Lumbang Chief Falam bial,
  3. Pu Kio Mang Halkha Chief, Halkha bial,
- Falam upa rorêl thupui ber chu Kâwl ramîn Independence a hmuh hunah Chin Hills chu kum 10 chhûng British sorkâr enkawla la awm rih kan duh Kum 10 hnuah Kâwl ram sorkar zawm kan duh chuan zawm leh tîr,” tih a nî Mipui chu politics lamah an la harh lo hle. Sâp awp beha awm thîr an nih avângin, ‘Sâp lo ngai hian (Sâp tel lovin) sorkârna a din thei ngûl dawn em nî lei!’ an tî sap sap a, hriatna a la hniam rih hle mai

Chin palai thu ken chu Gen. Aung San—an a lo remthupui lo va, tha taka an sawiho hnuah mahnta thuneth ve theihna Chin Special Division an rawn hawn ta a nî. Gen Aung San-a leh a Cabinet-ho Ram Indinna Dân bulpui (Consitution) an siam lain 197 1947-ah mî sual kutah a thi a U Nu—an Gen Aung San-a ai a aw h vat a; thawh tîr zawng zawng a chhuihzui zêl a, 1948 January nî 4 zîng dâr 4 minute 20-ah Independence a hmu ta a nî

(1) **Independence Hnuah Chin Special Division**
Kâwl ramîn Independence a hmuh hnuah Chin Special Division ah chuan Mī-uk leh lalan bâng mai rih lo a Chin Minister Vawmtumawng-a hovin Falamah rorêlna an nei Kanpelet, Paletwa. Halkha leh Tedim bial atangin bial tin palai tlemtê theuh an kala Falam bial atang chuan lal zawng zawng an ko va, an hnungzuitute nê rorêlnaah an tel vek a nî. An rorêl thupui chu “Kâwlramîn

Independence a hmu a, Democracy-in a insorkâr dawn a, mipui thlanin ro a rêl a ni. Chin ramah chuan Mi-uk leh lal an la bâng lo va, Democracy mipui sorkârna a la hmu lo, Beurocracy sorkârna a la ni. Mi-uk leh lal an bâng ang a, mipui thlan council-in ro a rêl ang," tih a ni

Ni thum chhûng rorêlna neih a nih hnuah, Town Hall chhûnga mipui 1,000 vêl thukhâwm zingah vote lâk a ni a. "Mi-uk la awm zêl duh zawng zawng ding rawh u," tih a ni a. Rorêl upa zinga hotu pakhat Capt Mang Tung Nunga'n, lal leh an hnung zuituten Mi-uk duh lamah vote an pe palh ang tih a hlau a ni ang — a ding vat a, "Ukpi bek bek, hausa tel kei (Mi-uk chauh, lal tel lovin)" a ti a. Mi 18 an ding a, Mi uk bân di' la n vote-in a hneh hle a ni. Lal pawh hian Mi-uk awm an duh bik lo va, bân duh lamah vote an pe. Pungkhâwm zingah lal leh an hnungzuitute chu zaah sawmriat (80%) an ni. Mi uk chang ni lovin lal pawh Mi-uk bân rualah ban an ni tho mai. He thu tihlûk ni hi 1948 February ni 20 a ni a, "Chin National Day" an ti ta a ni

Chin Parliament hovin Mi-uk leh lal thlâktu tûr council inthlanna dân an siam a, bial tinah circle an then bawk. He dân hi 'Chin Special Divission Act' an tih dân bu-ah an ziak lût a ni. Khaw chhûng council V/C chu a khaw mipui kum 18 chung lamin an thlang. Khaw khatah V/C chu a tlêm ber pa-thum an ni a, khaw zau dân ang zêlin an tipung a ni. Circle council chu circle chhûnga V/C zinga mi an thlang. Bial tinah circle hming an vuah dân chu hnam hming zêlin an kaltîr a, 'Zangiat circle' tih angin. Inthlannaa vote hmu tam ber chu, 'Circle Chairman' a ni a, a dawttu pahnh chu member an ni. Chutichuan Chin Special Divission pumah 1949-ah inthlan an buatsaih a, Mi-uk leh lal an bâng fi-

hlím a, sorkârín zângna dawmna sum a pe ta a nî
 Inthlannaah hian lal hlui thlan thín an awm nual
 hlawm Falam bial chu circle 16-ah an then a Mî-
 uk thlâktu an thlan hmasak ber tuma Hualngo cir-
 cle council an dah dân chu hetng hian a nî

Hualngo circle No 1

1. Thâwnglinga	Chairman	Siallâm khua
2. Saikiauva	Member	Zâwlte khua
3. Kâphmunga	Member	Chawnghawih khua

Hualngo circle No 2

1. Lianthanga	Chairman	Rihkhawdâr khua
2. Lalkhêncheuva	Member	Haihêng khua
3. Lalhangvunga	Member	Zimpui khua

(2) **Chin Minister Thawk Tawhte** Parliament (M.P) hmasa berte hî mipui thlan an nî lo va hmunpui Rangoon atangin bial tîn aiawh MP an ruat a nî. Chin Parliament hmunpui (Secretariat) chu Rangoon-ah an dah Chin Minister leh State dang Minister te hî ram pum rorêltu lû (Central Cabinet) an nî fâwm bawk Chin Minister hmasa ber chu Kanpelet M.P. Vawmtumawng-a a nî 1952 kumah inthlanpui a awm a, Kanpelet M P Sing-thangan Chin Minister a thawk lâwk a, a hnuah Falam M.P -Zahrelana'n a thawk 1956 kum in-thlanpuiah Zahrelana'n a thawk zui

1958 kumah sorkârna latu (ruling party) party hlâwm hian ber AFPFL a keh a; Prime-Minister thlan thatna an nei Party keh phel hotu ve ve U Nu leh U Ba Swe an inchuh a U Nu-a chu party têнау leh Independent M P-in an pui a; vote 8—a chakin sorkâr a dân Party keh hian Chin ram pawh

a nghawng ve zêl a, U Nu—a sorkârah hian Falam North M P Thangliana'n thla hnih chhông Chin Minister a thawk. Thla hnih hnuaa U Nu—a sorkâr-na chu Gen Ne Win—a kutah sorkâr lailiwk (interim) chelh tûrin a hlân a Hemi tum hian Halkha M.P. Râll munga'n Chin Minister a thawk.

1960 kumah inthlawpui an siam a Clear AFPFL party U Nu—a ho leh Stable AFPFL party U Ba Swe—a ho party hlâwm lian an inchuh a U Nu—a hovin namên lovin an hneh a; sorkar an din chinah an party pawh 'Pyidaungsu Party' an ti Hemi tumah Zahreliaana'n Chin Minister a thawk leh a ni

(3) Dân bulpui siamtu Kâwlramin 1947 kumah ram dinna Dân Bulpui (Constitution) a siam a, Dân siamtu Legislative Assembly Parliament a din a Chu mi zingah hêng Chin mite hi an tel

1. Vumhtu Muang 2. Capt. Mang Tung Nung
- 3 Pu Sa Vuta 4 Pu Ngun To 5 Pu That Hlung

Kiwl ram Revolutionary Council chuan Dân Bulpui siamtu Constitution Commission a din leh a. Commission zingah chuan hêng Chin mite hi an tel

1. Pu Son Kho Lian 2. Pu Put Pa 3 Pu Vumhtu Ha Shing 4 Thakhiñ Aung Min 5 Pu Sa Vuta 6 Pu Tin Zam

1971 October—ah an tan a, 1973 December—ah an siam zo. Pu Sa Vuta hi Dân Bulpui siamnaah a tumhnihin a tel a ni.

(4) **Soclist Sorkar—a Chin State:** 1962 March ni 2—ah Gen Ne Win—a ho sipaun sorkârna an vuan a, 'Tawhlânzi (Revolutionary) sorkâr' an ti 1963 kumah BSPP (Burma Socialist Programme Party) an din. Dân Bulpui an siam a, BSPP party pakhat chauhvîn ram a hruai ang tih a ni. 1974 kumah in-

thlanpuia awm a, Chin State atangin Hlautdaw (MP) 13 an tel He sorkârah hian party line leh Council line a awm a, party-in kawng a hruaia council-in hma a bung a ni

Party Central Committee (Hmunpuia party) mi 250 lai an awm a, term khat chu kum li a ni. Chu mi zingah Zofate 12 vèl an tel thin Party Central Committee te hi Hluidaw atan thlan thin an ni thin bawk 1985 kum inthlanna a thlan thin Chin mite chu hêng hi an ni

1 Pu Van Kulh	7 Pu Ling Ha
2 Pu Sing Kho Khai	8 Pu L K. Kim Ngin
3. Pu Kam Lian Buia	9 Pu Pau Do Nang
4 Pu Lian Chia	10 Pu Tum Khar
5. Pu Pe Ling Muang	11 Pu Pau KhanThang
6 Maj.Gen Tuang Za Khai	12 Pu Za Hmung
13. Pu Son Kho Vum	

Political lama Central daipha chin mi dang leh chu: Pu Mang Liana leh Pi Ciang Za Dim leh Pu R Tuang Hmung an ni Pu Mang Liana hi lo hna-thawh mite (Central Peasants Organization) Chin State aiawha thlan thin a ni Pi Ciang Za Dim hian Thalai Central Committee-ah a thawh a, Pu R Tuang Hmung hi Thubuai rêltu pawla thawh a ni

He sorkârah hian sorkâr hna thawh pawh Party leh Hluidaw leh Council-ah an tel thei a ni Sor-kâr hna thawh in party leh council hnapii (full time)-a vawn chuan sorkâr hna a kalsan lăwk a, a thawh tawh loh hunah a hna ngai-ah a lût leh a ni 1 11 1980 atangin Hluidaw, party leh council hnapiia kum thum chung lam thawh chuan kum 60 an thin chinah Political pension an dawng Inawp dân chhăwng li a awm a, Central atangin V/C Chairman leh Secretary thlengin inthlau hlei zêlin pension an dawng

Chin State hruaitu atân party Central Committee zinga Chin mite mawhpurhna pêk an nî a, Party Regional Committee an tî Mî pangain an thawk a, Chairman, secretary leh member pâthum an nî

Chin State Council members 35 an nî a, full time 11 an awm Chu chu hmun thumah an then a, 1985 kum inthlan tuma thawk chu hengte hi an nî

E C (Executive Committee)

1. Pu Son Kho Vum	Chairman
2. Pu Kam Do Khup	Secretary
3. Pu Van Lian	Member
4. Pu Ge Ling	"
5. Pu Siang Uk	"

Thubuai reltu (People's Judge)

1. Pu Gee Khui Sing	Chairman
2. Pu Lai Lian Dala	Member
3. Pu Lian Kho Zam	"

Hnathawk Endiktu (People's Inspector)

1. Pu Aung Pha	Chairman
2. Pu Ma Bun	Member
3. Mang Za Lian	"

BUNG IV

VANTLANG NUN

I ZAWLBUK

Zofate zingah hnam dangin zâwlbuk an neih thu hriat a nī lo. Zâwlbûk an lo neih tanna hun hī hriat chian a nī lo va, Seipui chhuak Lusei hnah-thlâk lalna khuaa piangah zâwlbûk a awm zêlavâng-in, Seifate Seipui khuaa an awm khâwm lain an lo nei tawh a, an khaw sah thar apiangah zâwlbûk an nei zêl a nih a rinawm, Tlangvâl riakhkhâwmna In a nī a, nunphung leh tlâwmngaihna pawh zâwlbûk atanga tihhmasâwn a nī.

Zâwlbûkah chuan thingnawī fawm naupang te, tlangvâl te an riak a, mikhual pawh an riak thîn. Hmeichhia eraw chu Zâwlbûkah an kal ngai lo. Zalên taka inkawmna, inthununna, khawlai thu leh khual thuthang sawihona leh sorkâr thu chena hriat zauna hmun a nī. Vêng laiī — lai In bulah a awm deuh ber thîn. Zâwlbûk dân hī, khaw tin hman dân a inang vek kher lo va, a tlângpui erawh chu a inthuhmun a nī.

Zâwlbûk chu In hna sang, zau taka sak a nī. A chung a pû khûn mai a, a chung khuh di, a bang dâp a nī. Luhna kawngka zau tak, kawngkhâr nei lo a awm. Chumi chhûng lamah chuan thing an dawh a; chu chu luhkâ a nī. Luhkâ sir leh lam pangah thing an keuh khâwm thîn. Luhkâ leh a

chhông inkâr dan nân thingphelin an ping a, a chungah thingpum lianpuî — pa pawm sên loh an kham zuah mai a; chu chu 'Bawhbel' an ti Bawhbel thing chu tai thleng vêla sâng a nî Luh dâwn leh chhuah dâwnin kâr chhoh paha zuan kaia zuan thlâk leh a ngai Taksa leh thawmhnawin a nawh fo avângin bawhbel chu a hnûm hlau mai a nî.

Zâwlbûk chhông chu chhuat dawh vek a nî a, a lai takah mei tuahna tap zau tak a awm a, lei atanga intoh a nî. Meipui tuah rengna a nih avângin a sîra thing mût lo tûrin lungphêkin an hualtîr vek a nî Tap chhehvêl zawng zawng chu mutnain a hual chhuak vek a nî Bang depah chhuat aia khâp khat vêla sangin chhuat dawh zawm a awm eh a, chu chu 'Dawvân' an ti Dawvân hi vâl upa pawnthuah nei deuhvin mut nân an thlang zâwk thîn A sîr tuakah pawn tawm dahna chhuar siam a nî

Vâl upa leh nupui nei tawh thalai zînga telho hi, rorelna khâwl chelhtu an nî An thu hnuaiah tlangvâl thing tum puho leh thingnawi fawm nau-pang an awm a. Thingnawi fawm chu mipa nau-pang kum 10 atanga kum 14 vêl an nî a, thing tum pu chu: tlangvâl kum 15 atanga kum 18 thleng an nî Dân bawhchhia an hremna chu (1) Thing put nawntîr (thingvawi) (2) Nân ziln (3) Do a nî Hremna sâng ber chu do a nî a; chhiat nî that ri-ah ensan tûr a nî a, zâwlbûk member tumahin an kâwm tûr a nî lo Chutianga do chu an hlau va, lai Inah zu bêl an pu lût a; vâl upa an thlêm lungawi thîn Nulate pawh zâwlbûk atangin an thunun vek thîn.

Thingnawi fawmho chuan thingnawi bân chen vêla sei, uipum tiat vêla lianin an têt a; zan tin an keuh thîn. Thing tum puhovin zan tin pu khat theuh an keuh bawk Zanriah ei khamah zâwlbûk an par a, tlangvâl lên chhuah hmain an thingput an enfiah a; mahni put theuh an dehtîr a, chu chu.

‘Thingput deh’ an tı Deh tûr hre lo, pu ve lo chuan a tûk leh zânah zanhnh ta a keuh a ngai a chu chu, ‘Thing vawı’ an tı Chawng chen tiakah emaw, kûti tiakah emaw, nula leh tlangvâlin a huhova thing fawm châng an nei phin. Thing an ngah deuh chuan zan tin keuh lova âwl châng an nei bawk

Thingput âwl theih dân chi hnth a awm chi khat chu nupui neih a nı Chi khat dang leh chu serh hmul teh a nı. An tekhâwng chu Zungchal changnh chen a nı a, vaibel dân kım hmang an awm bawk Thingput an âwl dân hian ‘A tıpnä’ an tı a, thing pu thum an keuh thin Tehkhâwng tıng lo chu a tıpnä a tam deuh zêl a nı

Zâwlbûk rorêlna chelhtu pâwl chuan, hmerchhia leh mipa, tupawh putling tha khing thei tawha an ngaih chu, Mımkûtah putling atân an lâlûi a, chu chu, “Upa kai” an tı loh leh “Nula tlangvâl kai” an tı Upa kai chin chuan nula leh tlangvâl an lâwm thei tawha, chawngchenna leh kûti nı—ah putling kârah an tel tawh a nı

Zâwlbûk thalaite hian an mawhphurhna chu fel takın an thawk a, Upain aia naupang an thunun a, naupangın upa an zah thiamın an thu an zâwm phin Thingnawı fawm naupangın zan tin zâwlbûk meichhêm an inchehâwk a meı chhemtuın hmun a phiata, tuı in tûr a khai sa diam bawk. Zingah an phınsan dânın meı mût an theih zıah thin Chawnlâm a awmın thingnawı fawm naupangın hnahchhâwl an pu a, farzu puah (siam) chu an hna tûra ruat a nı Zualko tlân, khaw kâr lehkhä pêk, khawhar riaphui, thlân siam leh châkkhai thıl dang zawng zawng chu zâwlbûk thalaite mawhphurh a nı Zâwlbûk kıangvêl leh mual an sial fai bawk. Mı rethei, mangang leh tâwmkai lo tanpui ngaite an puibâwm phin

Hun a inher danglam zêl a, inthunun a lo harsa tan a. Sikul zirlai tân thung put a lo remchâng lo hawk nêp, zâwlbûk inenkawlna a mumal thei ta meuh lo a ni. Zâwlbûk chhiatte siam that a awm tawh lo va, thli len chhiatte pawh an that nghâl zêl a ni. Zâwlbûk nei rei bera hriat chu Bochung leh Dâr-khai khua an ni a; Dârkhai khuaah 1952 thleng a ding.

'Kan zawlvankuk virthli'n a lak tak,

'Yâl Demdawma lawina ka nei lo'

tia, 'Dawn zai' an lo phuah angin tlangvâl chuan lawina rûn bik an nei tawh lo. Zâwlbûk membrete mawhphurhna chu, tang thar hunah chuan khaw tinah "Thalai Pâwl in" an thlâk ta a ni.

2. NUPUI PASAL INNEIH DAN

Hman lai chuan tangka a awm lo va, nupui man atân thi leh sial an hmang a: nupui man tlin zawh a har êm êm a ni. Vai len hnua pawisa (tangka) a awm a, sial leh tangka an hmang thung. Tangka awm hmaa an thu bulhutna sial a nih avângin, se man zui zêlin man atân tangka an 1940 a Japan râl hma 1940 bawr vêl thlenga man bi an hman dân tlângpui chu: sepuî Rs 40/-; setlai Rs 20/- a ni.

Nupui pasal atân chuan sakhaw hmunkhat an thlang thin. Sakhaw inang lo hnam dang an neih chuan, mahnî sakhua bâkah hnam dang sakhua biak tel a ngii. Nupui pasal atân an duh meuh loh-te chu hêng hi an ni.

(1) Kutkem nei an duh lo. Hêi hi chu tûn thlengin an duh lo theuh awm e.

(2) Sa rîl zai hnan tawh inneih a thiàng lo tih a ni; ran tlûkna khawpa lei inchawitir tawhte sawina a ni.

(3) Tute neih a thiàng lo, tute neih chu min tu hlum duh tia serh an awm.

(4) Nite tiang tunnaah tiang an tung ve ngai lo tih a awm a: Nite fapa pasala neih a thiàng lo tihna a ni

(5) 'Sûn thum châng' an ti a, nupui pasal vawî hnhî sùn tawhte an hnualsuat thîn

Nupui Biak Jan Dan: Nula leh tlangvâl thu aî chuan nu leh pa thu a lal zâwk thîn Tlangvâl nu leh pate hian nula chanchin hriat an tum hmasa phawt a, an hriatchian loh deuh chu an ngamzâwng a hre âwm deuh hnênah an zâwt thîn a "Thing-phurh hlo thlawh a tha em? La deh a tha em? Tuibûr zûk a tha em?" tih hi an zawhna tlângpui a ni An remtih tlan chuan palat an tîr a, palat lût hmasa ber chu "Maimawm râng tâwntu" an ti Palat chuan tap kûnah thuk thai meuhvin, a thiam tâwka tawngkam mawî hmangin nula nu leh pa a va dil a Anni chuan, 'Kan nula, kan lo zâwt ang a, unaute kan lo râwn dâwn nia," tûn an lo chhâng a. Vawî khat luhna maiah chuan thu a fiah ngai lo

He tih chhùng hian nula lam pawhin tlangvâl chanchin an lo dawngsawng thîn Nula chu an zâwt a; a duh loh chuan tan a khawh tlat a Nula-in a remtihna awkâ sâng bei chu "In thu thu a ni ang chu'," tih hi a ni Inbiakna a rem chinah man-leh-mual sawihona a awm a, chu chu, 'Man thah' an ti. Man ngen dân tlângpui a awm sa a, man an innêp ngai lo Man an sawî fel hnu chuan, inneih hun an tiam a. Thla de chho lam an intiam thîn a thla bial lai leh thla nawî lam an duh lo

Zâwl sawi ni Zâwl sawî tûrin hmeichhe lam leh mipa lamin an unaute ve ve leh lal leh upa an sâwm a, hmeichhe Inah an kal khâwm thîn Mipa lamin zubêl khat a pu lût a, a thlawrin an sem. Chu

chu, 'Zu man man' an ti. Hmerchhe lamin vawk an tal a, chu chu, 'Zâwl vawk' an ti. Zâwl vawk atân a pa sôm thum chin chung lam an hmang a; vawk nu a nih chuan no hring tawh chin an hmang. Vawkrial chu 'inrialna' an ti a, hman an duh lo. Zâwl vawk chu a i enna a ni a, a thin an en a, a that chuan zâwl an sawi a, a that loh chuan talh nawn leh a ngai. Sa thin tha lo chu, a mit ping te, a thin bawl hrep hrup te, a laia lei ang awm te a ni.

Ziwl vawk hi palai ruaiah an hmang a, ruaiah theh zawh hi mo lawi hun a ni. Mo hian thlahtu atân thian nula a sâwm a, a vêngtu atân a nutate an tel bawka, chu chu 'Mo chal' an ti. Mo lawi kal chhuah rualin upain. "Pathian samsuihin, fanu fapa chawin" tui mal an sâwm sak. An lawi chhuah hnu chuan mo chu thil theihngihha kir emaw, hnung lam haw emaw an duh lo. Mo lawi kal chu tleirâwl leh naupangin se êk leh chirhdiak thil bâl thei chin an lo dêng (theh) a, chu chu 'mo se êk den' an ti a. Chutianga dêng thei lo tûrin mochal leh mipa lam palai kalhovin an vêng a ni.

Manpui Mo man hi, 'manpui leh man-tê (man tang)' tui chi hnih a awm. Nula narân man tlângpui chu, thi nghâwng bah thei lo, (tlîng-ruak)-in t'ui li va min a; thi bah thein tlai nga an min. Lal leh neinung deuh fanu chuan tlai ruk an min. Tlai sarîh man mi tîem tîe an awm a, chu chu mi inngaihlute tih chia ni a; dem a kai deuh thin. A tlângpui thuin nute man an zui deuh thin. A nu tlai nga man a nih chuan a fanu pawh tlai nga tih angin. Mahse, thi a awrh loh chuan tlai nga a man thei lo. Tlai nga man chuan thi val nga, tlai ruk man chuan thi val ruk a awrh ngei tûr a ni. Thisen pal (fa hring tawh) chu man bi aia in tlai khatin a kiam. Tlai hi, sela a ni a, tlai hnihah sepui a ni.

Se nufa, a no la tê hle mah se, man a tân an pêk chuan tlaithum aia pawm a ni. Man chu inpêk tlâk a harsa bawk a pe thei awm mah se, a vau an inpe ngai lo. Manpui pêk dân chi hnih a awm a 'Sum-zân-lût' leh 'Se-ro khên' tih a ni.

Sum-zân-lût chu a tâwna pêk a ni. Pêk hnuhnûn atân tlaithat an dah ngei tûr a ni. Tlaithat ruk man chuan sepui a dah ang a, a dah loh zawng chu 'sum-zân-lût' an tih chu a ni. Sum-zân-lût a pe kim thei lo a nih chuan mo neitute nula in pasal a neih hunah man an dawn atanga pêk ngei tûr in a tiam thei a, chu chu 'sekotchhih' an ti. Hei hi sum-zân-lût tho a ni.

Se-ro-khen chu, pêk hnuhnûn atân, tlaithat emaw, sepui emaw a dah kha a ni. 'Thutphah' ti an awm bawk. Serokhên pêk hun chu, inneite nupa, an fate upa berin nupui/pasal a neih huna pêk a ni. Serokhên an pêk chuan, man dawngtuin pawn dum a pe ve thung. Sial an chhun hman tawh a nih chuan, se chhun puan an pe a, an chhun loh chuan pawn dum narân zodi puan an pe. Chu chu 'Puan-vawm' an ti.

Man-tê Man-tê (man tang) chu manpui zînga tel lo, a hrana pêk a ni. Se-tlaithat a ni a, unau sem darh tûr a nih avângin sial pe lovin chêng sawmnhit pêk a ni. Mantê tang hian Nivawm chêng hnih, Naupawnpuak chêng hnih sem chhuah a ni. Nivawm chu Mo (pasalnei) nîin a ei. 'Ni-ar' ti an awm bawk. Naupawnpuak chu mo, a nau-sên laia awmtu bikin a ei. Chutiang an awm loh chuan mo laizâwn zînga pakhatin a ei. A dang chu palalin a ei tam ber a, unau, man ei phâk chin an sem darh a ni. Khaw danga pasal nei chuan, a va, lawina khuah an unau pakhat palal atân an zawng a, man an eitir thîn. Man eitu zawng zawng hian

mo leh moneitute nupa tân âr emaw, an neih thil chi khat khat indan nân an pe a. Man enuten thil an pêk zawng zawng chu an inthen chuan hmeichhiam an hâwn lêt leh a ni

Pusum Manpui leh mantê zînga tel lo, a hran-in pui pusum a dil Pusum chu se ke zu a ni a tlai li man chu chêng li; tlai nga man chu chêngnga, tlairuk man chu chêng ruk a ni. Pusum chu an inthen pawhin man dang angin a kêr ve lo va fanghma no ei a ni Pu chuan pusum a dil pahin, in kan nân âr pakhat a keng ngel tûr a ni.

Puchuam Puchuam hi mi tin neih a ni lo va, hming satu emaw, pu atân a zawnin emaw, zu bêl khat leh âr pikhatin hming a delh a, tu atân a thlâk (vawn) chauhvîn puchuam a ni Hming satu nazawng hi puchuam an ni lo. Puchuam chuan a a tûlnaih pu rih a tling tûr a ni Puchuam chuan pu pui ei zâtve a la thin Man sawi lain puchuam an neih thu an sawi loh chuan, mipa lamin pe lovin hmeichhe lamin an pe a ni.

Thlah man: Mo thlah tu, mo thian chu mo neituten thlah man ârpui an pe Hei hi a thianin pasal a neih huna ruli tûr a ni kher lo A thian sâwn apiangin thlah man chu an ei a ni.

Se khung-ar: Man atân sial an pêk chu, mo neitu' thian (rual) chuan sial a khung (pêk) sak a, hmeichhe lamin sekhung manah âr an lo pe a, chu chu, 'Se-khung-âr' an ti Hah zû an lo beng sak (siak) bawk thin. Sial inpe lo va tangka an inpêk pawhin se khung a ni a, se-khung-ar pêk tho tûr a ni Mo thlah man leh se khung man hi a inzât chiah a ni.

Rem ar. Mo lawi an thlen hnuah mipa Inah ar an tal a, 'Rem ar' tih a ni; 'Ar chuk' an ti bawk. Puithiamin zukhâwn a fâwp a, ar chungah phuhin a chham a "Tuak ang, tuak ang (*Mo leh mo neitupa hming lamin*) tuak ang Fanu chawin tuak ang, fapa chawin tuak ang Tarkûnin tuak ang," tui mal a sâwm sak a; ar chu a talh hnuah mipa thian an pe Puithiamin rem ar a talh hi inneihna nemngghettu a ni

Khâwn thiang: Puithiam rem ar talhna zukhâwn—ah dâwn pahnih an bun a, mo leh mo neitu an fawh tlântîr (an in dôn) a, chu chu, 'Khâwn thiang' an ti

Infan Tlangvâl' Inah nula a luh a, a fan chuan, nula hming chhiat manah man bi bâkah tlai khat a pung. Mipain a lo pawm rem lo a nih chuan, pawndum emaw, pawnsên emaw a pe ang a, zân riak lovin a hâwntîr tûr a ni. A lo mutpuia a hâwntîr leh si chuan 'mâk' a ni a, man a pe tûr a ni. Nula' Inah tlangvâl a luha a fan chuan, tlangvâl hming chhiat manah man tlai khatin a kiam Hming chhiat man hi, fanghma no ei a ni lo.

Se-hrui sât chat. Inbiak rem hnuah man pawh thah vek a nih hnuah tlangvâl dangin a chuh hneh a nih chuan, 'Se-hrui sât chat' tih a ni Tlai khatin a man a pung a, fanghma no ei a ni lo Inpuah buaina a awm tawh a nih chuan a be hmasatuin hmeichhe lam a chawitîr thei

Chârsût pbawi: Unau zînga a naupang berin pasal a neih chuan, 'Chârsût Phawi' tih a ni, tlai khatin man a pung thei. A nu rokhwmtu a nih avânga man pung a ni a; a nu thih hnuah a nu ro zawng zawng a khâwm ang. Ute pasal neih khalh

leh khalh loh thu ni lovin, fanu naupang ber a niñna chauh hi, 'chârsût phawî' tih a ni. Man pung hi fanghma no ei a ni lo.

Inneih serh hum: Thiñn (Vansâr) thlaa inneih an serh. Chu chu August chawhnu lam leh September chawhma lam thla de leh thla de inkâr thla khat chhûnga ni. Nimahsela, July thla aţangin September thleng thla thum chhûng chu inneih nân an duh meuh lo.

Kum khat chhûngah In khat aţangin nupui nei leh pasal nei lût leh chhuak awm a thiang lo. 'Vanduai zâwk an awm duh' an ti. A lût thiang leh a chhuak thiang chu an serh lo Inbiakrem hnuah tlangvâl lam Inah pawh, nula lam Inah pawh ni se, mitthi an awm chuan, 'ruang delh' an ti a, a kum chhûnga inneih an serh thin.

Hmeichhe thuam: Mo chuan a pasal Inah pawn-pui, thûl, êm, hnamhrui, tuthlawh, hmuî sahriak, samkhuî leh pawnbu a chhawm a. Hêng hi hmeichhe thuam a nih avângin, uirê vâng ni lo va, in-thena dangah chuan hmeichhiain a hâwnpui leh vek a ni. Thangthar hunah chuan pawnpui aiah rizai, thûl aiah thingrem emaw bizu (almira) emaw, a hunin a zir ang zêlin an chhawm ta a ni

Mâk: Mipain a nupui a duh lova a then chuan, 'mâk' a ni a; man ba zawng zawng — serokhên chen-in a pe kim vek tûr a ni Khumpui luah a nih chuan an buh-bâl neih zawng zawng hmun thuma then hmun khat hmeichhiain a chang a; chu chu, 'Thlai then' an ti. Mâk chu a pate'n vawkin a thla an hual thin. Thlahual hnuah a pasalin a hruai leh chuan tlai khat pêk belh a tûl a; chu chu man zînga chhiar tel a ni lo va, fanghma no ei a ni.

Sum chhuah Hmeichhia in a pasal a duh loh va a hawn chuan, 'Sum chhuah' (tân) a nî a, man pêksa zawng zawng manpui, mantê a kîr vek ang. Man atân stal an pêk chuan, an pêk taka kha a kîr a, no a lo nei pung a nih chuan a pung chu a kîr lo vang.

Sum lai tan, pêksa chang Nupa thuruala in-then an remti a nih chuan, 'sum lai tanin' emaw, 'pêksa changin' emaw an inthen thei. Sum lai tan chu man zawng zawng zâtvea insem a nî a, pêksa chang chu, man pêksa zawng hmeichhia in a chang.

Uire: Pasal nei lai mipa dang nên an mu tlâng a nih chuan, 'Uire' a nî a, man a pe lét vek ang, a taksaa a inbel lai bâk chu a hawnpui thei lo. A thi awrh lai chen in hlih sak vek a nî. A pa in lamah thawmhnaw a lo chheprelh hman a nih chuan, chu chu sawibuai thei a nî lo. Uirê tih a hriat veleh a hnawt chhuak tûr a nî a, uire tih hriat hnua nupa anga a la awmpui chuan uire anga hnawhchhuah thei a nî tawh lo.

Thih then Nupa tu zâwk zâwk pawh thi se la, man chu a bate nên pêk kim vek a nî. Thi chu a dam zâwk in duh a thlang thei a, tlai khat aia pawm a nî. Hmeichhia in thi a hawnpui chuan, a man tlai khat hen aia nan tûr a nî a, mipain thi a chan chuan man ba pêk kim vek a ngai. Hmeichhia a thih chuan a chhûngte'n a thlarau an hruai a, hmeichhe thuam an la Mahse, fanu a nei chuan thuam chu a fanu tân an dah a nî.

Inthen dân dang: A pasal a mipa thei lo (zang zaw) a nih chuan, mâkin a hawn ang. A nupui hmeichhia nihna tling lo (chhu ping) a nih chuan, sum chhuah in a hawn ang. Mi'n nupui

dang khumpui luah tûrin hruai sela, a nupui hmasa chu mâkin a hâwng thei.

Mi' nupui, tlangvâlin pawng sual sela, lo hlawh tling a nih pawhin uire—a ngaih a nî lo. A pasalin iai phah nân a hman chuan mâkin a hâwng ang Pâwng sualtu hian sual hremna se tlai a chawî sôr a nî.

Thi-chuam: Man bî ang zêla thi awrh tûr bituk chu, 'Thifâng' an ti Thifâng bâkah nei—nungte chuan a chuangin thi an bah thin a, chu chu, "Thichuam" an ti. Thichuam chu hmeichhiain a duh duhin a hmang thei An nupa thuruala tam—bara an hman tawh thichuam leh hmeichhe thuam dang pawh nise, inthen hunah sawibuai theih a nî lo

3 KÛT

Mipui vântlângin hunbî neia inkawm hlim nân zu inhona an siam chu, 'Kût' tih a nî An hnathawh rah an seng zawh hun leh âwllén lain kût an hmang thin. Hmân lai chuan, kût nî vâng—thla leh chawng chen hun lo thleng tûr hî an nghâk—hlel a, hahipin an sawi thin Kût chi thum a awm a : (1) Mîm kût; (2) Pâwl kût; (3) Kûtpui/Chapchâr kût te a nî.

(1) Mîm kût: Kût zînga an hman hmasak ber chu, Mîm kût a nî. 1550 vêlah Seipui khuaah an lo hmang tawh nûn an ring A tirah chuan mipui vântlâng kût a nî lo va, khawhar lusin chhûng—kuain mitthi tân thlai thar zu an chiah aţanga tin—chhuah a nî. Khawharte chuan an chhûn kaw zînga thi taten thlai thar an ie ve loh avângin an thla—hlel (siherh) êm êm a. Mitthi pawhin thlahlel ve hlein an ring a; thlai thar zu an sa a, in a lo hun chuan ar an tai a, buh thar an chhûm a, chhang leh

thlai thar dang nên thi an chhiah. Chhônah unau laina sâwmin zû an inkhâwm thîn. Chu chu, 'Thar-thichhiah' an ti. Nupui sûnte hian thar-thi an chhiah zet loh chuan nupui dang an zawng ngai lo Thar-thichhiah an buatsaih hnuchuan, mitthi pawh lungsi takin an tîn ta nûn an ngai a, 'Thitîn' an ti bawk.

Hun a lo rei deuh hnu chuan, khawhar lung-lêngte chauh ni lovin In tîn zû an sa a, a huhovin zû an in a, mipui kût a lo ni ta a. Pi leh pute chu buhchang chîng lovin buhtun leh vaimîm chînga khawsa an ni a. Buhtun an seng hmasa a, Vaimîm an seng leh a. Vaimîm seng zawh hunah kût an hman avângin, 'Mîm kût' an vuah. September thla tâwp lam leh October thla tîr inkârah hian an hmang deuh ber a, September thla hi Mîm kût thla an ti zâwk mah a ni.

Mîm kût hman rual hian Zofate zînga hnam hrang hrang pawhin kût an nei theuh va An hman chhan chu lusûnte thil tih aţanga inbulţan nîn a thuhmun vek a. Nimahsela, tîlâng hrang hranga awm an nih avângin an hmîng vuah erawh chua inang lo. Tedim mîin 'Khawdo' an ti a; Zangiat-in 'Dawngpui' an ti. Zahau leh Simin 'Fânger' an ti a; Halkham 'Tho' an ti.

(2) **Pâwl Kût:** Pâwl kût chu buhchang an chîn hnua an hman a ni a, kût chi thum zîngah a naupang ber a ni ang. He kût hi Mîm kût aţanga lo chhuak a ni a, buhchang chîngte chuan Mîm kût hman hun lain thlai thar an la nei lo va, Mîm kût chu a hmîng bo lohna chauhvîn an hmang thîn a. Buh pâwl lak huna an hman avângin 'Pâwl kût' an vuah a; January thla tîrah an hmang thîn a ni. Buhtun chînghovîn Mîm kût uar taka an hman tawh chuan Pâwl kût an hmang tawh ngai lo.

(3) Kùtpui/Chapchar-kùt: He kùt hi urhsùn takin an hmàng a, kùt zingah a ropùf ber a, 'Kùtpui' an ti: 'Kùtpui hman hun chu buhtùn lo' rih zawh awllên lai tuk a ni. 'Tuahpui a pâr a, hmâwng hnah a tîl a:

*"Hmawng hnah tîl lai lai e, Tuiptui In chungah;
Kut khuah rel na e"*

He hla hi 'Tlingi zai' an ti. Seipui khaw mawng khâm, koyah hmâwngpui a awm a, a hnuaiah 'Tuiptui' an tih lui a luang a. Chu lui chungah hmâwng hnah a tîl hun chu, "Kùt hun a ni," tia an lo chhinchhiaahna a ni.

March thlah lo an rit a, lo rih zawh hah chawlh nân April thla tirah an kùt thîn. An lo rih chu ruah a sùr loh pawhin chih (sh) kam leh lei hnâwngah buh a to va, 'buh ke a lang e, kumpui a linglet ta,' an ti thîn. Thlai hlui kum a zo va, thlai thar kum intanna a ni a Kumpui linglet hman, kum khat chhûnga thil thiang lo — kawlwkte kha a thianfai ta a ni. Eutir nan: 'Kum khat chhûngah lût leh chhuak awm a thiang lo' an tih chu lo rih hma lawk khân a um nupui a nei a; lo rih hnua buh ke a lan vech a nauvin pasal neih a thiang tawh a ni Kùtpui chu kum hlui thlaha kum thar lawmna a ri. Tiau thlang lamah chuan lo rih a awm tawh lo va, kùt hun pangngat kha chapchâr lai a lo ni a; chapchâr awllên lai kùt an hman avângin, 'Chapchâr kùt' an ti ta a ni.

Khua a lo thâl a, kùtpui lo thleng tûr hian an rilua khawih hle a; kùt chai hlaah an lung a lêng tan ta thîn a ni. A hun hma thla hnih dawn vèl atangin kùt an ur a; lai tualah emaw, mualah emaw meipui an chhiep a, an chai thîn a ni. Thla ên that lai an danchhena:

1. *Kutpui kan ur Seikhaw zawl mawin,
Thlapa zan kal mualah liam ruai e*
2. *Kutpui kan ur thuangruah chiah nghuan e,
Chappui rawh lohvin a tul ngai lo*

A chungah hla hi Chhim zai a ni a, Seipui khua-ah kutpui an ur thu leh kut ur hun chu kawihthuang pār laiā thuangruah sūr hun a nih thu a tilang a ni

Kutpui a hun dawn chuan thlen In tūr an ruat a. Kutpui thlenna chu a tlāngpui thuin khaw upa leh lo hual lo tha nei pha chin an ni deuh ber thin Khawhar Ina thlen chāng pawh a awm Zū an inring sa theuh va, an pawk kumah chuan upa neinung deuh chu rūr tūr in an tiam sa a; zu bēl thum, bēl li lai an inring thin 'Rūr' tih chu an Inah kut chai hla hmang tūra va pan tihna a ni Thlen In chuan zu bēl nga atanga bēl sām thleng an inring thin a ni Mim kut ang bawkin naupang-in thlen In hran an nei

Kūt niah chuan sa ei theuh an tum a, zān riakin an ramchhuak thin a, 'Kūt sá 'zawng' an ti Kūt sa an zawn tum chuan an hlawhtling duh bik an ti Ramchhuak ve loten sazu, sava, sangha leh chak ai te an lo zawng ve thin a, chū chu 'ramvāk' an ti Tin, kūt sa atān sakūng vawkpa talh an chuh baw Mahse, kūt nipuah chuan, 'Khuain a chhāng lo' an ti a, sakhaw biakna an hmang ngai lo Ramchhuak an hlawhtlin chuan tlāng an thur a, 'Kūt sa zawng an lo hāwng e,' tiin an hmuak chām thin

Kūt sa zawng hāwn ni atūk chu kūt tan ni a ni Tūkthuan ei khamah thlen Inah zū an bēng a, an inpan khāwm thin Khawihnunin vapuat lem an siam a, a chalah tuahpui pār belin tlangvālin an tawn a, ngotekherh puan an sih Nulain pāng-khen mu kual leh pīsīr pār tawnin, pawntlāng tiāl an sin a, kawrchei an ha Zu an kam nam (ruil)

deuh va, hla an sa tan a:

- “1. *Kan lammual a chuai,*
Sial ki ring leh lèrchâwm va la' u.
2. *Sial ki ring leh lèrchâwm va la' u,*
Amah erawh ilai khua kan var pui.

tün khuang an bêng a, khuang ben rualin sechal ki ring tak an tum a; inkaihku thin an sawi dual dual mai a ni. Lâm-thai an tan dawn a, dingin an kokiah an inkaihkuah theuhva tualah an chhuak ta a ni. Dinglam ke sir lamah an pên hruin vei lam kein lei an thai zeuh a, hei hi ‘Lâm-thai’ an tih chu a ni. Lâm an thai lai chuan an inkaihkuah kual pup a, ding lamah zawi zawin an herkual a. A laiah khuang bêngtu, seki tum tu, zai vawr leh lâmtu an awm. Lâm-thai an hah chinah an thukual a, thu chung a zai rem chi an sa leh a. Kút chai hla chi tam tak a awm a: Chhim zai, Tlawh zai, Mangkhai zai, Neihlai zai, Thailung zai, Tiuangtlai zai, Lêra zai, Hualngo zai te a ni. Chhim zai chu hla tam ber a ni a, Zopui zai leh Darlung zai pawh hi Chhim zai chi-a phuah a ni.

Kút ni hnihna chu nipui nia ni a, chhâwng hnawh turin tlâng an au va. Thlen Inah chai hla saa lâm an thai hruin tlai lamah lungdawh an pan a, lâm-thai pah zêla kal an ni a, an hnungah dâr tum an zui. In tin atangin buh-bâr-kho (Chaw-thiêng)-in chaw leh artu an chhupchhuin a, an thul khung thawmhnaw tha ber ber hain an fate chu an hmachhawm a, lungdawh panin an kal chhuak a. Lungdawh neituten zafangtut bêl lianpuin an rawn zawa hawk. Upa lâm-thai ho an thleng a; lungdawhah lâm an thai a, zu chu hai lêng (zu inna fian)-in an sem.

1. *Kum sul lo vei kut khua in rel e,
In hrai sial hmachhawmin, dawnlung chungah
Neih tin zar che u*
2. *Kan chauh leiah rolung thang kan dâwl,
Lalngova chuang lo ve, hnain tin hrai chaw
Mi za chuang na e.*

A chung a zai hi tlawh zai a ni a, kum veun kûn hun a hrii chhuak a, an neih tinrênga inthua min an fate hmachhawm a, lungdawha an kal thu leh, lungdawhah chuan a hming putu tel lova mi tin an chuan thu sawina a ni. Zu an sem zawh chuan chhâwng an hnawt a. Chhâwng-hnawh chu chaw leh artui chawhpawh an duh duh an barh a, barh lêt tum in an inûm zawr zawr mai a, an sa chêl chûl mai a ni. Mipuiin hlim êm êma an hman lain lungdawh neitu leh lusûnte chuan, kûn hmang ve lo an chhûngte ngai in an ðap an ðap ve thung.

Chhâwng-hnawh an zo va, lâm thai pah zêlin an hâwng a Rûn tûra an tiam sate chuan an Inah chai (lam thai tûrin) an sâwm a Tichuan, an zu neih a zawh chinah khawlaiah lâm thai pah in In dangah an insawn a Hausak kumah chuan ni thum aia tam an hmang a, an hlim êm êm ðhin a ni.

Chhâwng-hnawh a lo awm tanna chu, lungdawh neitute'n chaw leh artui in lungdawhah thi an chhiah a. Chu chu naupangin an ei a, fiam-thu thawh nân an inbarh a, chuta ðang chuan an hmang hlen ta nîm an sawi Khaw ðhenkhatah chuan kûn hi urhsûn tak in hmang tawh lo mah se, hnam nun-phung humhalhna anga ngai in chhâwng-hnawh chu an hmang rei hle a. ' 1975 thleng khân khaw hnih thum vêlah chuan chhâwng-hnawh a la awm a, a hmang rei ber khua chu Bochung a ni

4. ZU LEH ZUK-LEH-HMUAM

(1) **Zu:** Zuh kawng tin rengah an hmang a, sakhaw biaknaah te, chawnlâmah te, saaihnaah te, thih ni khuaah te, leichawinaah te, khual lian dan-naah te, thian tha duhsaknaah te, an hmang vek a ni. Zu ruh avânga an inhau thinur pawhin zu bawkin an inthlêm lungawi leh a. Zu hian kawng tamitakah tangkaina a nei a, hman, dân thiam loh chuan hna suai tak a thawk thei bawk.

Zu thlum leh thlum lo a inthlau hlei hle a. 'Zu thlum elkhên, zuthlum buang, zu hnam nam, zu liang, zu thûr,' tih a awm thluah a. Zu thlum elkhên chu dangah (hrawkah) a tla êm êm a, pum a tipuar lo va, zun a tiam hek lo. Tawng a titui a, thisaah a lût a, hman a tisen thim. Zu thlum buang chu a thlum nâa ruih a har. Zu hnam nam chu rim a nei a, in a hrehawm. Zu liang chu a tirah thlum angin a lang a, a rei dzu hnuah a teuva chil a fawm thim. Upain zukhâwn an tem a, 'A thûr thei o' an tih chuan a lo hluamawm hle thim a; 'a thlum hle' an tihna a ni. Zu chi hrang hrang a awm:

Zupuk: Buh emaw, Vaimim chiaah puam emaw an deng a, a vai nèn ngânah an awm a. hman a tam ber a ni.

Zufang: Uluk taka siam a ni a, zufai tih a ni bawk. Buhchang pawh buhtun pawh siam theih a a ni a, an deng fai a, favai dip tlem tē nèn an pawh a, ngânah an awm thim. A tui a nalin a thlum tui dui bik a, upa chanpual a ni duih bik.

Eichuam: Buhban fai an chhâm a, bêlah an bil a, chhângkaw chhâw hâi hâw atân an chiaah a, ngupang ngalam an ei thim. Chhângkuaa an ei bil thim eng an, 'eichuam zufang' an ti a, 'nau chaw zufang' an ti bawk.

Tinzu: Eichuam zulfäng sak dân nên a inang a. buhpui chhum a ni thung. Hei pawh li mipui hraina a ni lo.

Rakzu: Zu tuiso khô (hu) kha tui vawtin an titui leh a, chu chu an lo dawh a ni. A mi hmer a nâ a, rush chhiat a awl bik. An siam thiam hnu-hnun ber a ni a, an hman lâr ber a ni ta

Zu sak dân. Buh emaw, vaimim emaw, zu atân an siam tûr chu an den hnu chuan 'Ngân' an ti. Ngân âwm tûr chuan Bêl pahnh a tûl. Khâp sarîh bêlah tui an dah a, thukah an chhuang a, chu chu, 'Ngân do bêl' an ti. Changêl kâwr emaw, pawn-chhia emaw an zem kual a, bêl rawng chungah an dah kual a, chu chu, 'Ngân sâp' an ti. Khâp ruk emaw, khâp sarîh emaw bêl mawng pawpah 'ngân dam' an tih hnâng tah âwng an dam a, a chungah ngân chu an dah a, chu bêl chu 'Ngân bêl' an ti. Ngân bêl kha Ngânsâp chungah an zu nghat a, bêl leh bêl inkârah a thaw a chhuak thei lo. Ngân do bêl chu mein an ur ta vut vut a, ngân bêl a thâwk chho va, a hmin thuai mai a ni.

A hmin hnuah tladarh khovah emaw, pherah emaw an khawrh dai a, chawl (dawidim) an phul a, tah-rang khovah hnahin an bilh a, tûk thum hnuah an hai tho thîn. Zu tho chu rapa an hâk tansa bêlpa chungah an thun a, thaw chhuak lo tûrin hnahin an tuam a, a rawngah hruin an rêk bet tlat a ni. Bêlpa chu ngân khat bêl leh pui khat bêl a awm a. Khâp ruk bêl khata chhum hi, ngân khat a ni a, ngân hnh chu, 'Pui khat' emaw, 'bêl pui' emaw an ti.

Chawl siam dân: Chawl (dawidim) hi a tirah saphai êk atanga siam chhuah a ni an ti. Buhfa an chhiat puam hnuah an deng phut a, chhang angin an chhiat a, an bêng phêk a, an chawl neih sa

an phul a, khovah emaw bêl chhôngah. emaw favai kârah an dah a; zan thum hnuah a tho. Fa nei thei lai leh pasal nei lai chuan chawl siam a thiàng lo an ti a, hmeithaiin an siam thin.

Zu lu dân: Zu an khâwn chuan khâwn rêl an awm a, an thlawr chuan zu semtu an awm. Zu chu duh duhin an thâl ngai lo. Zu in hmasa tûr chua tlângpui thuin lai leh upa an ni. Zu inna chhan leh a hmuna thuin, in hmasa tûr an awm Chawnlâm niah chawng upa, sa aih niah sa ai tam, khawhar lènpui niah khawhar chhôngkua, Phung-bâwm zu-ah thleng hmasa apiang tih angin Zu a tam deuh chuan zu semtu kuta pêk ni lovin duhsak mîte chu, 'inleh, intâwk, inkhawh, inbir' tiin intîr theih a ni.

(2) Zûk-leh-Hmuam: Tuibûr an lo hman tan-na hi hriat phâk a ni lo. Zofate hian Tibet ram atangin Kâwl ramah an rawn chhawm a nih an ring hial a ni. Tuibûr zûk leh hmuam hi hnam dang tih ve ngai loh Zofate chauhvîn an hman niin a lang Hmeichhi in tuibûr an zu a, mipain tuibûr tui al an hmuam a; vaibêl zu an awm bawk Hmeichhia pawh kum upa chinin tuibûr an hmuam. Kuaitê leh maizial zûk hichu hnam dang tih dân an lâk a ni.

Tuibûr: Tui an thunna a, a hnuaihnuung bera dâwng (thei) hi 'Tuibûr mawng' an ti. Tuibûr mawng atân mau châng tha tak an hmanga a, tûr hnuah chuan thirphêk an kual a, chutah chuan tuibûrlai an vuah. Tuibûrlai hian kâk a neia, a kâk dîng zâwkah chuan rawdâwng an vuah a, chu chu, 'Phunthli' an ti. Phunthli hmâwrah tuibûr lo an vuah. A kâk zâr zâwkah chuan tuibûr dâwng an vuah. Dâwnah chuan thirkhai leh chhînkhum an khai thin. Chhînkhum chu tuibûr lu chhinna a

ni a; thirkhai chu vaihlo nung thei lo hawlh âwng na a ni. Tuibûr lu-ah vaihlo an tankai a, dâwnah an pak a, a khu khân tuibûr mawnga tui kha a fan vêl a, a lo al ta thin a ni. Thun khat chu thei khat an ti a, a al chuan tuibûr ûmah an thun zêl a ni.

Tuibûr al hian thianrual a kâwm zau thei a, khawhar lènpunaah a tankai baw. 'Sepui chawî tûr tuibûr hmuam khatah a tla' tûn jawng upa an lo nei. Thinur hle tawh pawh tuibûr an theh a, an thlêm chuan an nêh duai mai a ni. Tuibûr hi hla-ah pawh an lo chuantîr teuh a ni. Salulam hla pa-khat târlang ila.

*Duh leh burtui hmuam thul i' chang rêl thul i',
Lenrual lakah ka khel thu ka hril ngai lo*

Nu leh nulate chuan an chhûngkaw mipate tuibûr nghei hlauvin tuibûr zûkah tan an la hle thin. Feh kawngah an zu a, chhûnah hlo thlo pahin an zu baw. Nula tuibûr zûk taima chu pasal tha an hmuh phah a ni. Hmân lai chuan tuibûr khawp-kham loh avângin nupa tualthu chhiatna a awm thin. Hun a lo danglam zêl a, tuibûr zu an tlêm a, a hmuam pawh an tlêm sâwt hle a. Tuibûr zûkna khâwl an siam thiam hnu chuan tuibûr hmuam an pung leh ta

5 THUAM LEH INCHEINA

Incheina thawmhnaw hi a hun azirin a danglam zêl a. Hmân laia inchei dân leh Varlen hnua inchei dân a inang lo Japan râi hnua inchei dân a dang leh a, chu pawh chu tûn laia inchei dân nêh a inang tawh lo Pawnchei leh kawrcheite hi tûn hnua chuan a tia dân a mawî bik a; la pawh a vâv thain a naih bik riau a ni.

Mipa silhfên te chu, tual tah kawr vâv bân tlâwn khûp chhina fual a ni a, a kilh atân a hma lamah

puan them an thui chilh a, an suih mai thin. Kawr ngbawng a muma cheh a ni. An taiab hruin an hrêng a, diar vâ an khim. Kawr-fual hnuaiah pawnngo an veng. Hna an thawh châng chuan hrên an kaih thin. Pawnven hi Seifate tih dân a ni. Zo-fa hnam dangte chuan hrên an kaih a, hrên dum kaih leh hrên ngo kaih an awm.

Hmeichhe thuan chu, nuin pawnfên dum chawn thleng an fêng a, tual tah kawr vâr bản tlawn mawngtam hup, a hma lam kawr kilh aiah la hruì suih an ha. Lukhum vâ, a sei lam hlam khat vêl, khâp khat vêla hlai an khim vêt thin. Nalan kawr vâ, a bản lasena tial an ha a, pawnfên phel a dung-zâwng a la sena tial an fêng. Pawntah chawp bản chen vêl an khim. Inchei nân pawnfên dum tlâng-kawr an hmang.

Naupangin puan an sin a, tual tah kawr var an ha. Hmeichhe naupang chuan an nưlât hma zawng chu sêpsual (sêpsuap) an fêng. Sêpsual chu fip takin la an thlûr (thrua) a, chu la chu vet hnhl dâih tûrin an bung a, a hmawr an bawl. Chu chu la hruiah an ram thar thliah mai a, la hruì chu an kâwngah an suih bet a ni. Sêpsual hi naupang chuan an hmang reihle a; 1960 kum thleng khân hmun thenkhatah hmuh tûr a la awm.

Khuangchawin thangchhuah puan an nei a, chi khat chu awm mai maia sin chi a ni. Chu chu pawnngovah a sen leh a dum te tak tê tê zang takin an tial a ni. Chi khat dang chu pawnđum a sen kalha tial a ni a, chawnlam nikhua leh puipunnaah an sin thin a, thih huna ruang tuazana thla vêng pawh a ni. Sechhun puan a awm a, sedawi chhun chinin an nei. Zung li bawka a dum leh a sena tial a ni a, la dum banna lai takah zungte bawka vên a la vâ an bâng a, chutah chuan la senin an qhawih. An thui kawp hnuaiah chuan la sen qhawih chu

hmun li—ah a awm ta a ni. Se chhun ve loten zodi pawndum sin theih a ni na a; pawngo an sin zawk thin. Tlangvâlin ngotekherh puan an veng a, tui—bûr òm pai nân iptê an ak thin.

Thi: Mipain thipui leh thivâl an awrh a, hmeichhiain thival leh thidum leh thuiâl an awrh. Pumtek thi hi thi man to bera an ngaih a ni Tûn hnua chuan chawite thi leh thihna te an awrh.

Bengbeh. Hmeichhiain saiha te, thufang te leh dârkual te an bengah an beh. Mipa pawhin beng an vit a, bengbeh an nei Lal chuan thipui an lo beh thin a ni ang — tawngnaah pawh, 'Thipui beh chin' tih leh 'Thi beh lo thu' an ti thin a 'Lal thu nei chin tih leh lal thu lo chu miten ngaisâng hek lo,' tihna a ni. Hmeichhia chuan naupang aţangin putlin thlengin dâr leh tangkaruaa siam huiva-êkzîal bengbeh an beh.

Ngûn: Ngûn hi hmeichhe naupang aţangin putling thlengin an bun a, dâr ngûn kual khat emaw, kual tam deuh emaw an bun thin Bân bun a awm a, chu chu 'Bannâk' an ti a, bân bulah an bun thin

Kingkul leh Thimkul: Kîngkûl chu mipa thuam a ni a, thimkûl chu hmeichhe thuam a ni Sam zial rêk beh nân an hmang a, incheina chi khat a ni bawk. Kîngkûl chu thîra siam a ni a, zungchal chen vêla sei, a hmawr zûm a ni. Thimkûl chu saipir vêla sei, dâra siam a ni.

Elkim leh Hrangka Kâwnga hren chi ve ve, hmeichhe thuam a ni Elkim chu dâr zai herh pum a ni Hrangka chu dâr phêk thlep, rem taka siam, chhuak hnahnûng a ni.

Kep: Kep hi tuihinriat rannung chi khat kâwr a ni. Hmeichhiain naupan lai aţangin pasal an neih thlengin thi kârah an awrh thin.

Darselu leh Dârsekuang: Dâra chhûn selu leh sekuang (thi) chu mipa naupangin an awrh thin

Khingtê: Khingtê hi dâra siam a ni a, a môm leh a tung a awm a, 'tengeng' ti an awm bawk. Năupang thuam a ni a, a ri chheng chheng a; kăwngchihah te, sêpsual hruiah te an khai a, kea bun an awm bawk.

Chawi lukhum: Chawi lukhum chu khuang-chawi niah chawng nuin khuanghlăng chungah a khum thîn avângin 'Chawi lukhum' an ti. A siam dân chu: A kualah archangkăwm (choăk kăwl-hnâm) an hmang thîn a, tûn hnua chuan thîr phêk an hmang. Hruipui rawng sen leh rawng danga cheimawiin an cher a. Thuah hniha kual a ni a, a laiah khawihnûn an thun. Khawihnûnah chuan sakuh an vit phun a, a hmăwrah vakiria chu khawihnûnin an châr a, hârin an tuam. Vakiria hrăwrah chuan pehbuk (la maw) an chir leh a ni. Tin, a hrung lamah pihte (piŋgpih) thil khăwm, a hmăwrah thlêmthle (tlêngtle) an khai a, chu chu, 'Samkhai' an ti. Samkhai pahnih an siam a, tukkhum zăwnah an vit tawn thîn a ni.

Vakûlchâng: Vakûlchâng chu, sava mei sei leh mawi chi, vakûlchâng te, arăwnchang te la senin an vêt khăwm a, dâr chhûn kawrawng chhûngah an thun. Khuangchawi pahovin sam zialah an tawn thîn. 'Zân mualeh' an tih zân khuangchawi pawhin an tawn phu tawh a ni.

6. TUMRIK

Zofate hi tumrik te, hla te leh huau huau ngai-na leh lunglêng thei mi an ni. Tumrik tam tak a awm a; dâr, khuang, sêki, tumphit, talhkuang, phêng-lăwng leh lemlawi, tîngtang, perhkhuang, raw-chhem, ngûkpui te a ni. Hêng zîngah hian khuang an chhawr ber a; an ngaihlut ber chu dâr a ni. Dâr chu: dârkhuang, dârbu, dârmang, dârsumsêl dârbenthêk) a ni. Dârkhuang chu khăp riat, khăp kua

a nī hlāwm a, a laiaḥ tumpawng a nei. Dārbu leh dārmang chu, 'awpui, awlai, awtê,' tūn pathum zêl a nī. Dārmang chuan tumpawng a nei a, dārbu chuan a nei lo. Dārbu leh dārkuang tam tak a awm a, a ṭhente chuan hming a nei a, a ṭhenin hming a nei lo. Hming nei lo chu, 'mai-rang, kâwl-dâr' tūn an lam mai ṭhîn.

Dārah chuan dārbu an ngaiḥlu ber a: Liando-dâr leh Siallâm-dâr hī a hming thang hle. Liando-dâr chu, Liandovate unau thawnthu aṭanga hriat a nī a, a sūlḥnu zêl chhui a harsa a nī. Siallâm-dâr chu Ngēnteho Siallâma an awm lain, an lai Lam-lûna'n a nei a, chuta ṭangin 'Siallâm-dâr' tūn hming a pu hlen ta a nī, an ti. Tūnah Ṭiau thlang-ah a awm a, Kaihrānga fapa Zaimakthanga, Khual-ṭṭṭ lalin a kawl nūn an sawi. Liansa-dâr chu Lalburha fatlum Chawnbika, Vanchēngpui lalin a kawl. Kālzāng-dâr chu Lianlūnga kut aṭangin Hēndova hnēnah, chuta ṭangin Vanḥnuailiana hnēn a thlēng a, a hnu lam hriat a nī lo. Chawngtual-dâr chu Zahuata thlah chhāwng Khawtinkhuaia, Kiangzāng lalin a kawl.

(1) **Selbuang dār:** He dār hī dār hming thang leh rī ṭha tak a nī a, Râltēho ta Lallula kut a thlēng nūn an sawi. Chu chu a fapa Vūtan a rochung a; a thlaṭe zīnga kum upa ber apiangin lo kawl zêl tūrin thu rochiaḥ a nei. Vūta thlah Kaiṛūma fa Liankanglova leh Lalvunga fa Zataia chu upa zāwka in chhālīn Sēlbuang-dâr chu kawl an inḥuh avāngin, Bawrhṣāpin Aizāwlah a hrēn sak nghe nghe a nī. Hun a lo rei deuh a, Zataia chu upa zāwk nīa an hriat ṭāk avāngin Selbuang-dâr chu Bawrhṣāpin a pe ta a nī.

Sēlbuang-dâr hī, a man ṣepui sām hū a nī a 1915 kum khân Chawngḥawih lai Khuangṭhiauva'n Kḥawḥai lai Zataia hnēn aṭangin Rs. 300/-in a lei a,

sakawr pa pakhat a pe tel niin an sawi He dâr hi an ngaihlû êm êm a, thiñ nkhuaa an tum pawh-in dâr hian a tãhpui ni hiala ngaiia beti hian kawr-nu zaiin hla an phuah.

*"Laldang thlafam thang maw Vai chenin?
Kawllen phuar vel Laldang runpuah;
Selbuang—dur jap e"*

Khuangthiauva chu 1945—ah kum 62 mi niin a thi a, a fapa Lianhala'n Sêlbuang-dâr chû a kawl ta a 1978 kum atangin Khuangthiauva fapa naupang ber Lalhmingshanga'n a kawl.

Dârhuai: Dârhuai hi thawnthu atanga hriat dânin, Chawngvungi man atân Sawngkhâran a pêk a ni. Sawngkhâra jawngkamah "Ka nu Bawmzo si hman seh, ka pa Vânzang Hauchema ' tih a awm a. Tûna Thlântlâng bial Tiau lui chhak lawka Vânzang tlâng a awm a, chutah chuan Vânzang hnam leh Pautu hnam an lo awm tawh a ni. Sawngkhâra hi Vânzang hnam a ni a, Chawngvungi hi Pautu hnam a nih a rinawm. Chu mite inneih atanga dârhuai hming hi lo lang ta a ni awm e.

Dârhuai chu dârkhuang khâp riat a ni a; Tuidil lal Chavungan 1910 vêt khan a lei chhuak a. Mite'n a thian loh ringin an ngaihlû rân a. Mahse a thian lohna leh a pawia sawi tûr engmah an hre lo. Chavunga hian dâr chu rer tak a kawl hnuin, a tute thlengin an kawl zêl a; Kawlphaia Tahanah an pêmpui a. Hrànghiankhuaia'n a kawl lain 1975 kumah hnam lam entirnaa hmanah an hawh a, an titla palh a, a keh chhe ta a ni.

He dâr hi Chawngvungi man dârhuai chu a ni tak tak em? Lo dik ta sela, a huai tak tak ang em? tih hi ngaihtuah tham a awm. Thawnthu kan neihthe hi thutak khôka khûkpui vak chuan tihsuai palh a awl hle a He dâr hi 'Dârhuai a ni' an ti theuh mai

BUNG V

NUNPHUNG KHAWSAK INRELBAWL DAN

I LO RAM LEH RAM THIL CHHUAK

Kum tin mahni thlawh khawpin lo an nei a, ram thenkhatah chuan thlawh sên lohva ram nei an awm a; lo ram nei lo an awm bawk. Lo ram nei lo chuan, ram nei ta an hawh a, hawh man an pe. Lo hawh man chu, 'Longa' tih a ni a, ram that dân azirin sepui thleng an pe. Lo ram chu, 'Leipui, Zo lo leh Tuklâwr' tiin hmun thumah then theih a ni.

Leipui: Leipui ram chu buhtun leh vaimim leh Thâlrâwl chinna hmun a ni a. Kum ruk thleng a zâwnin an tho thin. Lo ri then nân lung an phun tlar thlah a, pil lâk leh hunah pawh ri pângngai hman leh a ni. Lo neitu ngain a nei leh a, mi dangin chhuh sak theih a ni lo. Hetianga hauh beh theih chi chu, 'Lo luruh' an ti. An fate thlengin an intro chhâwng thei zêl a ni. Khaw chhûnga an awm lain an ta liau liau ni mah se, khaw danga an pêm hunah an zuar thei lo; khaw dang aţangin an rawn tho thei tawh hek lo.

Zo lo: Zo lo chu Vaimim chinna ram a ni a, kum khat 'zêl thlawh a ni. Leipui ram ang bawkin a nei hmasatu' loluruh a ni a, inchuh theih a ni lo.

Tuklâwr: Thingpa hmun buh chinna ram a ni a, kum khat zêl thlawh a ni. Lo ri an siam

chawp a, chhinchhih nân perhtë (thing tē) an sât bung a, thing an thel bawk. Kâng vârah thing luangin ri an kham thîn. Lalin a -duhna lai ber a insahhual phawt a, lohual upain an thlang leh a, chutih hnuah chuan mei khu hmasa apiangin a dawt zêlin an thlang leh a, chu chu, 'lo pawm' an ti. Tuklâwr rama lo semtu chu lai an nî a, lai bân a nih hnuah V.C-te'n thu an nei ta a nî Khawthlang lamah chuan lalin fathang an ei a, an tân lo neih a ngai lo.

(1) **Thlai Chin Dân:** Pi leh pute tlângram an kai hian, hlo thlawhna hmanrua an nei chaw hle a nî ang, heti hian salula m hla a awm.

*'Khîa chhyukchho ka hmû chhum zing hnuah;
A kî riu riau riang lo thlawh nan a pha,'*

Sakhi kî hi lo thlawh nân an it thu he hla hian a tilang a. Hmasângah chuan sakhi kî leh sazuk kî hi lo thlawh nân an lo hman tawh thîn a nî ngei ang.

Thângtlâng leh Rûn kam leh Lêntlâng dung vêla an awm lai chuan buhtun leh vaimim hi rinpu ber a an chin a nî a, tânah pawh hêng lai chêngte chuan an rinpu ber a la nî.

Buhtun: March thlaah an ching thîn. A chi an theh a, lei an rît a, chu chu, 'Lorih' an ti. A to himah a to chhahna lai tuthlawhin an rît a, a then a thi a; chu chu, 'Buh chhah thar' an ti. Buh kung kut pawh theih a nih chuan, 'Kut tling' an ti a, a din dân tâwkin an zuah a; a zinna lai pawin hlo an thlo pah bawk a nî. Hei hi, 'belhtuk' tîh a nî a, tul buai lai tak a nî. A vukh dawn vêlah an thlo leh a, 'buthual' an ti. A thar rang hle a, July-ah a thar a, August-ah an seng so thîn. Buhvui chu an sik a, thlâm chhângah dawhkan chungah dah ro lăwkin, fasmarah an chîl hnuahng leh a nî. Buh-vui dahna chu, 'ruk beng' an ti. Sik chawpa chîl

ngêl zêl an awm bawk a, an pho lo ngêl thîn
 Hei hi a hmêl a maw a, a tui bik bawk Buhtun hi
 pa chhûngah an thun a, a ngêl har a, reitak dah
 theih a ni.

Vaimim. Vaimim hi lo rih rualin buhtun
 hmunah an chehpawh a, Zoramah chuan a tîm (a
 hlang)—in an chîng Zoramah thlai a thar thlai a,
 October—ah an seng thîn Chhim ramah chuan
 buhtun sih zawhah vaimim an la zui ngêl a ni

Buhchang Buhchang hi an chîn hnahnûn a ni
 a; thîngpa hmun leh mau hmun, ram lumna chhim
 ramah leh ruah tui tamna hmunah a puilîng duh
 bik. A tîrah chuan buhtun ang bawkin a chi thehin
 an rit a Se hniak khuara tla fuh chur a kung tha
 duh bikin an hriat avângin, a tuhîn an tuh ta a ni.
 Ram sâng deuhvah April—ah an tuh a, chhim ramah
 chuan May—ah an tuh thîn. Tum thum aia tam
 an thlo chhuak a, November—ah an seng Buh vui
 chu favaha hlepîn êm chhûngah an vawm lût zêl a,
 chu chu 'pâr lāk' an ti a; fasuarah an chîl thîn
 Tun hnua chuan a kûng an zai chhum a, hruiah
 an vaw ta a. Tûn hma chuan buhchang pawh pāah
 tho an dah a, hun hnahnûng lamah chuan buh Inah
 (chhêk inah) an dah ta a ni

Thâlrawl. Bete, behliang (phiang) leh fangra
 hi thâla a rah seng chi a nih avângin, 'Thâlrawl' an
 ti. Kum kârthlāk zêlîn buhtun leh vaimim chinna—
 ah an cheh pawh a; 'Bete kum; behliang kum' tûn
 hmîng an neih tîr thîn. Uisûl (busûl) an chîn châng
 a awm bawk Fangra leh uisûl chu rengah an dah
 a, bete, behliang leh vaimim chu buh ang bawkin
 pachuamah an dah thîn. Reng chu: rua emaw, mau
 emaw malkalha tah a ni Pâ chu buhtun fang
 pawh pûtchhuak thei lo tûrîn uluk taka thuah hniha

tah a ni a; a rawng lam a zîm deuh. Buh chu pâah an dah a, fangra chu rengah an dah avângin thlaan hualnaah pawh: "Buhpâ chûlin hual ang, rareng chûlin hual ang" an lo ti thin a ni. Hetianga thlai chikim chingho hian tîmpui a thlenin an tuar nêp bîk a ni.

Chul ring: Leipui ram chu chul an ring a, buhtun leh vaimîm pâwtlâk hnuah a klîz a phottlu a, chu chu, 'Pâmsiam' an ti. Pâmsiam chu thâlrawl tâna hlo thlawh sak a ni a, ram ti̱hatu a ni fâwm bawk. Thâlrawl an seng zawh vêleh bawlhhlawh an khâwm a, an hâfai hnuah lo an rit leh thin a ni.

Farawng: Fângrawng a ni a, fâng chu, 'buh', rawng chu, lo kal (rawn kal) tihna a ni. He tawng kam hi Pawi chuan an la hmang reng a ni. "Fang rawng law" an ti chuan 'buh lo hâwng rawh' tihna a ni. Buh seng tan ni hian buhvui tlêm tê lain an chham a:

"Fang rawng law fâng rawng law, Kawl zawla fang rawng law. Rihphaia fang rawng law, Champhai zawla fang rawng law, Sawntlung zawla fang rawng law, Ka hruthzawlah chhum-pui ang zing la; Ka chhak tlang lian el la, lian tual tual rawh,"

tiin buh chhuah tamna nia an rin ram hmîng chhâl-in an au thin. Farawng an chham hian buh lâk a hlâwk a, hausakna a ni, an ti

(2) **Ram Thil Chhuak:** Ram thenkhatah lei chhûng aţangin chi tui a chhuak a. Chi tui chu an chhuang a, an tikhang a, chikhâwnah a chhuak. Chu chu, 'Chiteng' an ti a; chi hmîng pawh 'tenchi' (chiten) an ti. Hmân lai chuan chi a vâng hle a, hetiang chi khur hi a hlu êm êm u ni. Chi tengho hi ni sarîh zêlah an inthlâk a, tum khat riaha hokhatin chi khur neitu lai hnênah khâwn khat zêl an pe a, chu chu 'chîpa' an ti. A chhuan nân thîrbêl

lian tak tak a ngai a, thîrbêl neitu pawhin hawh man chikhâwn an dawng Thâlah an teng a, fûrah an châwl thîn. Fûr chhûngin chi khur chu lein a chhîh a, thuk pawh a chhe bawk Hetiang hai hmasatu ber hian chipa an pe lo.

Khâm khuai: Khâmah khuai a kai a, bu tam tak a awm thîn Zoramah a kai duh bik nghe nghe Khawi bu chu an la a, khawihnûn leh khawizu an la chhuak. Hei hi an sum hmuhna chi khat a nî Khâm khuai chu lalin a hauh va, a khuate'n an lâk chuan lalin chanvo pakhat a dawng

Thing Thing thei ei tha tam tak a awm a: theipui, keifâng, theihai, lénhmui, theiria, theibate, theihmû, sârzûk, etc. a nî In sakna chi Inchâk thingte chu hual, zuang, tlawr, lawithing, zuting, thingsia, thlanvawng, far, khiang, hriang, rua, mau, nâl, (phar) etc a nî Inchung khuh atân di leh rawpdia awm bawk

2 CHHÛNGKAW KHAWSAK DAN

(1) **Nau Neih Dân** Nuin nau a pai chuan arpuin tûm 3 thawi a ngai. Fa tîr pai hlîmah a pasîl tha a kham a, a hmai a dâng bawk a, chu chu 'Nuhah' an tî Fa a neih hnua nau a pai leh chuan. a fa kha a nuhah ve thung. Chutichuan, a fa nau-pang ber kha a nuhah zêl a nî. Rai lai chuan tui-pui rai kân an duh lo va, rama vahchhuahna leh feh kawngah hnua an dâl ngai lo Hei hi rimhuai an hlauh vâng a nî Rai thenkhatin hmarcha te, bawk-bâwn leh thlai rah dâng pawh nise, an lawh chu in a kûng a thi mai thîn. Hetiang mi hi, 'Puklanei' an ti. Nupui rai laia a pasalin a serh tûr chu rûl thah te, ruang zâwn te, sumsuih te, suk tan te a nî.

Nuin nau a vei tan chuan unau lainâ an ko va, an zîngah nau chhar thiam an awm loh chuan an vêngte a chhar thiam an sâwm thîn Nau laihrui

ah chhum nân rawpui kutpah chen vêl an suih hriamsa a, lai tawnna la hrualin an zem a, khum mawng bangah an thiat. Hetia an lo inrin sa hian nau hrin a rang bik niin an hria

Khum lu-ah bungbui nau an hring a. A lai an tawn hnuah lai-hruai ahna rua an siam khân hringtunui a han tin hmasa zet a, mi dangin an zai bung. Nau tuam nân chuan pawnfên leh puan fai deuh an hmang mai a, pawnthân inrin sa a awm lo Chhûl an thlâk hnuah pa berin kawmchâr huan-ah a phûm. A phûm zawh chuan a phumna tuthulh chu khum hnuah a thawh a, rapchunga bêlpa rawngah hnâng a phuar. Hnâng a phuar chu bawrh kal chhuak thei lo tûrin a phuar bet tlat tihna a ni. Chhûl phumtu hian ni sarh chhûng hna thawk lovin serh a tûl a. Thawh ngei tûl chi a nih chuan a kal chhuah dâwnin kawtkai a lungtê a vawm kîr a, 'Mi zui suh' a ti. Hna a thawh pawhin ban khur sawh leh hrui herh chu tih loh hian hrim tûr a ni. 'Bawrh kan sawh hnan, kan herh hian' an ti. An serh hun chhûng hi, 'Bawrh ulh' emaw, 'Laihrilh' emaw an ti.

Bawrh keu. Nau pian a chin ni sarh zingah chhang fûn tê tê pasarih an siam a, artê an tal bawh Chhûl phumtuin belpaa a hnâng herh kha a phelh a, 'Chhuak rawh, chhuak rawh' tiin artê leh chhang fûn a keng chhuak a, kawtkai a va târ a; chu chu, 'Bawrh keu' tih a ni. Nautê chung a natna leh bawrhbâna zawng zawng ûm chhuahna a ni. Bawrh keu hnuah chuan chhûl phumtu tân serh a awm tawh lo.

Nau hming sak: Fa tîr chu nu' puin hming sak dân a ni. Nu' pu chu, nupui' pa emaw, a nutate emaw an ni. Fa tîr a nih loh chuan, mi dangin sak

theih a ni. Nau hming chu a satu' nihna — thatna lam emaw, chhiatna lam emaw chhan nei taka sak a ni.

Nau en: Fa tîr chu nupuim nau a en a, vawk leh zu leh buhfai kengin a tute Inah ruai thehna a siam a; chu chu, 'Nau en' tih a ni

(2) In sak Dân leh Inhhûng Bungrua:

Pi leh pute hian Inhhûng hmun hrang hrangah sakhaw biakna hmun an nei a. Sakhaw biakna nêh inmil lovin duh duhin In an sa ngai lo Sût ban pali a awm a: Chârsût, zângsût, sùtpui leh didosût te a ni. An In sak dân chu: pawns lam berah dawn-chhuk dawh a awm a, sumhmun dawh nêh a inzawm a, dawnchhuk sîr lam pangah sum denna hmun a awm. Sùtpui ngenchhanin a vângzâwngru bang an ping a, kawngkapui a awm ngâl Chu bang chu Inhhûng leh pawns inthenna a ni a, 'khârtun' an ti. Chhûng lam kawngka thlang lamah tui hmun a awm a, tui hmun chhak lamah khum-ai a awm. Khum-ai piahah tap a awm a, tap piah lamah khumpui a awm. Tap leh khum inkârah dawh-chhoh a awm a, khumpui dawhchhoh leh khum-ai dawhchhoh a ni. Tap leh chhuat inkârah dawh-thlêng a awm.

Khumpui piahah banglai a awm a, khumpui sîrah zângsût thleng chauhva pin a ni. Kawngkapui leh banglai zâwn thleng chhuat dawh chu, 'Chhuatpui' tih a ni Chhuatpui leh kawmchâr bang inkârah chuan chhuat an dawh a, chu chu "Tuang" tih a ni Tin, chârsût ngenchhanin bang an ping a, chu chu, 'Chârbang' a ni. Chârbangah chuan kawngka a awm a, 'Chârhlet' an ti. Tap zâwn thlang lam bang chu, bang thlang an ti a, tukverh an siam. Hei hi zankhuangchawi chin chauhvin an siam thei a ni

Tin, khumpui leh tap inkârah thing suh phêk a a ding a, khanchhuk a dokhawh ngâl a; chutiingin

khum—ai lamah a awm bawk. Chu chu, 'Tung-chaw' an ti. Tungchaw chu a lai tak khum lam pang-ah kerkhuar a awm a, tui b̄ar ūm d̄i n̄a a ni. Tapah chuan chaw chhumna thuk a awm a, lungthu pa-thum an phun. Thuk chungah chuan buh h̄ak tana rap chung a awm. Tap chhak lam pawh t̄angphel v̄ela zauvin an dawh a, chu chu, 'namchhoh' an ti.

Chhuat dawh chu kuta suh th̄ingphel an hmang a, th̄ingluang pakhat̄ah th̄ingphel pahh̄i z̄el chauh an chhuah th̄in a ni. Mau tamna ramah chuan mau an chik a, chhuat dawh at̄an an hmang. Bang chu a ram a awm ang angin mau, rua, n̄al (phar) leh th̄ingphel an hmang. Inchung khuh chu di leh rawp̄a hman a ni,

Tin, tual an nei a, tual thlangah leik̄a an dawh. Kawm thlang lamah pal huang hungin vawk an khung a, zanah sial an khung bawk Chu chu, "V̄awkp̄a s̄ut ngh̄ak, Sepa s̄ut ngh̄ak, huangzawl mawin," tia t̄awngkam an lo hmanna chhan a ni.

Inchh̄ung Hmanrua: Thawmh̄naw dahna chu Th̄ula ni a; khumpui lam banglai bulah an h̄ung th̄in. Tui dah n̄an hlum b̄el, lai tak an hmang a, th̄ing tui kuang hmang an awm bawk. A hnuah d̄ar b̄el an hmang a, silvar (Alluminium) bel an hmang chho z̄el a ni. Tui chaw n̄an ūm (th̄awl) an hmang a, raw tamnaah rawd̄awng an hmang. Chawch̄um n̄an hlum (lei) b̄el an hmang. Fian chu b̄urfian a ni a, mau ramah mau fian hman a ni. Chaw th̄leng at̄an rua uluk taka tah kho an hmang a, 'buhb̄arkho' an ti. Th̄ing th̄leng hmang an awm bawk. A hnuah th̄leng d̄ar an hmang a, a lajah b̄el th̄leng (khuh—hriang)—in chawh̄meh an h̄ung a, an zon kh̄awm th̄in. Buhtlei at̄an rua leh th̄ing an hmang.

In sak d̄an a changk̄an ang z̄el in, a qh̄h̄unga hmanrua pawh a changk̄ang chho z̄el a Chaw chhumna hlumb̄el a angin d̄ar b̄elah, v̄ar b̄elah, t̄unah

chuan awlsam taka chhumhmin theshna cooker te an hmang ta. Buhbârkho leh thingthlêng a bâng a, thlêng hran theuhva ei a ni ta a, buhfian te, mau-fian te, thung leh ruua siam buhtlei te a bâng a, mah se, saum bûr leh chingâl bêl crawh chu a la bâng thei lo.

(3). Ei-leh-bâr

Chhûngkaw tân an hna pui ber chu thlawhhma neih a, buh-leh-bâl intodelh an tum a Thlawh-hmaah chuan a rama awm thei apiang an ching Toruah a thata thli leh ruahin zah a ngaih chuan hâwp khawp an nei a. Fasi hlâwk kumah(chaw lâk hlâwk kumah) chuan hralh chhuah tur pawh an thlo chhuak thin. Kum that loh kumah chuan th chhûng ei chauh neih kum a awm. Tichûn, p - chawk a ngai a, tâm fal bik chu tam kh w thei - awmah buh a dil sak a, buh an lo khawn sak thin Chu chu, 'veh' emaw, 'vehbûrkhawn' emaw an ti

Chaw ei: Mahni neih ang ang an ei a, buh pawh, vaimim leh bâl pawh ni se an ei chuan, 'chaw ka ei' tih a ni. Tân lai hunah 'chaw' tih bik hi 'buh' an lo ti thin a, a khawrhna pawh 'buhtlei' tih a ni

Buh chi hnh a awm a, buhtun rum leh buh-chang rum a ni Tûn laia buh tih hi, 'fang' an lo ti thin. Tûn thlenga kan hman, 'Favâng, favah, fa - vai, fasuar, farawng, fathang,' tihte hi 'fang' tih atanga lâk tawî vek a ni.

Vaimim ei dân chi tam tak a awm a Den lohva an chhum chuan, 'Kawhhaw' a ni Denfa hnua an chhum chuan, 'thiahvâr' an ti. Denfaia bete emaw behliang emaw an pawh chuan, 'tuisawp' a ni. Anhnah an pawh chuan, 'anhawp' a ni Vaimim kan, den phut chu, 'vaiphâwt' an ti.

3. RAMCHHUAH LEH SA AIH DAN

Mipa puítling tawh phawt chuan ramchhuah chākna an nei a, sa kah an tum theuh a ni. Mahse, sa kah zung zung theih a ni lo va, a káp thei bīk an awm.

(1) Chawngtinlêri: 'Ramsa hi Lasi siam a ni a, Buannêl atangin a lo piang a, Chawngtinlêrin a enkawl (a khâl)' tih hi hmasānga an lo ngaih dân a ni Lasi awmna bera an ngaih chu, Tân tlang leh Lurhtlang a ni. Lasi zawl hian sa an káp thei bīk a. An ramchhuahna tûr leh an sa kah tûr an mu-mangah Lasiin a lo hrilh thîn, tih a ni.

Chawngtinlêri chu mihring nula hmêl tha tak a ni. Lovah a feh a, thlāma a awm laiin Lasiin a nung chungin an la a. Mī thenkhatin In ata la nin an sawi Chawngtinlêri chu Tân Lasi lalnu at in an siam a, ramsa zawng zawng chungah thu a nei A tirah chuan mī nung lam a ngai a, lunglêngin a tap a tap thîn. A mit a tungzâwngin an vuah sak a, a mī nung ngaih a reh ta a ni, an ti. Chawngtinlêrin a phal loh chuan kah theih a ni lo va, kah tûra a ruat chauh kah theih a ni, tih hi an ngaih dân a ni.

Tin, Chawngtinlêrin ramsa chungah thu a neih theihzia leh tihlāwm chuan sa kah ngei an beisei thu chu hêng salulam hlate hian a tlang thei ang.

1. *Lurhpui emaw a khal e. Tân lasi maw?*
A khaltu Chawngtinleri le n a'q zawl i'.
2. *A khaltu Chawngtinleri lem ang zawl i'.*
Chutin erawh kan runah ngho var lawi tur.
3. *Lurhpuiin mi siam sela, Tân khaw lengnu'n,*
Chutin erawh kan runah lenchawm ring tur.

Tin, Bawivung saṭhawh hlaah Chawngtinleri hming a chuang tam hle bawh. Hla thenkhat tar-lang ila:

1. *A hnu rawn zul ing e val no rual kan zalen,*
Chawngtinlerin a khal ki riat pu kol lui mai.

2. *Ka put changtjal li maw mal a nei lawmmam lo,
Chawngtinler chuang na maw ka hmusel thiam ri lo.*

(2) Ramsa Man Dân:

Ram chhuah nân thal leh feipui an lo keng thin
a. Silai an neih hnu chuan, thal leh feipui aui
nasa takin sa a lo kah tam theih ta a ni Uihbun
silai an neih chinah pheichuan sakah a lo awlsam
lehzual a. Mahse, hmân lai hun aui sa a lo vâng
leh ta zêl a ni. A hnuai salulam hla a tang hian sa
beih nân thal an lo hmanzia a lang thei ang

1. *Ami an lian lung lung e, phawstjal kan chhawn,
Asa an lian lung lung e, kahthal kan bat*

2. *Liangten khamah tharsate kahthal ka bat,
Chamrualin mi el na u, el zo hlaui chi*

Hla thu chu Râl an lo hrang a, sevun phaw
chhawngin kan indang a, sa a lo hrang a, thalin
kan bat (kâp). Liangten khamah thalin sathar ka
kâp a thianrualin min el mah ula, min el zo hlei
lo'ng e, tihna a ni

3. *Vâl narânin sa khuaivawm lo chhai lo u,
A lo hukin in zunfei in zo lo viang*

4. *Bia nemin an zawl lo ve thângkhal rauthla,
Zunfei chawun chang ramah sial ang an chhun*

A chung a hla a tang khian ramsa beih nân feipui
an lo hman thinzia a lang thei a, savawm te, sai te,
sakei te pawh feipuui an lo tihlum thin a ni

Ramsa man nân thang an kam a Sa thang chu
fal, tlâk, hûm, kar, ke awh thang leh nghâwng
awh thang te a ni. Ramsa an awh leh an kah
chuan pa' 'salu, lai' sa, pu'sa leh sabawp man te
chan tûr an chheh hnan hnuin, a dang zawng chu
ram chhuakhovin an insem thin.

Ramah sa an chánin an chhâwl phah chu, (sa
ân lâk vek hnuah) upain 'Thô rawh, tho rawh,' tih
pahin a kein a tilet a, Sahrâng a nih chuan hlado a
chham bawk Chu chu, 'Sachhâwltho' an ti

Mahni ram chhūnga awm sa hnam kim káp a, a hnam kima a aih theih chuan 'thangchhuah' a ni. A pasalin thang a chhuah chuan, a nupui pawh 'thang chhuah' a ni. Hiei hi ram lama thang-chhuah a ni. Sa káp mi chu mipulin an chawisāngin an chhoh en a. An sa kah leh aihna zu leh sain mipui an hrai thin avāngin an dam chhūng nunah pawh mīten an zāh ēm ēm thin. Sa káp ve lo chu an indeu va, an inhau chāngin, "Nang sakhi beng sen pawh káp lo," an tih chuan, káp lo pa chu a tawmim daih thin. Thangchhuahpa chu a dam chhūnga mite chawimawi hlawnna leh zu thlum inna chauh ni lovin, a thih hnuah a thlarau nun nawmna hmun Pialrāngah a kai, tih a ni.

Sanghal, savāwm, sole (tamsial) leh 'sai te hī sahrāng a ni a, an kah chuan kawtchhuah a nih loh leh khaw lang tlāngah hlado an chham a:

*'Lairawn khuapi tla in um lai ni rak zarh awh law,
Tu khem khum tangah vawmkhuat e, buan bang ka
hlum awk e.'*

An au rāwt an hriat chuan, In lam afangin a hmuak tōr an chhuak khāwm a, 'Tu nge ni? Sa engnge a kah?' tiin hriat chākin an phar huai huai a; kawtchhuahah an tlan chum chum a. Zu leh tui-būr kenga lo hmuak pawh an awm ohāwk thin Siza an kah chuan kawtchhuahah tumpit an tum a:

*'Lunglen zathar kan kah than dai,
Tlung law, tung law titut a e.'*

tih a ni a; silai an káp thin. Sara leh ramsa pian dân danglam bik chu, hnuachhihna vawk nurial leh arpa sen talh a tōl a. Salu chu thing thlēng chawhtawhin an khuh a, a chungah a kaptupa a thu a; puihiamin hnuai chhihna a chham a ran a tal. Hnuachhihna hneh loh chuan, a hnuaisual thei a, tisaah piangsualna a thlong thei a ni, an ti.

(3) **Sa Aih Dân**

Sa kah hmasak ber chu, 'Sa kut seh,' an ti a. aih ngei ngei ngai tûrah an ruat. Sakhi leh sazuk chu vawkin an aia, sahrâng chu sialin an ai deuh ber a; sial noi lo chuan vawkin an ai thin. Vawka sa an aih chuan salu leh vawk chu leikaah an dah tlâng a. Bûrfianah zufe tuin an chiaa a, puithiam-in zutui chu salu chungah a puh a:

'I a, i naurawn sâwm ang che. Ki tha ngho tha rawn sâwm ang che. Ni kân lo, thla kân lo lovin mal rawn sâwm ang che.'

tiin a chham a, vawk a tal. Siala an aih chuan se chungah chhamphual a awm lo vi, malsâwm chham nân vawktê deuh an tal tel thin.

Sa aihna zu chu sumhmunah an beng thar i chhûng lam berah zûfâng thlûm ber a dawttu zu-fâng, dawt lehtu zupui thlûm tak, enuti ang zêlin a thlum dan indawtin an beng a. Hêng zute hi: 'Sehau zu, lungpui, lung-iang, lunghril, hriva zu' tui hming an nei thiaa a. Sehau zu chu siala sa hrang ai tawhte chanpual a ni. Lungpui zu chu sa ai tan siala, sial tel lo leh sanga ai tawhin an in. Lung-iang chu sazuk ai tawh, lunghril chu sakhi ai tawh leh hual lût taimate chanpual a nia, hriva zu chu sakuh leh zâwng tih ang sa hriva ai tawh chanpual a ni. Min sa kâp teuh mah se, a aih loh chuan zu chanpual a nei lo va, a huuhnûng lamah an hmaizah vângin an intir ve thin. Sa hrâng aih ni chuan siala sa hrâng aite tân 'Hrâng khâwn' an tih zu bik an khâwn bawk.

Sa aihna zu hming vuah leh 'sanga' aih hi Pawim an hmang hmasa a, lâk chhâwn zel a ni. Sanga aih chu sa panga kâp tawh chinin aih theih a ni. Vawk pa sûm nga leh zu-in uluk takin nakhat zu inna an buatsaih a, zu bik an thlawt leh vawksa ruai pheh chu sanga ai tawh leh fatu chauh lo chuan

an eiin an in phu lo a ni. Sa aih ni chuan zu an han kamnam deuh a, upain salu kilin hla an sa tan a, salu an lampui a:

1. *Khisate a lo tlung e, keini runah,
Ningzu thlum hmanhlawh lovin a chun ngai maw?*
2. *Keini runah maw! lova zaleng kan khawm,
Ring dim demin va la u,' lenchawm a pha.*

A tirah chuan malsâwmna hla an sa a, chapona hla chenin an sa chho zêl a ni. Hman lai chuan sa hrâng an aihin, tualah thinghnah nei an phun a, hruin an zâmtir thin a ni. Sahrâng aih niah chuan hlado an chham a. Tin, mi thenkhat chuan tualah pher phahin a chungah ruai theh an ching a, 'Pher vaw hnih ka phah' a tih chuan, 'sialin sa hrâng vaw hnih ka ai' a tihna a ni.

A tûkah zu an in leh a, 'Sabâwngsâwm' an ti. Arpa ngo an tal a, arhmul chu sabanga an târ salu hnarkuaah an vit bûr thluah thin a ni.

Hauhûk aih: Hauhûk an kah chuan zubêl 30—a aih ngei tûr a ni a, an zu neihin & tlin bak chu bêl 30 tling tûrin zungpui tia lek tekim hlum bêl tê tak tê tê an siam a; zu dawn atân dizai an vitphun a an hûng tlar thliah thin.

Muvanlai leh Rûngâm: Thangchhuah hian muvanlai leh rûngân an a; a; vawk leh zuin ni hran ve ve an a; thin. Pialrâng kawnga an thla rau tiropui—tu atâna ai ni berin a lang.

Vahluk: Thangchhuah chuan vahluk hi zu bêl—khat tal—in an ai thin. Pialrâng kalkawnga an thla—rau daihlim lo zâr saktu a ni.

Sai: Sai hi Phung siam a ni an ti a, arin an hnuaichhiah thin. A aih nân sial an hmang a, mualah chhuahpuiin, kuang leh dâr, tuphit nêr ropui takin an lâm a ni.

Sapui vui: 'Sapui vui' tih chu 'sakei aih' tihna a ni. Sakei chu a duh nazâwngin aih theih a ni lo

Mual chhuah a t̃ul avângin zankhuang-chawı chin chauh lo chuan aih a thiang lo Khuaah sakeı ruang a luh chuan lalin thu a nei theı a, lalin aih a duh chuan a kâptuin hauh theih a nı lo Lalin a aı tawh emaw, a aı duh lo a nih chuan, kâptute unau zinga a aı theiin an aı a, an aih theih loh chuan mı dangin an aı mai a nı. Chuvângin sakeı aıtu hı a kâptu an nı kher lo; mahnı kah aı chu an t̃lêm zawk.

Sakeı ruang chu kawtchhuahah an lo hmuak a, t̃hıval awrtirın pawndum an khuh a, mitthı ruang angin an cheı a nı Khawchhûngah an zawn lût a, mualah an dah; Ina zawn luh an duh lo An aı nghâl theı lo a nih chuan a vun an lip a, a lu leh a vun chu zâwlbûkah an rêpro lawk a nı Sakeı kahni leh aihni hian chapo zâwnga tawng aı duh lo va, hlado pawh an chham ngai lo. An chham a nih pawhin, 'Haw', tia au t̃ur a nı lo Sakeı kan kâp tih pawh an duh lo va, 'Saruh a hâk sual' an tih loh leh, 'A bahthlu' an tı. Sakeı hliam an ûm dâwn pawhin, 'Sapui t̃hlah ang u,' an tı thın Hetia an hlah chhan chu, sakeı hian mihring chungah emaw, ran vulh chungah emaw phuba a la thın, tia ngaih dân an neih vâng a nı Sakeı an aih chuan hnuai-chhihah nân Puithiamın ui a tal thın.

Sakeı aih nân se putling an hmang a, ruai an t̃heh thın Zu chu sa aih dang ang bawk a nı. Sakeı kâ an kâp âng a, mualah an dah A vun an lip tawh a nih chuan, sakeı ruang ang an siam a, a vunin an khuh Tlai t̃m dâr thum vêlah mual an chhuak a, a aıtupa hmeıche thuamin a in thuam a tuibûr zun vahlo iptê a pai a, hmuithlûr a thlôr bawk. Upa hovin a hnungah an zui a, fiamthu thawh pâwl an awm bawk. Khuang leh dâr tuntu an awm a, mipuiin an zui. Mual an thlen chuan aıtupain sakeı ruang a hêl a, "Hihi hi hi!" tun

hmeichhe awfâwi angin a nui a. Hmuithlôr a thlôr a, sakei ruang a khaktir a. Tuibûr a hamkhu luai luai bawk. Rei tâwk fê a chlaih hnuin Inah a hâwng leh rih a. Hetih lai hian a lang tlâng atâng-in sakei dangin an lo thlir a, "Hmeiohhia maw that-tu ni! Hmeichhia mai mai ngam lo chu nung tlâk a ni lo hrim hrim," tiin mihzing chungah thimur lovin an sakei aih kha mawh an phurhtir zâwk a, an tlân kang vek thîn, tih ngaih dân an nei.

Aitupa chu pasalsha thuamin a inthum thung a. Vakûlchang a taw a, kâwlhnâm a keng a, Sailung-vâr leh artui chhumhmin khehsa leh zupeng chu ip-tea paiin a lo kal leh a; sakei ruang chu a chhah leh a. Sakei kâah sailungvâr a bâr a, zu a tulh bawk a. "Tunge lem hmasa in ei ang," a ti a. Amah chu artui a inbâr a, zu nê a lem thuai a. "Kha lei nang chuan i la lem zo lo maw? Ka lem khath che. Ni leh thla angin ka chungnung ang. Nang kawng thlanga i kal leh kei kawng chungah ka kal ang. Sih leh sâr i nei thei lo. Nîn tlâkpui ang che, thlain tlâkpui ang che," tiin a vau vôi a. Sakei lu-ah kâwlhnâmin a sât nghek nghek a; sakei ruang a zuankahlên a. Chutih lai chuan khuang leh dâr an tum a, silai an lawn un un mai a ni.

Chumi zawbah chuan rimawi tum pahin an hâwng a. Sakei ruang chu a vun chauh an la a, a lu leh a ruh tē chu ntlâkna lam daipâwnah an pah. Tlâk lama an pahna chhan chu, "Kan thlah liam ta, nîn a tlâk hnan a, kan hneh ta a ni, tih ngaih dân an neih vâng a ni. Sakei aitute an thih chuan thih-thiap vên a tul a ni.

4. RAN VULH

Zofate hian a hraapaa ei zawn nân ran vulh an awm ngai lo. Thlawhhma nei pahin an tlin tâwkin ran an vulh thîn. Taima taka ran enkaw!

thei chu an hlawhtling a, mahse ran vulh mir mi an awm. An ran vulhte chu: Sial, vawk, ar, ui leh kêl a nī. Bảwng leh lawi leh sakawr hi an vulh hnahnūn a nī.

Sial: Ran vulh zingah sial an ngai sâng ber a, 'ranpui' an ti. Sial an neih tanna hi hiat phok a nī lo va, Tibet ram atanga an rawn chhawm a nī an ring. Se ngah ber nia an sawi thin chu. Lersia leh Liandova an nī. Se vulh hmuingil chuan an nei tam a, 'Sesâwm kawtkhar' an ti a, se sâwm nei chu nei tam tâwkah an ngai. Sial chu zânah Inhnuaiah an khung a, kawt an khâr thin a nī.

Se vulh lam thar tûr chuan a man sum hlan nghâl lova a hauhbeh chuan, 'Sekhel beng' an ti a, a thih pawhin a leitu vânduai a nī tawh. Sial an enkawl dân chu, thal nīpui laun a enkawl a nua a se nei mīpa naupang kumsawm chuang hovin ramah bûk nein an khâl a. Hetia naupangin sial an khalh thin avângin, naupang kum sawi nân, 'Thal se hnung zui thei,' tih leh 'Se khâl rual' tui tawngkam an hmang thin. Khawfur chinah puttingin an enkawl thin a nī.

Se kaih kal duh lo chu dawiah an puh a, a dawitu hian a mei hmul a pawt a, daw hia a chham hnan a, a hrêngbet tlat nui an ring. Heti hian a thawi thin

"Ka sial kal rawn, Thaisimi siala,

Chal rang a kal rawh;

Hnuthangah Lenchhum a zing, ral an ti

I hlum ngai Sihzâwlin a mã che,

Huang zawlin a mã che

Hmatiangah lènkâwl a vâ, sihzâwlin a kô che,

Huangzâwl mawiiqi lêng tûr a nī.

Ka siala kal rawh," tui a mei hmawr hmul zai-thum pawtin iptêah a ak a. Phaiphêng hnahn sial a vua a, a kal mai a nī, an ti.

5. SANGHA MAN

'Sangha hi Lasi siam a ni a, tawngpachhiat a awl ber a ni, an ti. Thian neia sangha an man chuan an insem ziah thin. Thâl nipui lai May-ah lui tui a kâma, akhuain ru an la a, an suar tluan thin. Ru chi tam tak a awm a: rulei, huaihang, khaw-kherh, khiangzo, ngaihhih etc. a ni. Sangha man dân chi dang chu: lên den, pûk hung, thiarpêng danchah, ngawi dawh, bawng dawh leh nghafuan vên te a ni.

Ngawidawh: Ngawi dawh chi hnih a awm, chi khat chu nga chho ngawia ni May-ah lui pui sangha lui hnâr lam panin an chho va, tuisuar awmnaah ngawi an dawh thin. Chi khat chu nga chhuk ngawi a ni a, September leh October-ah sa-nghain lui mawng lam an pan thla ve leh a, lui an ping a, sangha luhthlâkna an siam a, chutah chuan sangha an tâng thin. Ngawipui dawhnaah ngar an hem dawnin tuitla tawh laichin pakhatin a hêm tam phawt tûr a ni. Ngawibûk an sa a, rêlbâwltu atân ngawipu an ruat bawk. Ngawi hi tuilianin a tihchhiat loh chuan sangha a dangbet teuh va. Tui a lo kâm deuh hnuah ru hmangin sangha chu an man chiam mai a, chu chu, 'Nghavûrting roh' an ti.

Nghafuan: Favângah nghâlim tui a hun a, lui pui sangha chu lui tē tak tēah tui tumin an chho va. A nu leh a pa a r kâl khâwm a, a pa tui vârin a nu tui kha a lo châr sak a ni. Lui hnâr la nah chuan September thla chanve vêlah a fuan tan a, lui pui ah chuan October thlaah a fuan thin.

6. KUT THIAM

Hlumbêl: Hmasângah chuan chaw chhum nân hlumbêl (leibêl) an hmang vek a. Bêl siam nâna tha bîk lei a awm a, 'Leinak' an tih lung lei a awm bawk. Leinak chu tîêm zâwkin an pawl a, an chîar ban

a, an up lâwk hnuah an duh duh bêlah an siam thîn Bêl chi hrang hrang an siam a' bêlnu an tih buhbêl (chawbêl), tuisawpbêl, ngânbêl, peibûng, bêlthlêng, baibêl, arsabêl tûn hming an vuah Bêlpa an tih zûbel an siam bawk a, pûikhatbêl, ngânkhatbêl, bêltûng, rothum bêl, tûn a lian leh a tê a awin. Hêng bêl hi an rawh tan hnuah an zuar a, an inlei chhâwng a, mî tînin an hmang a nî

Puantah. Zofate hmeichhia hian pawntah an thiam vek tî ila a sual tam lo vang Khaw lumna leh ruah tlêmna nîkâng ramah la an ching a La chu a lo pâr hunah an la a, 'La ka en,' an tî. La pâr chu a pharh hnuah herawtîn an her a, a mu an path Lasain an sai leh a, an chawn a, an zial khâwmna chu, 'Châwnzial' an tî Lachawn chu hmuahî an kai a, la zai a lo chhuak a Hmuithala inzial khâwm chu, 'Latui' an tî. Latui chu banlekah an bâng a, an phelh hnuin buhtuah an chiaa a, lakhuih banah an zâr a, lakhuihin an khuih. A ro hnuah lungsût (suh-vêl)-ah an barh a, an hlûm ta a nî Lahlûm chu puanaa an bânga an tih ta thîn a nî Puan tahna hmanrua chu. kâwngvawn, themsakawl, themtleng, dâwngpui, hnahchawî, tukrek, thlaileu, lûlei, themper, sahthlau, themtang, kuhhruk te a nî. Hêngte hi 'Thembu' an tî.

Thîr chher: Thîr chhertu chu, 'Thîrdêng' an tî a, lo hnathawhna hmanrua chher saktu a nî Thîr chherna hmun chu, 'Pûm,' an tî Thîrdêng chu an, hreipui, tuthlawh, chemtum an chher a, In lam hmanrua: chem tê, chaicheh, meitalh, suankual etc an chher bawk

Pûmdâwng chhûngah a thâwl tâwka zah theih tûrîn archang fêp an vuah a, a vuahna chu, 'Mulêp' an tî. Pûmdâwng pahni a thiangîn a dîng a, kut

hnihin an zâp thîn. Pûmdâwngah chuan rawdâwng pahni h pûmhnâr hawlh zawmîn an vuah a, pûmhnâra meihawl kha a thawin a chhêm vâm a, thîr a ling ta a ni. Thîrdêng chu pûmhnâr dinglamah a thu a, a hmaah dolung a awm. A sirah thîr tuaina tui-kuang a awm bawk. Pûm chu a neitu kawtah a chhukzâwngin an sa thîn. Thîr chher tûr chu pûmah an keng a, meihawl an keng theuh va, thleng hmasa apiangin an chang hmasa a ni.

Hlân: H ân tih hi rua leh mau leh hruî hnânga siam a ni a, phurh chi chu, 'Phurhhlân' an ti Chûngte chu Empâi dawrawn, paikâwng, paipêr. buhtuhêm, fehêm, bâwmrang leh êmping te a ni Hmanrua dangte chu: Thûl, pher, kho, thlangrâ, sisêp leh hnamphâ te a ni a, hramhruî herhin hnamphâ nêan an zawm a, hmeichhe hman chi leh mipa hman chi an siam. Mipa hman chi chu nghâwngkawlah an vuah. Tin, kho chi tam tak a awm a; a lian ber chu chhûmhlûm a, ni a tin 15 vêl a dâwng. Hraikho, kho'rik, tladarh, khochhuan, babunkho, buhbârkho leh tektê cheuin an tah a, a tah thiam lovin an leichhâwng zêl a ni

7. SUMDAWNNNA

Hmâsâng mite hian sum an dâwng tam lo hle Thil inleira tangka an nei lo va, an thil neih ve ve duhzâwng leh duhzâwng an inthlengtawn thîn. Hun hnuhnûng lamah chuan thirphêk kut phah tia vêla siam 'seu'tangkain thil an inlei a, Vailen thlengin an hman. Vailen hnua sorkâr tangka hman a ni Vailen hmaa 'seu' leh Vailen hnua 'Rupée' chu a hlutna angkhat a ni Vailen hma chuan sepui hi Seu 30 man a ni.

Sumpai an tih hi chithum a awm a: (1) Sum-hring. (2) Sumsial, (3) Hlân te a ni. Sumhring chu

Thir, dâr, ngên leh suana siam bungrua a ni. Sum-sial chu: Ar atanga sial thleng ran vulh a ni. Hlân chu: hnânga tah chi a ni a, chawilukhum a tel.

Tangka hmuh chhuah a harin a hlu êm êm. Chêngkhat chu duli 2, siki 4, dere 8, hna 16, paisa 64 a ni. Paisa pakhat pawh hian artui pum khat a lei thei zân a ni. Hna pui taka sumdâwnna be an tam lo va, khawpua dawkai pawh an tlêm hlê Japan râl hmaa Falama Zofate dawkai cha, Sung Vum, Lumbang khu leh Tedim mi Cin Za Suan nê pahni chauh an ni a, a dang chu Vai hlir an ni.

Japan râl hnuah thil man bi (rate) a kai chhò zêl a, 1942 hmaa thil man bi thenkhat târlang îla Rupee hman hun lai a ni.

1. Sepui	Rs 40/-
2. Setlai	" 20/-
3. Vawk sùmlî	" 5/-
4. Vawktê	" 1/-
5. Kêltê	" 1/-
6. Arpui	duli
7. Pawnpuî	Rs. 5/-
8. Pawnngo	Re 1/-
9. Thûl	Rs 2/-
10. Zu ngânkhat	duli
11. Zu belpai	Re 1/-
12. Artui pum 16-20	siki

A chungâ târlante hi nupui pasal innei hnaah te sakhaw biakna leh inthawinaah te leh leichawina lamah te hman lâp pâwl a ni

BUNG VI

SAKHUA LEH THIHNA CHUNGCHANG

(1) SAKHUA

Zofate hi hmasângah sakhua an neih thu hriat a ni lo va, tlângramah hnam hlâwm zêla an awm hnuaah sakhua an chher thar theuh niin a lang Engkimsiamtu Pathian a awm an ring a, chu chu vana awm niin an ring Khuavâng, Khuanu an tih pawh hi Pathian hming lamna vek a ni. Minganna an tawh pawhin, "Pathianin min huilhim ang Khuavâng Pathian a awm êm ang cau'," tinn an thlamuanpui êm êm a ni. Nupui pasil innei e chu, "Pathian samsuih, Khuinu tuah," tui tawngkan a hmang thin. Pathian, Khuavâng leh Khuinu chu vênghtu leh malsâwmna petuh an ruat a, sakhuaah an bia Tin, Lasi pawh hi malsâwmna pethetu, Khuavâng thuihrui niin an ring a, sakhuaah an telh ve a ni.

Khuavâng Pathian chuan Vân lamah te, lei chung leh hnuaiah te thuneihna leh malsâwmna nei vek niin an ring a, khawu lai maiah pawh hian awm lohna nei lo niin an ring. Chuvângin vân lam biakna, khawmual biakna leh tlâng biakna, lei hnua thuahsâwm biakna leh tuiptui biakna te an ngathuih chhuak zêl a, an puithiam hla atangin a lang thei a ni. Tin, ramhuai leh a thuihrui — phung, khawchhia leh khawhring chu tina theitu leh tidam leh theituh an ruat a, sakhuaah be lovin an nat chuan ranin an inthawi thin. Sakhaw biak chuan hunbi a nei a, inthawi chu an nat hun apiangah an inthawi mai thin. Sakhaw biaknaah sial an hmang a, inthawinaah sial an hmang ngai lo.

A hmasain Duhlianho sakhaw hmunkhatah an lo awm a, Chawngthu chanchina sawi tawh angin puithiam leh chawngnu an chet dân fel loh avârgin sakhaw inhranna a awm ta a Sakhaw inhran hnuah Seifate chuan sakhua an chher hrang ta a ni Seifate sakhaw lo chher hmasatu chu Seipui lai Hualthana leh Neihhrima te unau an ni a An thlah chhâwng zêlte'n sial an chhun dâwnin, "Ka pi zirsa, ka pu zirsa, Hualthana leh Neihhrima zirsa a ni," tün an chham thm

He mite thlah hian sakhua chu an inti neitu bik a, chuvângin salu vuakthlâk buaina a chhuah phah a ni. Seifate sakhua chu Seipui khuaa nei tan a nihzia an puithiam hla atangin a lang. A hmasain 'Sa'an bia a, a hnuah Khua an be leh a Sa leh Khua chu an kaikawp a, 'Sakhua' tih a lo ni ta a Sa chû vawkpain an bia a, Khuachu sepa leh vawkpain an bia Sa biakna leh Khua biakna chu puithiam hlaah leh an sa ei thian thu-ah a mang a ni Hun a lo rei deuh hnu chuan an sakhaw biakna chu kawngro nei takin an chher chhuak a, a hnuai ang hian indawt zêlin an hmang ta a ni

1. Sakûng

4 Hnuaitê

2 Inkilphuhrûk

5. Chunglam

3. Hnuaipei

Sakung tiam loh a dang chi li hi, "Dawino" an ti a, dawino an hman chuan, 'Dawi chhui' an ti Sakûng hi dawi chhui kawng hawna leh a khârna a ni. Sakûng chu saserh then hnu chuan mi tinin a sa an ei thiang a, dawi-no chu hnam dang ei a thiang lo. 'Sadawi kîlza' an ti a, he sakhaw hmang mite chauhvin ei a thiang. Mi, Inpui atanga a Indan hnu kum khat a vei chuan, Sakûng hman hmasak phawt a, dawi chhui zawm a ngai a. Dawi an chhui zawh chuan kum sâwm chhûng dawi chhui lova awm theih a ni. Nimahsela, sadawi chhuna chawnglam thei

tân chuan sadawi hman zawh apiangin dawî ehhuî ziah a ngai.

Dawî an chhuîin a chi kim an hman zawh hman in an Inah mitthi ruang a awm chuan Sakûng atangin ehhuî nawn leh a tul a ni. Dawî chhuîina an hman chuan tlai lamah ran an tal a, a naktûk chu nuber leh paberin vâk chhuak lovin an serh a, 'Hri-hrih' an ti. An Inah mikhual luh leh biak a thiàng lo. Thiàng lo tih entir nân kâwlkawtah chhâwl hring an bâng thin. Mikhual an luh chuan an ran talh man zât chawitîr theih a ni a, an hmang nawn leh ngei bawk thin a ni

(1) **Sakûng:** Sakhaw hman tanna a bulpu ber, Sa biakna a nih avângin, 'Sakûng' an ti. Vawkpa an neih chuan 'Vawkpa-sut-nghak' an ti a, hralh bô mai a thiàng lo va; Sakûng atân hman ngei tûr a ni. Vawkpa pahnh nei sela, a upa zawk chu vawkpa-sût-nghak a ni a, a tê zâwk chu delral a thiàng. A tê berah sùm thum achia hman theih a ni. Binglai bulah dawnkâwnin zu an thlawr (sâk) a, thlan-vâwng thiêngin an dawh. Zu chu

(1) Ngau (bûrtê liang kâwn, a kâ rehpawh)

(2) Haituk (bûr liang sei deuh)

(3) Bingkau (bûr zaibun) chhûngah an thun
Ngau liangah latluak an thlaih a, a kâah vawk hriak chulhin vawkluphanah an khai. Intêk (In neitu) te an chhûng kimin In chhûngah an awm a. Pui-thiam chuan haituk chhûnga zu chu vawî thum hmuama phuhin zu in tura sâwmna thiam hia a chham a:

"Sain zu va zo aw. Khawlaia thona Sain zu va zo aw. Kawtpui lamsiala thona zu va zo aw" tih ang zêlin, Zinglaia... Thaltuna Khamkova ., Seriah...

*Thingtu . Mulen Muchhip Archhuang Keilu
 Keikua Limkawn Limbak Thingthem . Van-
 pek...Lenpui . Vahnit Muallian Vatul Loreng
 Saban..Rungtui Rungzawl Khawkaw Khaw-
 ngi Tuipui Tuiphei Buälchum Thlanchhak
 Thlanthlang ..Kawtpui . Lamsial Khawlaia thona
 Sain zu va zo aw."*

A chham zawh chuan pa bera tanin an chhung kimin haituka zu' chu an in diala Haituk chukhum hnuai tungchaw bulah an hûng ta a. Pui-thiam chu bingkau kengin pâwnah a chhuak a, sumhmun dawhchhuka vawkpa chelbeh reng tawh chu panin, zu chu haitê (bûrfian) tē-in a suak a vawkpa chungah vawithum a phuh ser ser a, a chham leh a:

*"Sain ka sahriäl lo chhang che
 Khawlaia thona Sain ka sahriäl lo chhang ang
 che "*

Chutiang zêlin zu in tûra sâwmna thiam hlaa ram hming zawng zawng kha a chham kim leh vek a. Zu a phuh leh a, pa bera tanin an chhûng kimin pakhat tē tēn thla a hual sak

'Hual ang hual ang (*Hming*) thla hual ang (*Hming*) hmui hual ang; Mi hnuaichhiha tla tûr hual ang, mi râlvâna tla tûr hual ang. Chunga ngenna hual ang, hnuaia ngenna hual ang. Thing phurin hual ang, lo thlo lovin hual ang. Mi thatin hual ang, sa kâpin hual ang (mîpa tân) Fanu chawin hual ang, fapa chawin hual ang. Chawnnu timin hual ang, chawnpa timin hual ang. Buhpa chûlin hual ang, rareng chûlin hual ang. Tûm vuaiin hual ang, hai tarin hual ang. Kum sâwm hual ang, kum za hual ang.

Thla a hual zawh hnuin puithiam chuan vawk-pa dinglam zakdawah rawtûlin a vit a, sukin an vawhlum. An talhna hmunah a kawchhông an phawrh a; vawk chu vawkrawlhin an zâwn chhuak a, tualah an rawh. An rawh zawh hnuin a lu lam In chhông lam hawiin an zâwn lût a, chhuatah a sa an chan a, In chhông thukah an chhûm.

Sathau: Saserh a ni a, saserh ti lovin, 'Sathau' tih a ni. (A thau—ah a man tih angin thau hi lam-rik tûr a ni). Vawk luan filh a, a chal dung zui zawngin a vun zunghmet tia vêl an zuah a: chhum hmin hnuah a chalyun chu hrangngaah an zai bung a, 'Sathau' tih a ni Sathau hrangthum chu hnângin an kual a, a dang chu rawzum tê tak tê pahmihah an târ ve ve. Vawk lu leh sathau chu khote ch ûngah an dah a, thingthu nung kengin an va târ a. Vawk lu chu vawkluphan zumah a ding lam bengvalah an an bât Vawkluphan zûm bulah sa'hau rawfung pakhat an thiat a, chutah chuan sathau kual kha an bât. Sathau rawfung pakhat chu kawtkaiyah an thiat a, 'Hringdo' an ti a; khawhring tîna a ni

Puithiam chu vawkluphan hmaah bîngkau kengin a ding a, sathau hlanna thiam hla a chham a. "Sain ka sathau lo chhâng ang che," tiin vawk talh dâwna ram hming a chham zawng zawng a lam kim leh vek a, thla hual a awm tawh lo Sathau an hlan fel hnuah a sa ei a thiang a, ruai an theh thîn. In dangah pawh sem chhuah theih a ni.

Sakûng thiam hlâa an chham hi Seipui chheh-vêla ram leh tlâng leh luikawr hmin vek a ni. 'Khawlai' tih hi Seipui khawlai a ni a, khaw mîwng-ah, chhak lam Thlânchîng khua nêna an inkâr Se-riahahah, khawlu-ah. Lêntlângah, thlang lam atang-in khawlaiyah bawh a chham lût leh a ni. Tuipui leh Tuiphei te hi Seipui daia lui hming a ni a, thlân

chhak leh thlân thlang hi vêng lu lam In bulah a awm. Vahnit leh Muallian hi Lêntlâng thlang lawka awm a ni a Muallian hi Auhmun khawlua Lawitlang leh Loṣharâwn ramrî tlâng a ni a, Vahnit hi Loṣharâwn rama kawrte hming a ni Thiam hlaah hian ram hming lam tûr a tam hie a, pui-thiam thenkhat chuan hming lâi deuh deuh chauh lamin hei aia tawî deuhva chham pawh an awm

Tûkthen: Nî khat 'Hrihrilhoi' an serh hnuah a tûk zîng chu vawkbawp dinglam ti an rêp kha buhfai nêan an chhûm a. Chu chu Puithiam chuan kho-tein a keng a, disâp hnuara thuin

"Thiang ang thiàng ang, chhing biak thiàng ang, tluang biak thiàng ang khualnu loh thiàng ang, khualpa loh thiàng ang. Thing phurh thiàng ang, lo thlawh thiàng ang"

tin a chham a, chaw leh sa chu tualah a theh a, a thiàng ta a nî. Hei hi 'Tûkthen' an ti

(2) **Inkilphuhhrûk:** Hei hi 'Dawino kaittheh' tih a ni bawk. Inghhûng kawngka thlang lam kilah leh kawmchâr lam chârpa bulah tap an chhep a, zu an thlawr hrang a. Vawktê a nu ve ve hman a ni Kawmchâr lama mi hi. 'Lasi' an ti a; Lasi biakna a ni Lasi biakna hi an tal hmasa zâwk thin Lasi biakna ni mah se, thiam hlain Lasi a lam lo kawngka kila mi hi 'Vansen' an ti a, vân lam biakna a ni

Lasi: Lasi zâwlho thu aţang te, Chawngtinlêrî leh Thasiama thawnthu aţang tein Lasi khawpui chu Tan leh Lurh niin an ring a. Thiam hlaah Lurh leh Tan aţangin an tan a, Seipui khawlai thlengin; a kâra tlâng leh lui hming indawt zêlin an chham.

"*Lurhpua thona ka zeltluang lo chhang ang che.
Tanpua thona ka zeltluang lo chhang ang che
(sith ang zelin) Pawnuawh... Farmual... Tianpui
Pauvish Buatsetlang... Tuipei Palchi Hriang-
kua . Muallim Vohmit Thingthem ...Saban
Vahtul Loreng ...Rungtui ...Rungzawl... Khaw-
kawk . Khawngi Tuipei Tuipei Buatchi-m
Thlanchhak Thlanthlang Kawtpui . Lamsial
Khawlaia thona ka zeltluang lo chhang ang che*"

Sathau atân a tâng hrangli, a thin hrangli, a lung hrangkhat, chaw leh chi nên an pawlh a, chârpa chhûngah khotein an khuh. A luruh chu a talhna chung dichûmah, a vawk vihma tûlin a bengvalah an thiat.

Vansen: Vawktê nu a awm loh chuan a pa ti reh loh hman theih a ni. Lasi biakna vawkte a talh hnuah bingkau a chhawm a, Vansen zu thunin a chham leh a:

"*Vansenin-ka zeltluang lo chhang ang che Vi-
linga leh Thaldulan ka zeltluang lo chhang ang
che Kanlazzawka thona ka zeltluang lo chhang
ang che. Vandumkara Ni karu Thlakar
Chhum zinga Ruah zu-a Mual sangs Dai-
chhukchripa Kawlpua Khawlaia thona ku
zeltluang lo chhang ang che*"

Sathau atân a ke, a mei, a beng, a hmai, a lei, a thin leh a lung hmawr kim loh a luruh chu chaw an pawlh a, khote chhûngah dahin sahâng (satun) an telh a. A talhna chung dichûmah thingphêk dawh Intê chhûngah khote chu an dah. Puithamin sathau hlan a a chham zawh chuan a sa ei a thiang

(30) **Maupuk:** Lei hmai thuahsawm biakna a ni a, yawlpua do vawithum noi chin hman theih a ni. Kawmchar lam Inhnuaiah an hman thin.

Bâwihlo chu: Zaiko hnah 10; hlum sial 10, tangka aiah lungphêk 10, saihlum-thi valkhat; darbu atân hlum phêk 3; leh thîr êk te a ni Châr thlang lam ban leh adawttu ban inkârah tawngkhat vêla thûkin khur an lai a, hnah zîk an phah. Puithiamin bâwihlo chu khur chhûnga a dah rualin. 'Hei pawnsui thuah-sâwm' a ti a, zaiko hnah 10 a dah a. 'Hei sial 10' a ti a hlum sial 10 a dah leh a. Chutiang chuan a hming lam zêlin bâwihlo kha a vaim a dah a ni Phuichham nân chârban bulah zu an thlawr a. thlanvâwn; thlêngin an dawh. Bingkau chhûngah zu an thum a, puithiamin zu phuhin thiam hla a chham

'Thuah-khata thona ka sui pui mei fual lo chhang ang che Thuahhniha thona ka surpui mei fual lo chhang ang che. Thuahthuma thona thuahlia thon; thuahngaa thuahruka Thuahsariha Thuahriata Thuahkuaa Thuahsawma thona ka surpui mei fual lo chhang ang che Pi biak ngai, pu biak ngai thuahsawma min ka surpui mei fual lo chhang ang che Nun thuak harhdamna siamin ka surpui mei fual lo chhang che'.

A talhna hmunah a kawchhûng an phawrh a, kawmchâr lam huanah vawkrawlh hmang lovin an rawh Huanah an chhûm a, sathau atân a luruh leh a khiaberuh, a hmâwr kim a hnute hmâwr telin, a nâkruh pathum, a bawp dinglam ruh bul leh a dinglam dâr ruh, chhum hmin hnuaa an la a khûr chhûnga bâwihlo an dahsa chungah sathau chu an dah. Puithiamin khur biha wavi thum a kûk zet hnuaa Sathau blanna thiam hla a chham Khur chu lungphêkin an chhin a; an chhin hnuaa a sirah thingse hêm an khêng kual a. Hei hi a khuchhin-chhihna a ni

In hnuai lama an peih fel vek hnuah a sa chu kawt lam atangin Inghungah an thiar lût a. Pui-thiamin sathin tē tak tē tēin a zaiphei a, a chham leh hnuah pa bera tanin naupang ber thlengin a sem a, amah puithiam nēn sathin an tem hnu chuan dawisa kilzā-lovin ruai an theh ta thin a ni. Ruai-theh hūn hi zān a thai hie tawh thin.

Ni khat serh tūr a ni a, serh hun chhūngin In hnuam, kal a thiang lo. Sa a bāng tam hie a nih chuan nithum thleng serh theih a ni a, sa a la bāng a nih chuan an paih mai thin. Saum leh sahriak atān hmun a thiang lo.

(4) Hnuaitē: Hnuaitē atān vaw k nu, no la nei rih lo an hūmang. Lei hnuai thuahnga biakna a ni. A kalhman̄g chu hnuaipui nēn angkhat a ni. A damna chu Zaiko hnah 5, hlum sial 5, tangka lem 5, a ni. Thiam hlaah, 'Surpui' tī lovin, 'Sūrte' tih a ni. Sathau chu hnuaipui sathau phūmna kawt lam ban kārāh an phūm.

(5) Chunglam: Hei hi vān lam biakna a ni. Kēl no thlakhat achin chunglam an hman̄g a, vawktē hman̄g zāwk pawh an awm. Pawn sumhmun chhaklam pangah zu an thlawr a, thlanvawng thlengin an dawh. Phuichham nān an hman̄g a; a dang zawng chu kut sil nān an dah tha rih a. Thiam hla chu:

"Chunglam lo mualhawih ki tung lo chhāng ang che. Vān laizāwla thona mualhawih ki tung lo chhāng ang che. Ri der dura thona . Ri der der thona Vāndum kārā thona .... Vānrāng kārā Chhūnzina Ruzhu a . Mualsangz thona ..... Kawpuia ..... Khawlaia thona mualhawih kitung lo chhāng ang che.

Vawktê hmang chuan, 'zêltluang' tih tûr a nî. Pwîthiamin a chham zawh chuan Sakûng ang bawkin chhông thla a hual leh a. A sa chu pawns tapah rawhin an chhâm nghâl a; sumhmunah an ei. Sathau hlanna atân a talhna chung zawn dichûmah, khâphnih vêla sei thlanvawng thingphêk an dawh a, a sîr an ping bawk. Chu chu, 'Chunghrî bâwm' an ti. Sathau atân a lu ruh leh a hmâwr kim, chaw nêh khotê chhôngah an dah a, sa hang an leih a, chi an telh lo. Sathau dahna khotê chu chunghrî bâwmah an dah a, a hlanna an chham hnuin ei a thiàng Kham hmasa apiangin thlênga an zu dah sa khân an kut an sîl zêl a nî.

Dawidelh: Chung lam an hman hnuin daw chhui kâwng khar nân Sakûng an hmangieh a. Chu chu 'Dawidelh' an ti. Chumi hnu chuan daw chhui a fihlim tawh a, a ti thei tân sedawi pawh talh theih a nî tawh. Hmanhmawh taka daw chhui an duh chuan nî khat an serh hnuah hman zawm theih zêl a nî. Hmanhmawhna hranpa a awm loh chuan thla khat hnuah pawh hman zawm theih a nî.

(6). **Sedawi:** Sedawi hi sepa talh a nî. A tê berah sepa thla sarîh achin hman theih a nî. Hei hi 'Chhuntler' an ti. Sechal kî kheh lian pui pui an chhun thin. Sepa an nêih chuan, 'Sepa sûtngghâk' an ti a, hralh bo mai a thiàng lo. Sakhaw biak nân hman ngei ngei tûr a nî. Sepa pahnih, pathum nei sela, a upa ber kha sepa sûtngghâk a nî. Vawk pawh nîn sîl pawh nî sela, sakhaw biak nân an ruhman tawh chu, 'Thingbâr' an ti. Chu chu kâwng dangah hman a thiàng lo tihna a nî.

Sedawi an talh chuan zu tam tak an inringsa a, 'Chawnglam' an ti thin a nî. Sedawi talh hian thil tih tûl a tam hie a, hêng hi a nî:

(a) Seluphan atân thingsia suih a ngai. A hmawr lam a kâk a, a kâk ding zâwk a sei deuh va, selutâr nân a hmawr suih zum a ni. A kâk leh lam a zâr a, a hmawrah artui hêng fâr fâm suih zumin an khêngbet. Tlai lamah tual chhak lamah an phun a, selu târna lam kâk chu In lam hnaih zâwk in an phun thin. An phun dâwain puithiamin a khur tûr tûthulhin an chhun hmasa zet a, mi dangin an lai a, an phun.

(b) Sepa hrui leh vawkpa hrui atân rawpui hnâng berh pahnih seluphanah an bât.

(c) Vaikan an tih buhban fa kan tekte chhûnghah an dah.

(d) Se chhunna feipui khum—ai mawngah an tung a, feipui tekte hrui an khai.

(e) Sechal ki khum—ai ah an dah. Seki chu khuangchawina emaw, zân khuangchawina emaw a dinglam ki a ni

(f) Phuhrin nawhna rawpui pum, a hring jawng khat wêla sei a châng telin, a pangah an hlai teuh va; sumhmun thlang lamah an dah

(g) Ngau bûr khat.

(h) Zuthut hai atân haituk pakua

(i) Haizâr an tih bûr liang sei pakhat.

(j) Chhûnghai bûr liang sei deuh pakhat.

Chawng tan zânah chuan zanriah ei khamah Chawng In an pan khawm a, khum—ai mawng lam bang bulah zu an thlawr a, 'sepa zu' an ti. Khum—pui lu banglai bulah vawkpa zu an thlawr bawk. Sepa zu leh vawkpa zu chu: ngau, zuthut hai pakua, haizâr leh chhûnghai an thun theuh va; ngau chu vawkluphanah an khai. Zuthut hai pakua chu: (1) Khua tân khum—ai ah (2) Chhûngsa tân kawm—châr bang bulah (3) Zângsûtah bûr khat (4) Fati an tih châr pah bûr khat (5) Hnuaite tân chârpa bulah (6) Lati tân chârpa bulah (7) Vansen tân kawngka thlang

lamah (8) Pathian tân kawngka chhaklam sutpui bulah (9) Chunglam tân Sumhmunchhak lamah an hûng.

Haizâr chu khum—ai mawng bang nghêngin an hûng. Puithiam chuan chhûnghai kengin khumpui lu aţangin chhûng thla a hual sak a. A hual zawh hnuah chhûng—haia zu chu pa ber aţangin an chhûng kimin an in dial a; chhûnghai chu tung chaw kâwmah an hûng ta a ni. Chumi zawhah chuan Khua tâna pêk khum—ai aţan a, zuţhut hûnna apiangah a kal a, 'zuţhut haia zu hmang zêlin, hr. selna, hausakna leh nun sei dîlna a chham theuh a ni. Khua, hnuate, Lasî leh chunglam chu sakhaw biaknaa anmahni thiam hla theuh chham a ni. Khua chu sakûng thiam hla nên a inang a, a danna chu, 'Sa' lam lovin 'Khua' tih a ni. Chumi zawhah zu thenna a chham leh a, sepa zu leh vawka zu an fin a.

'Thiang ang, thiàng ang, ka mîmpui zu ka fângpui zu thiàng ang. Hrumtûngpa in thiàng ang, samphiarpa in thiàng ang. U lakpa in thiàng ang naulakpain thiàng ang. Mî tin in thiàng ang, hnam tin in thiàng ang'

tia a chham hnu chuan chu zu chu mî tin hnam tin, in a thiàng ta a ni

Farnu upa berin zufâng telin a tlêm berah bel-pui pathum, far-zu a hûng a. Sumdêng-zu, khualko zu, thing fawm-zu te nân an bêng tlar a, dawhthlênga thuîn chhuat lam hawin an in. Hêng zute hi nula leh tlangvâl chanpual deuh bika ni a; zâwbûk thing-nawifawm naupanghovin an siamsak thin. Chawng chênho chu chhuatah an thu a, zailam hla leh chawngchen hla tîn rêng sain an tlaivar a ni. An zai nawm vâng chauh ni lovin, sepa men zân hi tlaivâr ngei tûr a ni. Upaho tuang (châr lam chhuat)—ah zu beng hrangin an thu bial a, hla chi tîn an sa. Zailam hlapui an tih chawnzai hi sak mâkmawh a

ni. Chhawana! thenkhatto chu:

1. Chawn in rel e; chawn tin thang in rel,
Bêl lian sawmthum chawn tin thang in rel.
2. Bêl lian sawmthum chawn tin thang relnô,
Ka pû run chhông a dai ngat lo ve.
3. Ka pû run chhông a thâ thim ruat a,
A hhuaiyah chahvawm a lêng emaw!
4. Chah liana kan lak, zovâ siathing chah liana kan lak,
Lamtuat sa vùng e.

Phuhrin nawn: Phuhrin nawnna rua summun thlanglam dawndelah dahsa a ni a. Tlangham thing killi peia suh, a hmâwrah thlai chi kim pawnchhiaa fûn an tawnkawp a; zanlaiah pawnah an chhuaka puithiamina chham hmasa zet a, an chhôngkim tân, pakhat têt têt mi pakhatin a pawt a. A pawh lai hian khuang an beng. A pawh dân chu, thlan-yâwng thlêng chungah tlangham thing a dah a. Tlanghamah chuan raw hlaisa chu a zem a; thleng leh thing chu rap betin rawhnâng chu nâwt pahin a pawt a ni. A chah hara a pawr sung a nih chuan, 'Phuhrin tha, dam reit tû' an ti. A hnuhnung berah Khuayâng tân an ti a, pakhat an pawt bawk Phuhrin nawn an zawn chuan azân atâna sakhaw lam thil tij tul chu a zo ta rih a ni.

Puzu ni: A naktûk chu puzu ni a ni a, pun puzu bêlî aia, tlem lo ve ve an hûng a; khaw han deuhyah a tam deuh zel a ni. Summun thlang lamah nupu chhak lamah papu zu an beng a, a laiah kalna a awm a, inhawitawnin an in a ni. A chhông lam bera zufâng thum ber chu khuang-chawinu leh 'pa chawpual a ni. A dawtu zufâng chu zâp khuangchawinu leh 'pa chawpual; dawt lehtu chu se vawikhat chhun tawh chawpual a ni a, a dang chu siela chawng ve lo hovin an in a ni.

Tûkthuan eikhama puzu beng zawh hnu chuan ran talh an tan a In hnuaia se thlunsa an kai chhuak a, an chaih chau lâwk zet a, kawtkai aţang-in tualah an kai lût a; seluphana an bânsa raw-hruin an hling bawk a, tualah an thlung ri h a. Sepa talh ni hian vawkpa pakhat leh vawktê pahni h talh a tul a, Khua leh hnuaite leh Pathian tâna hlan a ni.

Khua tân Vawkpa A hmasa berin vawkpa talh a nia, rawhruin khân an hling a. A talhna hmun chu, sakûng hmun – dawnchhukah a ni

'Khuain ka sathau lo chhâng ang che

Khawlaia thona khuain ka sathau lo chhâng ang che ' tûin Sakûng thiam-hlaa ram hming vek kha a lam a, chhông thla a hual sak bawk. A chhamna zu chu vawppa zu kha a ni

Hnuaite A pahni hnaah vawkte nu talh a ni a, daw chhui laia Lasî hmun – chârpa bulah an hlan. Tui pui biakna a ni a, dawichhui laia Hnuaite nê n a inang lo. Thiamhla:

'Hnuaitein ka zetluang lo chhâng ang che.

Dumdula thona ka zeliluang lo chhâng che

*Dumputa Dumtea Inrâla Liangienâ Liang-
zâla Muatîlânga Chemsawna Chemdama*

*Vutleika Lungrânga Nghasema Hmâwng-
kohva Khawlaia thona ka zetluang lo chhâng
ang che.'*

Dumdul, Dumput leh Dumte hi Rûn tui lipui sawi-na a ni Rûn lui aţangin Inrâl khuah, Dihai ramah, Seipui khawlaiah a hruai lût a ni.

Pathian: A pathumnaah vawkte nu talh a ni a, vâna awm Pathian biakna a ni In chhông kâwngka chhak lam sût pui bulah tapte an chhep a, chutah an tal. Sathau chu a luruh leh a chavun a ni a, a talhna bul sût pui ah an târ. A sa hi dawisa kil mipa

naupangin an ci. Thiamhla chham zawhah chhông thla a hualsak a:

"Chunga Pathianin ka zeltluang lo chhâng ang che. Thiankhawihangan ka zeltluang lo chhâng ang che. Vantazawla thona ka zeltluang lo chhâng ang che Van-chung kâra. Vânthim kâra Vândum kâra Khawdur kâra ... Chhumpui kâra thona ka zeltluang lo chhâng ang che."

Khuân tân Sechal: Vawk talh zawh hnu hian sepa talh a hûn ta a. Puithiamin têtê leh sechal ki leh bingkau a keng a, tuala sepa hmachhawin di-sâp hnuaiah a thu a. Thiamhla chu Sakûng nê a inang a, a danna chu, 'Sain sahriah' tih aiah, 'Kl. uai in chalvawm' tih a ni. Thiamhla chham pahin sêki a khawng a:

'Khuain chalvawm mei fual lo chhâng ang che.

Khawlaia thana chalvawm mei fual lo chhâng ang che' Chutiang zê in Sakûng thiamhlaa, ram hming a lam kim leh yek a: "Bâr ang bâr ang chalvawm nan vai bâr ang" a ti a; têtê chhunga vaikan kha sepa hmaah a theh a, In chhôngah a lût a têtê leh sêki chu khum-aiah a dah. 'Chalvawm' tih hi sechal dum tihna a ni. A tira a dum an hman avangin a dum lo pawh Chalvawm an ti tho mai.

Chawngpaw sechhun pawndum a sin a, feipui leh haizâr kengin puithiam nê an lo chhuak a, sepa bulah an ding dîn a Chawngpaw thiam hla a thiam loh chuan puithiamin a chham a, a hrûlah a lo zir zêl a:

'Hual ang hual ang, akhawman kan chhônga thla hual ang, Kan chhônga hmui-hual ang Ka lawh, theh hual ang, Ka chham theh hual ang. Nun chhat ka bawla ka tih a ni lo ve, nun tluk pang dam ka ngenna a ni Ka pi zirsa ka pu zirsa, Hualthana leh Naihuma zirsa a ni e.'

A chham hnuah haizâra zû chu sepa chungah yawithum a phuh a, sepa chung vêkah a leih zo va. Haizâr chu puithiamin a lo kensak a; a kut hniha feipui hûmin sepa dinglam zakdawbah a yun pem chauhvîn a chhun a. A chhun veleh an lo pawtthlu a, chawngpa chu hnunglam hawi tawh lovin In chhûngah a lût a; feipui leh haizâr khum—aiah a tung.

Se tîuk tha lo chu an ngaih a tha lo va, Se tîuk tha chu a vei lamah a tlu thlawp a, a tho tawh lova, a bû lo bawk. Tlu tha tûrin a chhun hmain a ke an lo phuar a, a hmuî an phuar bawk. A kî atanga lo herh an awm a, a mei vuana pawttu leh a ke hruî hmun hnih nêu, a chhun veleh an lo pawtthlu vat a ni. A tîuk hnuah hreipuin a tûkkhumah an chêk hlum.

Sathau. Sepa lu leh a dinglam bawp khum—ai—ah rei lo tê an dah hnuin an la chhuak a, a lu an filh. A chuap tê taktê têa zai hrangnga hnangin an thil a, sepa lu chungah an thiat. Selu chu seluphan zumah a dinglam hnârkuaah herh—lûtin an târ vawkpa lu chu chhum hmin hnu—ah an filh a, raw—hruî khân a dinglam bengval kuaah thilin seluphan kâkah an khai. Vawkluphan chu sakûng lu târna bîk a nih avângin Khua biakna vawk lu târ a ni lo.

Tin, hnâng khâpkhat vêla sei chu phel chhuak lovin an thlei a. Sepa dinglam bawpti leh vawkpa dinglam bawpti an zainawi teuh va. Vawkti leh seti hrangthum ve ve hnângin an kual hrang a, chu chu hnâng phelah an bat a hnâng hmâwrah chuan seti leh vawkti hrangkhat ve ve an tawntîr. Chuti—ang chu pariat an siam a, zuthut an pêkna hmun sarifah leh vawkluphanah an thiat. Hnuate leh Pathian chu amahni sathau an neih avângin Khua sathau an pe ve lo. Puithiam chu sathau hmunah kal zêlin a hlanna thiamhla a chham theuh a ni.

Sepa ngalvun leh vawkpa chavun chhum hnuah hoàngin an thil a, a chung a sathau an hlanna hmun leh kawtkajah an thiat.

Chukphawk: Chukphawk saserh then nân se bawpti, a thin, a pumpui leh a chek khâpruk bêla chhum khawpin an la a. In chhûng thukah an chhum. Hnam hrang deh leh ei a thiàng lo. A hmin hnuah sahrang kimin sakuh pahnihah an thil a, pakhat pui hiamin, pakhat chawngnuin khumpui chung a thuin an, ei tan phawt a; tichuan, a sa dang chu sechhun tawh chin pa upain tuang(char chhuat) -ah zu nân an hmeh. An ei hmain puithiamin a chham a:

"Kuhpain bal a tai leh len nan a hmang, sau nan a hmang, buk pui a belhpui Thosipain zutai a dawn leh len nan a hmang sau nan a hmang chhawl thing a belhpui Sakawlpain a hmul phurh pui sa a ei leh len nan a hmang, sau nan a hmang, tlangza a kanpui Nghapuin a tehpui sa a ei leh len nan a hmang, sau nan a hmang li-lai e vel, suanglung a belhpui Muvanlain a hmul phurhpui sa a ei leh len nan a hmang, sau nan a hmang, thlangvan a kaipui Hei ka thlasawm chhiarpui chulvawma. sa ka ei dawn a, ei sual bar sual awm lovin len nan sau nan ka hmang tur a ni."

Chukphawk saserh an then hnuhian sesa chu in dangah sem chhuah a thiàng a, chi tin hnam tin ei a thiàng.

Saban Lawh: Vawkpa lu leh a ir tuan leh a bawp nân zai bung lovin a inzawm a, tuang chung saban khanchhukah an bâng. A lu hian a kap-kalakah kawt lam a hawi. Rei fe an bân hnuin an la thla a, "Saban lawh' an ti. An lâk dawnin pui-thiamin bingka leh hait kengin a dinkham (din

chilh) a, hetí hian thiam hla a chham:

“Tum rawh, tum rawh, ka sathau lu tum rawh Mím za tumpui ang che, fangza tumpui ang che. Kí tha ngho tha tumpui ang che. Nun thuak hrísel tumpui ang che”

Sa chu an lăwktula a, thlangra—in an dawh. Hnuaita sa nê In chhông thukah an chhôm a, sathau an hlan fel hnuin fatuho hrá tăn rau an theh a nı Chutichuah, sechhun nı atana sakhaw lam mamawh chu an zo ta rih a. Se talh nı hian pui-thiam teh sathau statute tăn hna a tam êm êm a, tih famkim loh hlauvin zu pawh an in rui nvam ngai lo.

Tukthen: Sechhun anaktôk zingahr vawk ril-phiar leh buhfai an chhum pawh a, “Thiang ang, thiang ang, chhîng biak thiang ang, thuang biak thiang ang,” tın Sakûng tûkthen angin puithiamin a chham a, buhchiar chu tualah a theh Hei hi vawkpa tûkthen a nı

Feimûng sil: Sechhun nı atanga nı sarıh niah feimûng sil a nı a, hei hi sepa tukthen a nı Sepa beng, a lei hmâwr leh a mei hmâwr buhfai nê In chhôm a. Sepa zu kha an thlawr leh a, zupengah an thun. Puithiam chu têtê leh feipui leh arpa ngo kengin daiah a kal a.

‘Lêng leh ang, lêng leh ang, chalvawma hmui lêng leh ang. Sıh zâwl lumin lêng leh ang, chhâwl no kuain lêng leh ang’ tın a chham a. Lungte pathum kengin a lo hăwng a, sekawt atang—in In hnuaijah a vawm lût a, feipui chu seluphan bulah a sawh bûr a; tektê chu a hruia zemin feipui ah a khai. Thingnah chăwngte kılh feipui zumah a khumtîr bawk. Zupenga zuin feipui a sil a, a sa kenin a năwt a.

*Thiang ang, thiang ang, ka chhlm fei thiang ang,
 Ka hmar fei thiang ang, Ka pi fei thiang a, Ka
 pu fei thiang ang ka lawlning thiang,*
 tiin a chham a, feipui leh tektê chu nilêngin tualah
 a awm a, nitlâk hnuah an la lût a ni.

Ar khawthiang dawh: A ni sàrh tûkah fei-
 mung sil nêan an fâam a. Ar khawthiang dawh
 hnuah mikhual luh a thiang a; tuipui râl kân a
 thiang tawh a ni.

*"Thiang ang, thiang ang, ka ar khawthiangi,
 thiang ang Chhing biak thiang ang, luang biak
 ang; Tuipei ral kan thiang ang, Thung phuih
 thiang ang, Lo thlawh thiang ang,"* tiin a chham
 a, arpango chu a zakah tûlin a dâwt a. Archu
 daia a kâl laia a ken kha a ni. A saserh chu a ke
 leh a hmâwr kim a nia, sa hmin hnuah hnânga
 kualin khum—ai mawng bangah an thiat.

Salu lawh: Se chhun thla chhiara a thlathum-
 na a dêt chuan salu an lathla a, 'Salu lawh nân
 Sakûng an hmang leh a, seluphana selu leh vawklû
 an lâwkthla a, mi pakhatin dawrawn a lo dawh a,
 salu chu bangah an târ. Sakûnglu chu vawkluphan-
 ah an târ a; khua biak nâna an hmân seluphan chu
 a ruak thung

(7) **Theitan:** Theitan chu, 'tumphit siam' tih
 a kâwk deuh ber a. Sakhaw biakra chawnlâm chi
 khat a ni. 'Intumphit' an ti bawk. Sedawi hman
 hnu hian dawî chhui tihkim leh vek a ngai a. Dawî
 an chhui kim hnuah chauh theitan hi tih theih a ni.
 Zankhuang chawi dawna inrin sana rabbi a ni. A
 vawihnihna sedawi talh chuan zankhuang chawi a
 pua. Theitan chu sedawi vawikhatna leh
 vawihnihna kârthlakt a ni. Ran talhna hmun leh

thiam hlaah sedawî nêh thuhmun a nî a, sial a tel lo. Khua tân vawkpa, Hnuaitê leh Pathian tân vawktê pakhat ve ve hman a nî. Zanah ran an tal a, zan vêkah sathau an hlan. Zuhut leh phuhrin nawh pawh sedawia an tih dân ang vêkin an siam

'Thei' an tih tumphit pathum an siam a, zan laiah: 'Pî Kâwli su zek su zek, Kâwl dângi su zek su zek,' tîin an tum a, khuang an beng. An tum lai hian 'Pî Kâwli' an tih Khuavang chu kawm-chhakah a lo lâw su zek zek a nî, an tî Pathian sa lo zawng chu ruaitheh nân an hman. Khua tâna an hlan vawkpa turah khumi mawngah at ter. Nî khat hrihrilh an l man huah vawk rilpharin tuk an thian a, a thiang ta a nî.

(8) **Zankhuang Chawî** Zankhuang chawî hî, 'Zanmual chil' tih a nî bawk, Sedawî vawihnihna an talh chuan, zanah mual an chhuak a, khuang-hlang lem chawî a tul a, khuang chawî kawng hawn-na a nî. Se talh dân leh a tih dân dang zawng zawng chu sedawî nêh a inang vek a, a danna chu hengte hî a nî:

- (1) Sechal a tê berah a kî hmawr hawng a nî.
- (2) Mual lâmpui atân feipui 5 emaw, 7 emaw.
- (3) Khuanghlâng lem mualah dahsa a nî
- (4) Tashkuang atân tshahpui suinsa mualah dah a nî
- (5) Chawngnu phurh atân sahmim, zupeng ar leh lapâr ruatsa a tul.
- (6) Kawtkai chhaklamah sîhneh leh rua, thlanglam-ah thingsia leh rua bawk a hnah hlawî lohvin an phun. A hmawr an kuaikûl a, kaihâ hruî leh vawmhruiin an zem a, ban phâk tawkaah a kual pup a. Chu chu, 'Thuihgul' an tî.

Chawng chen zanah nula leh tlangvâlin farzu nêh chawng an chen a; upain sepa an men bawk

Zuthut leh phuhrin nawh an peih fel hnuaah zan laiah mual chhuah a hun ta a Upaho ñuangah kawt lam hawin anding tlar a puithiamin Lersia hla a hril a, upaho nēn an sa. Feipui vilikin chhuak tūr angin zawī tē tea kal paha hla sain an inzui a, hla a zawh chuan, "Haw" tūn an hnungtawlh a, an chawl rih a nī. Chutianga vawithum an saknaah an chhuak hlen thin. Puithiamin hma a hruai a, chawngnuin a dawt a; chawngpa, khuangpu, upaho, mpui leh khuang dāi tumtute'n an zui a, mual an pan.

Mual an thlen chuan puithiamin khuanghlang bulah, 'Khuavāng ramrī' tūn feipuiin lei a rin a. A rinna atanga ñanin Lersia hla sain khuanghlang an hel a. Hla sak zawh chiah hian an hel chhuak a nī Chumi hnu chuan chawngnu chawī lovin sa-khaw anpui hmeichhe nauping an chawī Chutiang zēla vawithum hela vawithum chawī a nī Vawithumnaah chawngnuin sahmim chhūnga ar leh lapār phawrhin a vawrh a.

Lersia hla—Sabuan hla

1. Lersia chawng ma ta Seza khalah nang nī che' I chhūng In va fang tang e, i ralfei lo tlar bung e.
2. Vin lai zāwla mī neih chawng Lersia sial lo tī
3. Ka do Lūtmuala te u, 'Duhlian zathum tui ang seng aw' tī
4. Tui ang seng ngai lo; ka do kimah za ar ang ka thah.
5. Sawsawpui ar ang that a, ka do fen hnuaichhih Hranlu chawin cham e. Lerpui hausa.
6. Haizāng thatah chun' Lera a chawī, a rual chhing na e.
7. Chāngse chhun leh laimi thah fawm, a tum zawng chhuah zo ta. 'Haw'

Puithiamin 'chh' ri a hmang ngai lo va, fietaff erawh hi chuan 'chh' telh a ni. Puithiamin 'a' hril hmain hril khalh a thiang lo He hla hi an 'serh' hle a, duh duha sak a thiang lo. Zankhuang, mithrawp lam leh khuangchawi muallâmnaah chuah, an hmang. In danga an 'sak' chuan khuangchawi a cho chhuak a, a chawî theih si loh chuan thihna a ni, an ti.

Lersia hi Chawngthu a ni a, Sanzawî lal a ni. A hausain sial a'ngah hle a. A khuate'n chawng lâm tûra an fuih pawhin a duh lo va. Ni khat chu, a sekhaltu Tlângpasaisira hnênah Khuavâng a inlâr a, Lersia hla hi a hrilh a, a lâm dân tûr a zirtir a. Tlângpasaisira chuan thalthîngin feipui lem a siam a, a sekhalhna bûkah lâm a zir thîn. Zan khat chu Khuavâng chuan Lersia Inah thiang lô zir tûrin a lâmtir ta a. Lersia chuan a tuar ngam lo va, khuang a chawî ta a ni an ti. He hlaah hian Lersia hausakzia leh a râi thah leh Ralteho a do thu a lang. Duhlianho sakhaw hmunkhata an awm lai ami Seifatén an chhawm a, an hmang zui zêl a ni. Khuangchawî zawh hian mualah mi pakhat thingphelin an zâwn a, 'Umnawngchawî,' an ti. Chutia an mi chawî chu a dam rei duh bîk, an ti.

Mual lâmho Lersia hla sa pahin chawng In an pan a. Disap hnuai an thlenin an feipui zum lam hmalam hawia zakzehin, 'Hring lo chhuak, hring lo chhuak, nanga awm nân ka ti lo, keia awm nân ka tie, hring lo chhuak,' an lo ti a, feipui chhun pah zuau zuauvin an lût. Puithiamin kawngka a thlen chuan, 'Haw' tûn an tlân lût a, feipui chu bang-laiah an tung.

Atûk chu puzu ni a ni a, ran talh ni a ni bawk. Sakhaw lam thiltih zawngzawng chu sedawî talh nêh thuhmûn vek a; zu lamah chuan a hautak zâwk daih a ni. Zankhuang hi chu 'Patechawnkip' an ti a,

pawh tjal leh diar tjal an phu ve tawh. Tukverh pawh an hawng (siam) ve thei tawh a ni. Thang-chhuah erawh an la ni lo va, lukhawng tlai chanve chawh a tûl tawh a ni.

Zankhuang tlip: Zankhuang chawh hnuah dawi an chhui nawn leh vek a, kum thum a tlin hmain sedawi talh leh a ni a. Chu chu, 'Zankhuang tlip' an ti. A vawikhatna sedawi talh ang chiaah a ni. Zankhuang a tlip hmain thî sefa, a fapain sadawi a hman ngel a tûl tlat.

Sa sem chi: Chawnlâmah hian sa sem chi leh ruaitheh chi an awm a. Sa sem chi chu Halkha, Simhrin, Zahau leh Hualngo an ni. Hualngo hi hmasângah chuan ruaitheh chi an ni a, an kiangvêla mite tih dân an duh zâwk avângin an sem ta a nr. Sa sem chi hian ran an tal tamin zu lamah a hautak a, hun pawh a duh rei zâwk; inelna pawh a nasa zâwk a ni. Sedawi talh rualin sepahnih an talh belh a, 'Sethum talh' an ti. Zankhuang chawh rualin sepatham an talh belh a, 'Seli talh' an ti. Sial pakhat talha chawnlâmna chalhau leh vawk talha chawnlâm a Thlailâm Buhza aih leh sarual talh te a awm bawk. "Thlailâm lo chuan, puanpui a sin tûr a ni lo," an ti tlat mai.

(10). **Khuangchawi:** Khuangchawh an hman tan-na chu, heti, hian a sawi: Halkha Senthang hnam Mangsuia'n, Bawinu lui kawh livir chung a thing leh raw kûs, — tuisuarin hniam châng leh sân châng nia a hap, herhkual vêl a hmuhin, ohutianga hlang chung a nupui han herkualpui a, chawimawi duhna rilru a neih atanga a tihchhuah a ni an ti (*Chin Talagginhar, Yinkylhau, Yuya Daleik Htungsan mya. pp. 362*).

Halkho khuangchawh hnuah Zahau lai Kip-kua'n a chawh. Chawh hnuah chuan Seifaten Seipui

leh Khawkawkah an chawī tā a. Hmasānga an thangchhuahna chu 'Mitthirāwp lam' a nī

Sedawī vawithum talh hnuah khuangchawī theih a nī. Khuangchawī chu thangchhuahna a nī a, a ropui ber, a vāwrtāwp a nī. Khuangchawīna atān sepa hmaituak an tih sechal pahnih leh sepui pakhat talh a tūl. A pawk thei chuan a khuate sem atān se pakhat a talh belh bawk. Sakhaw biakna chu sepa sūtnghāk sechal a nī a, a dang chu talh mai mai a nī. Khua biakna vawkpa chu 'Khawsān' an tī a, sadawī talh dānza an hman thīn a nī a nīan zāwk

(a) Sathing thah: Khuangchawī tui chuan, thing fawmtu atan a khuate a sām a. mīpui' kal-kawng sīrah thing an fawm thīn. A hla lam atāngin an tan a, an tanna kawng ko hnaiyah thing tlawn hlam thum vėl an kham a, chu thing chu chhaklam leh thlanglamah thingfākīn an khamtīr thīah a. Chu thing fakte chu chawngte tāt phurh a thiāng lo va, chawng nī-ah zāwbūk tāt an pū a nī. Thing tlawn kham tāwpna atānga tanin thingfāk chu kawng sīrah an zār tlar thīah a, 'Sathingzār,' an tī bawk. An zār tlar chhan chu 'ro awl rawh se' tīhna leh mikhual hmuh atānchapona a nī fawm bawk. Thing chu chawng zu chhumna leh chawnlām nīkhuaa tuah tūr a nī. Chawngpāin thingfawmho chu vawkpui a talh a; thing fawmna hmunah ruai an theh. Vawklū chu thingtlawn kham leh thing zār inkārah an tār thīn.

Hemi nī hnan seluphan pakhat an sui h a, tualah an phun; Zankhuanga an tih angin thuihgul an siam bawk. Tlai lamah kēlchal an tal a, chu chu, 'Kēlkhawthang' an tī. Kēl chu a tē berah a chal-buk chīn hman theih a nī. Kēllū chu seluphan sui tharah chuan an tār a; se talh hunah an lathla ang

a, sakhaw biakna sechal lu târ lehna tûr a ni. Kêl sa chu zânah an chhûm a, naupanghovin, 'Sibebuh ka duh, ka duh,' tiin bang an vaw ri bur bur a, a hmîn hunah ruai an theh.

Tin, hemi ni bawk hian talhkuang atân hnum thing an sui h a. A suihtu atân puithiamin mi pa-khat a hruai a, arhlui ngo an keng. Puithiam chuan sairawkherh leh rawthal pathum a keng a. Thing bul an thlen chuan, puithiamin ar a tal a; thing an kit a. Thing tlûk hmân puithiam chuan thalin vawi thum a perkhûm a, 'Chhingpa tluk ang che, tluangpa tluk ang che,' a ti a. Chumi hnuah, "Chhingpa i tluk thei lo, tluangpa i tluk thei lo, Chawngnu chawngpa thang hlen nân kû ti che" a ti leh a. Thing an kitthlu a, arsa vil pahin talhkuang an sui h. Chaw ei khamah an pu hâwng a, seluphan bulah an dah. Khuang chawi hunah khuanghlâng kiangah dah tûr a ni.

A zân chû upahb leh nula tlangvâl, zu nêh an tlaivâr a; atûk nilêngin an in leh a. Tlailamah puithiamhovin chawngnu leh chawngpa leh upaho chu Lersia hla sain mual an chhuak a, talhkuang kha an hêl a ni.

(b) Thingthiah; Puzawn khua emaw, khaw thenawm emaw thing an thiah thin. Sawhthing zai-lêp raw sui hzumah an thil a. Sawhthingah chuan archangku an vit bûr a, an thingthiah khua, lal leika banah an thiat. "Thing ka thiah a che u" an va ti a; khawtlângin vawk an lo talh thin. Sawhthing an thiah avângin 'Thingthiah' an ti. Khuangchawin niah chawimawitu atân sawmna a ni. Lâm chi tam tak an lâm ang a, khuanghlâng an chawipu bawk ang. Lâm an lo zir sa a, zû an lo inring sa bawk. Khuangchawin niah thingthiah khua kalho hi; 'Thing-dim' an ti.

(c) **Chawng zu:** Sathing zâr a ɲak fel chinah, chawng zu buatsaih ɲan a ni. Zu chu bêl 80 a ɲul a, nula leh tlangvâlin an denpuɪ ɲhîn. Nupu, papu, far, rual (thian), khawtlâng leh vêngte pawhin zu an ɲring vek a ni. Sathing ãh zâr hnu thla thum-naah chawng an ɲan a; remchan lohna a awm chuan thla nganaah chawɪ a ngai.

(d) **Khuangchawi Chawngchen:** Chawng dang aɲin hun a awh rei a, 'Sehawn ni, puzu ni, khuang-phuar ni, khuangchawi ni, khuang phûm ni, tual-phiah ni, tiin ni ruk a awh a ni

Sehawn ni: Sehawn chu, seluphan a ni a, 'seng-hawn' tih a ni a, lam awl zawngin, 'sehawn' an ti mai a ni. Chawng ɲan dâwn niah farnu upa berin zûfâng telin zu bêlpui paruk leh vawk'sumli nễn ruai a buatsaih a, chu farnu chu, 'sehawn tuar' an ti. A hrai mite hi seluphan suihtu, khual kotu, khuala zuphurtu, se ûm hawngtu leh In chhe siamtu te an ni.

ɲan zan: A zanah farnu pakhatin zu a hung a Nula tlangvâl chawngchen dân te, sakhaw lam thua thil tih dân te chu sedawɪ talh nễn a thuhmun vek a ni. Upa hovin chawnzaɪ an sak bâkah khuang-hla an sa bawk ɲhîn. Khuanghla chu Pâwɪ tawnga sak a ni. Seɲfate'n khuanghla bik a hranpain an nei lo.

Puzu ni: A tûk chu puzu ni a ni a, ran talh ni a ni bawk. Sakhaw biakna chu sedawɪ nễn a ɲang vek. Khual khua aɲanga hmanpuitu an tam avâng-in puzu bêl an ɲipung'a. Puzu ɲn lova, hûn a, 'Puzu a hun e, zu chhim tûr zawng zawng lo chhuak khâwm tawh r'u' ɲin tlâng an au va. Hei hi khuang-chawi ni chauh ni lovin, puzu ni apiangah an au dân a ni Nu leh pa — mahni phu tâwk khuangpuan, sechhun pawndum, sinin an ɲhu fûk mai a. Se talh

a lo hun a, naupangin ennawm an ti hlo bawk. Tualah siat an thlung khâwm a; leika atangin upain hlado an lo ohham a. Ran talh hnu chuan mipuin zu an chen laiin zu an chen laiin fatuho chu sa sawisain an buai hle thin. Azan chu sakhaw biakna lam thil tul, chukphawk leh sathau te an peih fel hnuin farnu pakhatin zan menna zu a hûng leh a ni.

Khuangphuar ni: Chawnlâm dangah chuan 'sachan ni' tih a ni a, hetah chuan khuanghlang an siam ni a nih avângin, 'Khuangphuar ni' an ti. Chawng Inah 'sachan zu' an tih zuthlawr an in a, 'seki zu' an tih zu bik an in bawk

Mualah khuanghlâng an siam a, chuta hna thawktute chu farnu upa ber dawttuin vawk sùmlî leh zufang tejin zu bêlpui panga nêr ruai a siam sak. He farnu hi 'Khuangphuar' an ti Khuang hlâng siam nân rawpui pum lian tak hlam thum aia sei an la a, thingphel pahnih reh pawhah an rawh. Ke rah-chhan atân tshapui thing an hmang Tin, khawm-hma thing a nih loh pawhin thing zâng chi bânpuar tiat vêl, a hmawr kâk an lakhâwm a. A kâk chu thingphel leh tsaah an barcha, a chung chhipah an kual khâwm. Raw phelin hmunthumah an kual a, haângin an phuar a ni. Azân chu farnu dang pakhatin farzu a hûng leh a ni

Khuangchawi ni: Puzu ni atanga a nithumna a ni a, a ropui ni ber a ni Nupu leh papuin vawk sùmlî leh zu nêr tukthuan ruai an buatsaih ve ve a; chawng Inah an theh. Rualzu ni a ni a, mualkil Inah kawttuak zu an pu khâwm a, zu thlawr an dah khâwm a. Mual lamma leh thingdimho hmuah-natun a ni. In bñih inkawpin zu bêlkhat zêl a khawin an tum a, chu khawtlâng zu chu, 'Kawttuak zu' tih a ni. Tlai lamah thingthiahna khaw mite chu a vêng pachhuakin zupeng an pai a, kawt-

chhuah an rawn thleng a. Khuang leh dâr an tum a, hlado chhamin silai an kâp a. An thâwm rî an hriat vele h khawtual mite'n zupeng kengin an lo hmuâk a, zu an intulh tawn a; khawlaiah mual thlengin an lâm lût a.

Muallam tûr upaho chu zuthlawr thlum taka hrai an ni a, chawng In aţangin Lersia hla saa feipui vilikin zawî tê tēin mual an pan a. Puithiamin hma a hruai a, chawagnuin a zui. Chawagnu chu sechhun pawndum sinu ngētiang a hawl a, sahmîmah zupeng, ar, lamu leh pawisa nawi dahin a chhîpin a phur. Chawngpan sechhun puan sina vakûlchang tawin a zui a, khuang bêagnuin a dawt a, chawng upahovin an zui. Chawng upaho chu thangchhuah-puan leh diartial nēn inthumin vakûlchang an tawn a. An hnungah nulaho chawilukhum khuma pawn thimbih-kawrchei haa ngûn buin an bâwng (lîm) pah zêl a. Nula hnungah nu upaho khuang puan sin ngētiang vilikin an lâm a, rimawi tum hovin an zui. An rimawi chu: darbu, darkhuang, khuang, darmang leh darsumsêl te a ni. Thîngdîmho lo lâm vut vut nēn chuan muilah an intâwk khâwm ta a, mualkîl In aţangin apui apangin an lo thlîr thup mai bawk a ni.

Muallâm—ho chu puithiamin hma a hruai a, Lersia hla bawk sam khuanghlang an hêl a. An feipui vilik chu nin a chhun tle zek zek a. Nula leh nu upa leh rimawiho pawhin an hel vek a ni. Heia an hêl lai hian thîngdîmho a sirah an lo lâm reng mu bawk a ni. An hêl chhuah chuan chawng-nu — chawilukhum khuma, puan thimbihin khuang-hlâng chungah a lâwn a, a sahmim phurh chu mî-dang a pe ri h a. Khawtual tlangvâl leh thîngdîm tlangvâlin khuanghlâng an vuan a, an chawikangin an herpui a. Chawngnu chu a bâwng a, a sirah upahovin an lo lâmher a; hlado chhamin silai an

kâp thum ulh ulh reng bawk a ni. Rei mawi tâwk an chawî hnuah an chawî a Chutiâng zêlin tum thum an hêl a, tumthum an chawî A tumthumnaah chawngnu chuan a laichin pa pakhat a chuanpui a, chu mi chuan silai a kâp Chawngnuin âr, lamu leh pawisa nawi a vawrh a, an inchuh huai huai thin. Neining deuh chuan sehrui an vawrh a, khawtual tlangvâl leh thingdim tlangvâl an inpawt a, a hneh-tuin sial chan tûr a ni a, khawtual tlangvâlin tlâwm an chuh zâwk thin Khuanghlâng an thiat a, khuangrua an inchuh a, khawtual leh thingdim tlangvâl an inbuan thin.

Muallâmho chuan Lersia hla sa pahin chawng In an pan a, Thingdimho chu khualdârtu Inah an lâm lût a, zu leh sain an hrai a ni. Khualdârtu hi a tlangpui thuin pa ber chan chang salupui putu (changtu) a ni Vakâwl lên (Kâwlingo lên) lam hi thingdim ho lam nâna an hman tlangpui ber a nih avângin 'khuallâm' an ti hlen ta a ni. Khuangchawi zan hi tlaivâr leh tûr a ni a, farzu a awm tawh lo va; tufa — sadar bûng la zawng zawngin zu ngân-khat theuh an hûng. Nula tlangvâl an tlaivâr a, upaho inzaibial hrangin an tlaivâr bawk.

Khuangphûm ni: Khuangchawi anaktâk chu khuangphûm ni a ni. Farnu pathumnain vawk sumli leh zûbêlli nêl ruai a buutsih a; chawng Inah an theh Lal, puithiam, nupû, papu leh rual tân-ah zûfâng ngânkhat theuh an beng sak.

Thingdimho chu khualdâr Inah sesa ruai an theh a, zu an in bawk Khualdâr tuala an lâm hnuin chawng Inah an lâm lût a. Rei tâwk an lâm hnuin chawngpain thingdim man a pe a; lâm pah zêlin an kai chhuak a, lung a lêng duh hle thin. Thingdim man hi chengli te chêngnga te a ni a, khaw tlem leh tam azirin a inzât lo. Tin, khaw zau

a nih chuan kal tûr tâwk an insiam a, mî 30/40 bāk an kal ngai lo. An nikhāt hlawh theih zāt a ni ber a, hêng hun lai hian tha riatin chêngkhat hlawh theih a ni a, a hnu deuhah pawh an tîpung lo. Fiamthu thiam leh lâw thiam bik chû lâwmman atân a hranpaa pe pawh an awm

Tualphiah ni Zu hming nei a awm tawh lo va. chawngpa zu la bâng leh tanpuina zu an in Ar sa sawhchiar an hâwp a; zubengna hnahchhâwl pahin. In thenfai ni a ni

Sa sem dân: Khawsan viwkpa sa tih loh chu chawnlâm dang angin sa an sem lo va. Fainuno hi sa lian tha tha changtu an ni. Tin, khuangchawina chauh ni lovin, sa lu hi unau inhrusuihna a ni a, salu lian ber hi 'Vanni lu' an ti a, nu leh pa chan a ni. A dawttu chu laichin hla deuh tawh zînga upa berin a ei a. 'Salukah' an ti A mei, a tâng leh se pumpui phel pawh salu an ti vek a, an sem thin.

Khuangchawipa sen zat A chungā tārlian tawh zînga tel lo, khuangchawipa sên tûl zāt chu

- (1) That man — nu pu tân sepui, pa pu tan setlai.
- (2) Sehawn tuar pêk atân pawndum a nih loh leh chêngsâwm
- (3) Khawtlâng pêk atân setlai.
- (4) Khuangphuar pêk atân pawndum a nih loh leh chêngriat
- (5) Khuangphûm pêk atân pawndum a nih loh leh chêngnga.
- (6) Thih hnu lukhâwng pa pu tân sepui te a ni.

Khuangchawi hnunung Kum 1960 vêlah khuangchawi an la awm nual a. Khuangchawi hnunung ber chu Khawpuichhîp khua Thansavunga a ni a,

1965 — kumah a chawi. He lehkha ziah lai hian khuangchawi zingah Vângva khua Bualthuma leh Lotharawn khua Khawtinchhâwna an la dam. Zahau zingah pawh khuangchawipa la dam an awm nual hlawm a ni.

(11) **Khuangtliip** Khuangchawi hnu kum nga a tlin hmain sedawi talh a jûl a chu chu. 'Khuangtliip' an ti. Chutichuan khuang vaw khat chawipa chuan sialtun nga a chhun. Khuangchawipa hian chawi leh duh sela, khuang a tliip hnuah dawî a chhui kim leh ang a, a kârah sedawi chhun ngai lovin chawi nawn theih a ni tawh.

(12) **Chawnfâng:** Chawng upat chungchuan duh avanga tih a ni a, theitan nêh a thuhmun Amaherawhchu, Khua leh Hnuaita tâna an vawk hman chu a lian zâwk Pathian sa tih loh chu khuate hrai nan ruai an theh. Hmân lai chuan chawnfangah hian sabebuh an ngen thin Vaikan tam tak an siam a, vaikan ruai an theh a, fiamthu thawh nân nula leh tlangvâl an inbarh thin Tin, dawrawn chhûngah buhhûm an dah a, "Chawng-zawng fangfu thaiah, Kum tin chawngzawng fangfu thaiah," tin dâr an tum a, dârri rem chuan an lam a, tlangvâl chak thian chhuahin dawrawn tlangah lâmpahin buh chu a kein a thai bua a, a buh chu lakhawmin zulâwm atân an hmang thin

(13) **Dawino fawm:** Sedawi talh nguna, dawî chhui tih zin lutuk vânga kârthlâk nân hmân a ni. Sedawi talh laia afi tih angin, Khua tân vawkpa, Hnuaita leh Pathian tân vawktê ve ve'an hmang a; sial a tel lo.

Mitthirawplam: Mitthirawplâm hi thang-chhuahna a ni a, khuangchawi an zir hma daiha an hman tawh a ni. Zânkhuangchawi tawh chin

chauhvie lam theh a ni. Mitthi ruang tak tak lam-pui an ni lova, hmasanga chawnlam ropui ber a ni. Khuangchawi nên mzwel tawka ngath a ni a, mahse, khuangchawi tluk chuan a hautak lo. Sathing an zâr hnu thilathumnaah an lâm theh a se a ni pakhat talh a ni Lukhawngah sepui an chawi. Khuangchawi an uar chinah m tthirawplam hi an bân tial tial a ni.

Hlâng an siam a, a laiah mliet hâ pui mai sâng tak an dintîr a, puan vâ an sintîr. Chu chu 'Thlapa' an ti. Chumi sî huat vèlah chuan chawngpa unan lain thi tawhte him an din thartir Puitling leh rau ang hâ chu an têt bi lep phu tawkin an siam a, mabn n u thuan dân a; h u h in an cher. Milim chu fartuah thing ehphel an hmang a, hlâng chu ieikaah an dah. Chawn ni-thum ni tlai lamah hlâng chu mualah an zâwn chhuak a. Lersia hla saa feipui vilikin hlâng an hêl. Hâng hêl dân leh heltute chu khuanghlâng nêl thua târlan tawh nên a thuhmun vek a ni. Tum thum an hêl a, tum thum an sep hnuah chawng Inah an zâwn lút a, an thiat darh vek a ni. Mitthirâwp lâm tum chuan hla tinrêng an sa a, mitthi ngath hla pawh an sa bawk.

1. *Khuangpui ri chur chur e, Lal tang rauthla Zanin lam ve maw! Kawrpuan a zia thawn.*
2. *Khuangpui ring hnehin, Thlafam chhuah mual ang a chungnung e, Khuangpui ring hnehin.*

Hêng chawnzai hi Mitthirâwplam hla deuh bik a ni. Mithirâwplam hnahnung ber nia hriat chu, Chaulêng khuaa Hrángchina a ni a; Japan ral hma lawk khân a lam.

(15) **Nauawm Hrai Leh Zuva Hrai:** Chawng famkim tawh hovin an hming than nân an buatsaih a ni a, sakhua nên a inkungkaih lo. Hetaing buat—

saihtu hi mi tlêm tê an ni.

Nauawm hrai: Zu siamtu atân an fatute mi tlêm tê an lo hrihru lâwk a. Lo feh thei zawng zawng an feh reh hnuah, nauawmtu naupang an kawî khâwm a; zûfângin an hrai. Lo feh ve thei lo upahovin naupang zâr an zo ve a. Naupang zu ruia nauawm hlei thei lo chu upaho hian an lo buaipui a ni.

Zuva hrai: Thlawhhma daivauvah zuva ten a bikin lo an siam a, thlai chi tinrêng an chîngin an thlo fai vek a. A rah seng hunah seng tawh lovin zuva an tlan raltîr phiar a ni.

2 SALU VUAKTHLAK

Sa biakna sakûng leh Khua biakna sadawî hi Seipni lai Hualthana leh Nuhhrima te unau chher chhuah a ni a. He mite thlah hian sakhua chu neitu chan an changin a vawngtu bik an ni. Seipui leh a chhehvêlah Seifa zawng zawngin he sakhua hi hmangin Sakûng vawkpa lu chu tualah vawkluphanah an târ theuh a ni.

Mi an lo pung a, chi bik inthliar hian duhna rifru an nei chho zêla. Hualthana thlah chhâwng Hualngo leh a unaute chuan, anmahni tih dân anga chi dangin tuala vawkpa lu an târ chu ngaithiam lovin: "Kan tih dân angin in ti ve tûr a ni lo," tûn an vuakthlaksak ta chuan mi a; Chhang te, Chawng leh Tochhawngin an tanpui baw. A ngam lotu chuan tualah târ ngam tawh lovin. In chhông banglai bula zângsûtah an târ ta a ni. Vawklu vuakthlâk chauh ni lovin sechhun nja chawngpa haizâr ken pawh an vuak keh sak zêl avângin puan hnuaiah an keng ta a ni. Hualngo leh a tanpuitute chuan tualah vawklu an târ zui zêl a. He sakhua hi Hualngo chuan an hmang rei hle a. 1970 kumah pawh tualah vawkluphan leh seluphan hlui hmuh tûr a la

awm a ni.

3. KHAWTLANG SAKHUA

Khawtlâng sakhaw biaknaa puithiam chu lal a ni. Laln biak a duh loh chuan a pianpuí a kian a, chu puithiam chu, 'Tûlhûm' an tí Lal chu sedawí chhun tawh a nih a ngai Khawtlâng betu chu puithiam dân anga famkim a ni ngei tûr a ni Tual that, phâr, kut leh ke zungtang bûlte hman theih a ni lo Lal leh puithiamin mitthi an ngaiha an lu a rûm chuan puithiam hna an thawk thei lo Mí, an chhûngkuaah emaw, In danga an thisen zawmpui emaw an thih chuan, sahriak thih lohvin an awm a chu chu, 'lurum' tih a ni Pui ân-thlahual talhin hriak a thih a ni Lal leh puithiam lurum chu khawtlângin zubêl leh ar nêh thla an hual a, hriak an thih hnuah puithiam hna an thawk thei a ni.

Khawtlâng biak chu khawtlâng tân, malsâwm-na pe theitua an ngaih an biakna a ni. Khawtlâng biak ni chuan tlâng an auva tumah an vâkchhuak ngai lo. Lal chu pawndum leh diar nêh ama nihna phû tâwkin a inthua a, upa dangte pawh chu lal Inah an pungkâwm a, Lal chuan feipui hawlin hma a hruaia, upa hovin zubêl leh ran kengin an zui a, 'Thumhmun' an tih an hlanna hmun an pan a. Thumhmun chu dai bul thing daihlmah a ni a, thing chu kih thiàng lo a ni. An kal chhuah veleh lalnuin chhawí a bâng a, an lo hâwn leh hma loh mikhual luh a thiàng lo.

A kal zawng zawngin tektên buh(chaw)an keng a, 'Buhtêk' an tí Buhtêk kengsa lo tân an khawnsak leh thei a; a khawntute chu In chhûngah lût lovín kawtkaiah an inhlân mai a Ruai thehna hmun chú thûmhmunah a ni. Khawtlâng biaknaah lûrûm tel a thiàng lo.

(1) **Kawngpui hawn:** Hei hi 'Kawngpui siam' ti an awm bawk. Kum khat tâna khawtlâng sakhaw biak tul an tih zawh hnuin, khua a lo thâl dâwn chuan an be tan leh a. 'Kawngpui hawn' chuan biak tanna—a kawng hawna a ni. Khua a tanga nitlâkna lam kawtchhuahah, kawng chhak leh kawng thlangah thing an phun a. Thing phun chungah chuan thing tlawn an kham a, kawng sirah saserh hlanna an siam. Vawk leh arpa sen an hmang a: thiam hla chu heti hian lalin a chham:

*'Lut ang lut ang, ka khaw zawlah lut ang.
Salu lut ang salpa lut ang. Sa lian lut ang sa te
lut ang. Ki tha lut ang ngho tha lut ang. Mui
za lut ang fang za lut ang. Ka khaw zawlah hri
chhia leng lovin hrisel pang dam min thlen ang
che'!*

Serh then hmaa mikhual kal an awm chuan thing kham hnuai kal lovin an hêl a ngai. Saserh an then hnuah a hmunah ruai an theh:

(2) **Muchhip:** Khawtlâng biakna zinga an ngallsân ber a ni a; kum tin vawkpa leh arpa senin an bia. Vawk chu sumthum chin chung lam hman a ni. Kum sâwm zêlah sepain an bia a, siala an biak kâr lakah kelchalin an bia a, kum sâwm dân—ah kelchalin an be bawk tihna a ni. Mañni khua a tanga Muchhip awmna lam zêlah thumhmun an siam thin. Muchhip hi Seipui a tanga hmârlam mêl 4 vêla awm, tlâng chhip mawitak a ni a, Lentlâng a tanga chhaklama pêng chhuak tlâng tuan chunga awm a ni.

An biak tanna chu: Seipui lai hnênah Muchhip tlâng lai a iolâr a, "Mi bia ula, sa leh râlah ka hum ang che u a, ka tanpui zêl ang che u," a ti a. Sa—khaw dang ang bawkin khawtlâng pum pui chuan Pathian biak nân an hmang ta a ni. An biak tan

zân chuan Muchhîp tlâng lai chu a lăwm hle a ni ang; zânah tlângchhîpah mei an chhi a, khuang leh dâr nê an ri chél chûl mai a ni, an ti. Tin, an biak achinah an râlđo pawh an hneh a, sa an kâp thein buh leh bâlah pawh an hausa thei hle a ni, an ti.

Muchhîp biak ni chuan lai chu ropui takin a inthum a, pawndum leh thival a keng a. Thumhmun a thlenin, "Hei pawndum, hei thival," tui thing chungah a bât. Thiam hla chham nân zu an thlawr a, heti hian a chham:

"Muchhipin ka sathau leh ka hluikhuang lo chhang ang che. (Kel a nih chuan, 'Mualhawih,' sial a nih chuan, 'Chalvawm.') Ka khaw zawlah nun thuak pang dam min thlen ang che Meisen chakkharah min hualhim ang che Buh-leh-bul ka ngenna a ni Do leh ralih ka chem chungnung rawh se. Salnu salpa lutin, ki thu ngho tha lutin mal min sawm ang che."

Vawk a nih chuan rawtulin a vit a, sial a nih chuan feipuin a chhun. Sial chu chhuntei achin chun lam hman a ni Saserh chu. Ar-ah a hmâwr kim a ni. Vawk leh kêl leh sial a nih chuan, a tâng hrang li, a thin hrang li leh a lung hmâwr a ni Vawklu chu vawkluphanah an târ a, selu leh kellu chu seluphanah an târ. Sial an talh tum chuan a tûkah lai inah zu an in a, ruai an theh leh a; chu chu 'Sahnang tawm' an ti

Muchhîp chu Seifate Seipui khura an awm lain an be tan a, thlang an tlâk hnu pawhin an be zêl a; hnam dang chuan an be ve lo Mahse, tui hnu Lûnkhuaw awmte hi Hlawnmual hnam (Paw) an ni a, Muchhîp an bia. Lûnkhuaw hi hmasângah Lu-sei hnahtlâk Lûnkhuaw hovin Muchhîp an lo biak tawhna khua a nih avângin, Muchhîp Khuavângin a thing tlata an be ve ta a ni.

(3) Fāngno dawī: Fano dawī tih a ni bawk. Thlawhhma kawng, kawtchhuah thing bulah thum-hmun an siam a, vawknu leh ātpa senin an bia. Buh kōng leh vaimīm kung tēm te an pawt a, thum-hmunah an dah. An dil ber chu thlaikūng hrisēlna a ni a, vūi tha a chhuaha hauhsak ngenna a ni.

(4) Pīlnam: Khaw khatin lo atāna ram an bawh chu 'lopil' tih a ni. Lopil thar an lākin kawt-chhuahah vawkpuiin an bia a, 'Pīlnam' an ti. An biak chhan ber chu lo vah laiah hriamhre laka veng him tūra ngenna a ni a, hrisēlna, buh-leh-bāl ngenna an chham tel bawk.

(5) Tuikhur leh dawhhna. Khuain an tui tlan tuikhur leh dawhhna chu kum thum zēlah vawkpuiin an bia. Tuin pang thak leh pum nā thlen lo va, hrisēlna thlen tūrin a chham. Chawngnu chawngpa tuangtim (sāwngbāwl) nān leh sa aih sāwngbāwl nān tam taka put tūra ngenna a ni. Dawhhna chu tuihna a ni a, tui chu tēr (thing luang ker emaw ru. in emaw khawlaiah an la.

A chungā tarlan bākah mahni khawhnaia tlāng hming thang deuh te an bia a. Khuai khām nei chuan kum thum dan zēlah vawkpuiin an bia. Khaw tin biak a inang lo; Tân bia te, Phūllubuk bia te, Inbūk bia te an awm. Tin, khu ah hri lēng ropui tak a awmin, natna a zia awm deuh chinah hnāwl bo nān vawkpuiin khua an thian thin. Chu chu 'hrihnāwl' an ti. Kang mei nasa tak an tawrhin aahmang bawk.

4. KHAL

Khal hi, Chungchāng khal an ti thin. Mi tin mahhian vengtu leh khāltu (enkawlu) bik neiin an ring. A khāltu hi Lasi a ni a, 'Lasi biakna' a ni.

Khâl an hman chuan chhuatah ran an tal a, a serh chu chârpa dawttu, 'Khâlpâ' an tihah khovin an khuh a, atûk zingah an paih. Vawklû leh kêllu chhuat thlang bangah an târ. Khâl hi lo hna thawk thei hlawhtlin chinah an hmang tan a, nupui pasal neih chinah chuan hman zawh ngei a tûl a, kum sâwm hnuah an hmang nawn leh a ni. Lasî hian thing zum lakah te lung hriam lakah te, hriamhreî lakah te, sakah lamah te a vêngin a khâl niin an hria Khâl bâwlhlo te chu. mipa tân khâl an hman chuan Lasî nula duhzâwng samkhuih pahni an siam a, hmeichhe tân chuan Lasî tlangvâl duhzâwng sam tâwn hrui pahni an siam Khâl chu; (1) Ar-khâl leh vawkkhâl (2) Kêlkhâl (3) Vâ-chungkhâl a ni.

(2) Arkhâl leh vawkkhâl: Arkhâl leh vawkkhâl te hi thiamhla a thuhmun a, Lurh leh Tân atangin mahni kuaah an hrui lût a ni.

'Khalin ka hlui-khuang' ka zatluang lo chhang ang che. Lurhpui thona ka hluikhuang, ka zel tluang lo chhang ang che. Tanpui thona Tanhal Pawnvawrh Farmul Leinupa Zongte tlang Pauvuh tlanga thona ka hluikhuang, ka zel tluang lo chhang ang che. Buhza thlovin khal ang che. Chawnu chawpa tum khal ang che. Mi that sa kapin khal ang che. Kumsawm kum zain khal ang che.'

(2) Kelkhâl: Kêlte hman a ni a, kêl pian tha lo, kêlphung leh a mei dum hman phal a ni lo Kêlkhâl hi Zongte tlângah an hmang tan niin an sawi.

'Khalin mualhawih kitung lo chhang ang che. Kungpui thona (hming) khalin mualhawih kitung lo chhang ang che. Sirpui tlanga thona .. Sirte

*tlanga thona .. Sawlpui .. Sawlden ... Tuihang ...
 Sazai ... Thinglianpui Khawzawl Pauvirh
 Lungsir .. Sangau Lungluf . Pauu tlang
 Zongte tlang . Hlunpui kunga thona mualhawih
 kitung lo chhang ang che. Fanu fapa chawin
 khal ang che. Buhza thlovin khal ang che.
 Chawnnu chawnpa timin khal ang che Mi that
 sa kapin khal ang che. Kumsawm kumzain khal
 ang che.*

Saserh an pēlnaah bepui mu leh hnahhlun hnah a
 tel. Saserh hlan fel hnuah a mei hmâwr tanbun
 chu lahruin an thil a, puithamin sahângah a hnim
 hnuh a thur a, a awrhic. Kêl mei chu kêl-
 khawthang hmulin an tuam a, rei tak an awrh thin.

(3) Vanchungkhal: Kêlkhâl hnungzuitu a ni a,
 khumpui lu-ah ârpa sen an tel. Thiam hla chu

*Vanchungkhalin ka hluikhua g lo chhang ang
 che. (Hming) vanchungkhalin ka hluikhuang
 lo chhang ang che Ri der der .. Ri dur dur Van-
 sen kara Vanrang kara Ni kara (hming)
 vanchungkhalin ka hluikhuang lo chhang ang che.*

5. INTAWINA

Ramhuai chu tinatu leh tidam leh theituah an
 ngaih avângin, an nat chuan inthawina an buetsah
 thin, Ramhuai inlâr an hmu a, mumangah te pawh
 an hmu a, zâwnei an awm bawk. Chutianga tang
 chuan ramhuai awmzia leh a duhzâwng leh a duh
 loh-zâwng té, an awmna hmun te an hre thei a. Tin,
 phung pawh lian tak, chak tak, tawng thei lova mi
 siam-thoi, ritu pawh hria a nê tih leh a duhzâwng
 leh duh loh-zâwng te pawh an hre chhuak a. Tawng
 thei lova nê chu phung thinatah an puh a, tluk vei
 pawh, 'Phung zâwl' an ti.

Kaih te, tlôk vei te, na â te, tawng thei lova na te chu Phûng tihnatah an ngai avângin, Chawmin an thawi a. Phûng chu inthawina lamah chuan, 'Chawm' an ti. Khawsik te, ramnat te chu ram-huai tihnatah an puh a, Balthlûk te, Thlalâk tein an thawi thîn Thak chu tuihuai tihnatah an ngai a, sabual te, sikhuh tein an thawi. Pum na chu khawhring tihnatah an ngai a, Hring thawina in an thawi. Tha na te, ruh na te chu thinghuai tihnatah an puh

An nat dân azirin inthawina chi an buatsah a, puthiam an rawn a. A tinatu tak tak an thawi fuh loh chuan an insêng thlâwn thîn. Chuvângin a nihna dik tak hre theitu zâwlnei hnênah a tinatu leh a thawi dân zawntîr tûrin an pan a, chu chu, 'Thûm-vâwr' an ti. Zâwlneiho hi an tih dân a mang vek lo Litê (sairawkherh tê tak) nghing te, buhfai chhiar te, feipui hlam te, kutphah chung a ârtui dîntîr te an awm. Lite nghing chuan "An lo vauva sikhuai i nih chuan nghing lêp lêp rawh, sêp lêp lêp rawh," a ti a; a dik chuan a sêp a, a dik loh chuan a sêp lo Tichuan, an rin deuh kha an zawng zêl a, an hmuh chuan a thawina tûr ran an zâwl leh a, "Arpa sen i ngen chuan sêp lêp lêp rawh," tih angin. Zâwlnei in a lo chawh (kawh hmuh) angin puthiam in a thawi a ni.

Hun hnahnûng deuha zâwlnei hming thang nia hriat chu Losau khuua Khuahngan leh Chawnghawih khuua Tialberhi (Zatintial) an ni. Tialberhi chu Tân lalpa Lalkhama zâwlta a nia, thûm vâwr an awm chuan zâwl kohna a chham a; Lalkhama a lo thieng a, dam lo tinatu leh a thawina ran chen in a zawng a. Tialberhi chu Lalkhama tawngkam angin a rawn tawng chhuak a. A lo harh chuan mihring pangngai angin a awm leh a ni.

(1) Ngawnechawn: Ngawnechawn thawina hi

hmeithai pakhat Thluaisingi hmuñ chhuah a ni. Chhôngkuaah a bika ñi dang aia hrisel lohna an neihin emaw, an ñi dan hnuah malsawmna an dawn loh avângin emaw, In sakna chăkah thinghua an lo hman-pah an rin vâng tein he inthawina hi an buatsaih a ni.

A lo chhuah tanna chu hetì hian thawnthu (Legend) an neì. Seipui khua atanga-chhim thlang mel 6 vêt, tuna Dihai ramah Liangzawl khua a lo awm a, Renthlei khawpui a ni. Naupang pawnto hi an hăwng kim lo ziah mai a, a awmzia an hre si lo va. An enthla a, rûpuiin naupang a lăk laian hmu ta a. Chu rûpui chuan mualah kua a lo neì a, a kua chu se-ék hiawmin a chhîn thîn a ni. Rul chuan Chawngchihhi an tih nula hmêl tha tak a ngaizawng a, a rim fo va, a hăwn rualin naupang a la thîn a ni. A kuaah hui zênin thang an kam a, an awk ta a. An pawt chhuaka mualah an kual bnung tawh hnu pawhin rûl chuan, "Ka meinn Rûn a la tawng e," a tih avângin an sat bung a. A sa chu a khuain an insom a, zu nêen an aia, an him hle a.

Hmeithai chu a lu an pe a, a chhôm a; a hmin leh hmin loh hriat nân tulin a vit a. Rûl lu chuan, "Ku mit mit hawh ang che, ka hnâr hnâr hawh ang chê," a rawntia. Hmeithai chuan a hlauva a bêl chawpin kawmchârah a pah ta a ni. A Inih chuan mikhua an riak a. Zânah vawthum âr a khuang a, "Ti ti ik ik, mikhua tîn r'u," tiin. Hmeithai leh mikhua te chu an ngath a tha lo va, khawvâr hman mikhua an kal chhuak a, hmeithai chuan a thlah. Muah an hman hnuin Liangzawl khua chu a min chiam mai a, an thi zo ta a ni.

Hmeithai chu rûl sa a ei ve loh avângin a In nêen an him a. An khua chu awmna tāk a nih (w) loh avângin, aien nân ōmpui mu a tuh a, a zâm tawpahi taw tak pakhat a rah a, pakhat chauh a

noi. Umpui rahna hmunah hmeithaı chuan awm-hmun a khuar ta a. Liangzâwl khua chu a min tāk avângin a âwih ta hle a, 'Liangtên' an ti ta a ni Hmeithaı hlauthawngin he inthawina hi a ngaihtuah chhuak a ni an ti.

Ngawunchawn thawinaa an ran hman chu, vawk-nurial a ni. Bâwlhlo chu sihneh, kaıha, vawm-hrui, hruihrui, tasing, tlangham leh hmunphiah te a ni Tin, zubêl pakhat, saumbûr angin hnângin an cher a. Chu chu 'Beltem' an ti a, bel tawn tihna a ni. Chu zu chu an siak chhuak a, phuichham nân an hman. Hêng mı pasarihte hi an tel ngei tûr a ni. Nupu, papu rual, laichin, ni, farnu leh zawh-zazote an ni. Zawh zazo hi chawnlâm lama thang chhuah hming lamna a ni Haite-in zu an keng theuh va, chhuatah vawk leh beltem chu an thut-hual taih hlawn a Puithamin heti hian a chham

"Nuar e nuar e ka Liangzawl khua nuar e. Ka chhuanhnawk khua nuar e, ka thlahnuai khua nuar e. Chim mak e chim mak e, ka Liaggzawl khua chim mak e. Ka thlahnuai khua chim mak e, Do ing e, do ing e, ka Liangzawl khua do zo sing e, Ka thlahnuai khua do zo sing e. Ka thau-lawngin lut ing e, Ka beltemin lut ing e. Nupuin, 'e' ti ua, Papuin 'e' ti ua, Rualin 'e' ti ua. Lai-chinin, 'e' ti ua, Niin, 'e' ti ua, Farn, 'e' ti ua, Zawhzazoin, 'e' ti uı."

A chham zawh chuan, 'e' an lo ti a, an zu ken chu chhuat âwngah tiêm tê têin an leihbua a Chutianga tum thum a chham hnuah vawk an tal. A sa In chhông thukah an chhâm a, tlai lamah ruai an theh nghâl a ni.

Saseth pèk dân: Vawk sa a hmin hnuah a lu an filh a, bâwlhlote nêin an tawn belhbawm a. Pui-

thiam chuan kawmchâr kil atangin a phiat a. An chhûng hming a lam a, hri bawhlhlawh a ûmehhuak a ni.

*"Chhuak rawh chhuak rawh, ka vawmhruin a vawm chhuak a che. Hruai hruin a hruai chhuak a che. Tasingin a sing chhuak a che. Kaihain a kat chhuak a che. Tlanghamin a ham chhuak a che. Hmuphiatin a phiat chhuak a che. Si-
hnehin a hneh a che.*

Puithiam a kal chhuak a, bawhllo chu daiah a paih. Kawngka an khâf a, puithiam lo hâwng chuan a tlawh dârh dârh a, "Kawng mi hawn rawh u, ka lo thlang e," a ti a. In chhûnga awmte chuan, "Khual chhia nge i nih khual tha?" an lo ti a. "Khual tha ka ni e. Damp e ka ni damp ka hawn e. Pârte ka ni, pârna ka hawn e. Punte ka ni punna ka hawn e. Min hawn lul rawh u," a ti a. Kawngka an hawn a, puithiam a lôt a, a thiang ta a ni.

(2) Nanthawina: Nau thawina chi hnih a awm a. Chi khat chu pun nau a pai laia thawina a ni a, Chhim, Nuhri, leh Hrichhia te an ni. Chi khat zawk chu nau pian hnua thawina a ni a, lui lam, indawm, zingthiang leh zinghnawm te a ni.

Chhim: Arpui nge an hmanga a, khumpui lu-ah an tal a. Saserh atân a hmawr kim leh a khâwm (awm ruh) filh fai a ni. Khum hnuaiah khovin an khua a, a tuk zing ni chhuahab an paih.

*"Chhimin ka puinga lo chhang ang che, Chhim-
zawla chhimin ka puinga lo chhang ang che,
Chhimchinga chhimin — Chhimdama — Chhim-
chunga — Khumpuizawla — Tappui zawla —
Chhimin la lama chhimin ka puinga lo chhang ang
che. Kandalah pang thakak i tang thei lo.*

Nuhri: Naupai chu a kâwngruh te. an ruh-châng te a na a, a lu a hai a, a luak a chhhuak thîn. Chu mi thawina a ni a, ârpui dum an hmang. A thawina hmun leh saserh chu chhim thawina nênthuhmun a ni Thiam hla:

*"Nu hriin ka puihang lo chhang ang che
Thingphurk kawnga Nuhriin ka puihang lo chhang
ang che. Thlawhkhmakwnga Tuichawinaa
Khawlaia . Tappui zawla, khumpui zawla
Nuhriin ka puihang lo chhang ang che."*

Hrichhia: Nau pai dik loh vânga pum nâ leh zunim lo awm thîn thawina a ni. Arpui pâwl an hmang a, thiam hla leh tih dân chu Nuhriinênthuhmun a ni. Thiam hla tawpah, 'pum taim, ril-fang, laifangah i tang thei lo,' tih a ni.

Luilam: Naute thawina a ni. Luite kamah âr leh vawktê leh uin an thawi. A talhna hmunah hnah zik an phah a, a chungah saserh an pe. Thiam hla chu ui a nih chuan lêng ui tih tur a ni.

Lui lamîn (ran hming) lo chhâng ang che.
Reppuma chhuahna luilamin . Thirtlep a
chhuahna . Bâwngchal a chhuahna Lawi-
chal a chhuahna Kâwlzâwla Thangtlînga
Tanghêma . Dimpuiâ Dimlova Dum-
puiâ (Rûn) Suklûia Luilamin (ran) lo
chhâng ang che."

Chutiang zêlin mahni awmna khaw thlengin an hruai lût a. He inthawina hi Râltêho ta an lâk chhâwn a ni.

Indawm: He inthawina hi Râltê ta an lâk-chhâwn a ni a, Indawm hi Râltê tawng a ni a,

'Kawmhâr' tihna a ni. Nawifual' tih hi hnutê fual tihna a ni. Phûngin nau tap ri a ngaithla a, natna a rawn thien thîn niin an hria a, chu ni venna a ni. Charbân chhak zawn kawmhârah vawktên an thawi. Saserh chu ban bulah hnah zik phah chung-ah a hmâwr kim leh a luruh an pe.

'Indawmin ka zêltuang lo chhâng ang che. (Nau hming) Indawmin ka zêltuang lo chhâng ang che. Dumde zuanpain, Nawifual nuin ka zêltuang lo chhâng ang che. Hawhêngan lo thawk che, dai jawk dai hnawng rawn sang che, Mi kâwm rawn hrût che. Nau tap rawn ngai che. Bang chhak rawn chhiar che. Thawm-mawl rawn chhiar che. Chhiar chhak lo bet che. (Hming) lunglai, chawnbân, thlunglu, pheiphûng rawn vuan che. Nang dumde zuan-nu, dumde zuanpa (Hming) sakruang, thlunglu, chawnbân, lunglaih i vuan thei lo. Ka zêltuangin ka tin a che. I awmna ngai dai jawk, daihnawng, hawhêngah va tin rawh'.

Zingthiang leh Zinghnawm: He mite pahnih thawina hi luilam thawina hmunah a ni a, ui an hmang. Phûng thawina bawh a ni. 'Zingthiang emaw Zinghnawmin ka leng-ui lo chhâng ang che. Leiphiri leh Nuchawngin ka lengui lo chhâng ang che, tin phûng awm dühna ram hming an chham a ni.

Huai Thawina: Huai chu ramhuai, luihuai, thinghuai leh shuai te an ni.

(a) Ramhuai Thawina:

Salsarh: Hmân laiin pasaltha rammu mi pasarh niin an to that vek a. An phuba lak leh a nih awngin an thilarau mihi khuah kai lovin ram-

hualah an chang a An râlthuam — phaw, fei, thal leh chem kengin râl bei angin an vâk a, an tawnfuh apiang an tinâ a, vânduai chu an thi mai a ni, an ti. Dam lo nat dân chu. khawsik, tisa pum nân an jawngvai a, chumi thawina a ni

Salsarih thawi nân vawkte nu leh ârpu sen an hmang a, a serh chu a hela pêk tûr a nih avângin a ke leh a hmoi, sil a ngai. Ramhnuaiyah an thawia, puithiam nêñ mi pasarih an kala Mi hrisêl leh chakvak deuh an thlang a, an râlthuam ang kha ken a ngai bawk. Ram hnuaiyah thawi chi tawh phawt chu, kal lam hâwng lamin puithiamin hnu a dâl zêl a ni An thawina bâwl hmunah thangtê an dawh a. Chutah chuan maichâm an dah. Maichâm chu hnâng malkalthah, a tlâng an zuah sei a, kuaithlep-in an tâwn khâwm a, chu chu a keah an hmang nghâl. Bâwlhlo chu Salsarih lem pasarih hlumin an siam a, hluma siam phaw an khumtîr a, fei leh thal leh chem lem an kentîr theuh va; dam lo mut-na khum bulah puithiamin ran kengin thiam hla a chham a. A chham zawh veleh ran kha kawngka lam hnaih chhuatah a thehthla dâwrh a, an kal chhuak ta a ni.

Bâwlhmun an thlen chuan, thangte chungah salsarih lem leh maichâm an dah a, puithiamin zupêng vawî thum a chhêm rik hnuaiah thiam hla a chham:

“Hualluthanga salsarih a khuanu'n a ti maw?
 Funlên tlânga salsarih a khuanu'n a ti maw?
 Khâwlhring tlânga Bualhrei tlânga Dâwn
 tlânga Bâwlte tlânga - Inbûk tlânga Thang
 tlânga . . Muchhîp tlânga - Lurh tlânga
 Tân tlânga - Champhai tlânga Lunglên
 tlânga Kêlchal tlânga - , Aizâwl tlânga
 Mawmrâng tlânga .. Reie̍k tlânga - salsariha
 khuanu'n a ti maw e' Ka hluikhuang leh ka

zêltluangin ka tîn a che. (Hming) sakruang, thlunglu, chawnbân, lûnglaiah i vuan thei lo, Tîn rawh. Ka tîu hnial, ka hla hnial an awm ngai lo. Thlanrawkpa khuangchawia palai kal pângngai ka ni e."

Thangte chungah vawkte leh âr nghâwngah a zai a, a thi a fartîr, Saserh a hmâwr kim zaibun a ni a, maichâm chungah an dah. Bâwlhmunah an chhûm a, chutah chuan an oi a, a sa bâng hawn a thiang lo. An hâwng a, Ina awmte'n tuahh tui an lo theh a, a fiblîm ta a ni.

Chawm: Chawm chu phûng thawina a ni. Chawm thawi dân chi hnh a awm. Chi khat chu, 'Ramnu' an ti. Chawm mal a ni a, ârpui dumin an thawi. Ramnu hming chhâl lova Chawm thawi an tih mai chuan chawm nupa a ni. He mi chi hnh hi a kalhmang a inang. Ramnu an thawi chuan pui-thiam nên mi pathum an kal a, chawm thawiah chuan mi panga an kal. Dam lo na a te, jawng thei lova nâ te thawina a ni.

Chawm bâwlhlo chu. Hlumin chawm lem pa hnh huote lian takin an siam a, pawnehhe dùm an thibhltîr a, piring leh pihle (pi-gpih) an awrhtîr Chhangphuta bolamang chawhpawh, sũmtan, bawm-ba hnah, chhang fûn, sekibuhchhuak atân hlumin sekî lem an siam a, buhfai an thun a, maichâm an siam bawh.

Puithiamin damlo bulah thiam hla a chham hnuin an kal chhuak a, bâwlhmun tûr an pan. Thangte chungah chawm lem leh bâwlhlo an dah hnuah puithiamin faidam bûr (buhfai thunna) vawi thiam a chhâm ri a, vawkte leh ârpa son kengin thiam hla a chham:

“Chibai! Velvulnu, velvulpa, Liveipua’n lo
 thawk che. Rûn dung rawn zui che. Thing in
 lian rawn vêl che Lung in lian rawn vêl che
 (Hming) Sakruang, thlunglu, chawnban, lunglai
 rawn vuan che Velvulnu khân, ‘Sum va hlâng
 ta’ng,’ a ti maw? Rûnpui dunga vuan dur dura
 velvulnu khân sum va hlâng ta’ng a ti maw?
 Bawmba bul Theire bul Tiaupui dung
 Lianpui khâm Tân khâm Champhai tlang
 Tuipui dung Rerek kham Lunglên tlang
 Mawmrâng khâm Thâng tlang Lên tlanga
 velvulnu khân sum va hlâng ta’ng a ti maw e!
 (hming) sakruang, thlunglu, chawnban, lunglai,
 pheiphungah i vuan thei lo Tin rawh, tin rawh.
 Rêngpui zâwlah Chhûra thlahte’n i nupui fanau
 an man zo an ti. A chhûn a zana i kal chuan
 i la tlan hman ang an ti che. Khua a thim leh
 dumdepa’n fâr a chhit ang chia, tui a len leh
 mawmpuin a ril a zâr ang che.”

Thiam hla chu, Chin ram leh Mizorama tlang leh
 lui hming lâi deuh chham a ni a, an lam zât a in-
 ang lo Thiam hla a chham zawhin thangte chungah
 vawkte leh âi ngahwngah a zai a, bî thlo chung-
 ah sa thi a fartîr A thim an phawh chum thuai
 a, ‘In kê lo ang rawh u, sathin ka barh ang che u,’
 a ti a, chawm kêah a hmuamtîr

Sa an chhûm a, saserh atân a hmâwr kim, a
 hmin hnuah pên a ni Muchâm chungah changêl
 hnah zik an phawh; chumi chungah saserh an dah.
 Bûrtê vawî thum a chhêm ri a:

‘Hei ka marcham chungah saserh ka hlân a
 che u. Tumah a phun a nuar awm lovin, kim
 takin rawn kîl theuh rawh u. Ka tin che u a
 ni. Hei ka fâidam ”

a ti a, bûr chhûnga buhfai chu saserh chungah a chhûngbua. Bâwlhmunah a sa an ei a, sa chu ei zawh tûr a ni a; a bâng chu hnutchhih a ni. Ram-hnuai a thawi chi chu thawinaa kal te, kawtkai an thlenin Ina awmteñ tualah tui an theh a, a thiàng ta thîn a ni.

Bulthlûk: Ramvahna leh khual zinnaa an natin emaw, an hâwn hlima an natin emaw, an va kalnaa ramhuai tihmatah an puh a. An va kalna kawngah khawchhe bulthlûkin an thawi a, âr an hmang. Tawngvai a, a kalna lam a sawi fo chuan thlalâkin (thla kohvin) an thawi a, âr bawk an hmang. Thlalâk (thlakoh) chu ramhuain hrênga tantîr nân an ring a, chu mi thawina a ni. Thlalâk leh bulthlûk chu thiam hla leh bâwlhlo a inang.

Bâwlhlo chu: Hlum sial sâwm, hlum thîpui sâwm, hlum tuthlawh leh hreipui pakhat ve ve, sai-hlum thi valkhat, hlum dârbu, hlum khuang, pepu, phunchawngthuam, saingho atân thing vâ an suih, hluma siam sumvâdo, rawchhem, salruang (mi-hring lem) te an ni Thiam hla chu dam lo va kalna ram hming a lam a, a tâwpah, 'Sumsem zâwlah salruang leh salruang inthleng ang,' tih a ni.

Thlalâk (thla koh) chu puithi min thiam hla a chham zawh hnuin ring takin dam lo hming a ko va, feipui leh chem a khâwng ri a, 'bûrte a ham bawk a: 'Lo hâwng rawh e, i nuin a ngai a che, I uin a ngai a che, i nauvin a ngai a che. Lo hâwng thuai rawh,' a ti a. 'I lo thlang maw! a laiah kal rawh lo, i hâwng ang u,' a ti a, feipui leh chem a khâwng ri pah zêl bawk. In an thlen dâwnin, 'A lo hâwng-em?' an ti a. Ina awmte chuan, 'Hâwng e, hâwng e,' an lo ti thîn a ni.

(b) Tuihuai thawina: Tui pûchhuahna hmun hi sabual leh sih leh chirh a ni a. Râmsain an bual

duh bîk hî sabual, a tui an tlan thîn hî sîh a nî
Chirh chu chakai awmna a nî a, sam an tlan lo va,
an bual bawh hek lo Hêng hî ramhuai awmna hmun
nî a an rîn a nî. Lovah sîh a awm chuan an vât fai
ngam lo va, sîh khur vêl chu an zuah a, Chirh
erawh chu an vât mai a, an thawi a, 'Chirhluh' an
tî. Pûn nâ, ruh nâ, thak leh bâwl thak te hî tuihuai
tîhnatah an puh

Sabual thawi Sa chi tîn nupa tuak zêl lem, hlumin
an siam a, u-chang leh laikîng chenin. Vawktê
leh ârpa senin a hmunah an thawi Saserh a hela pêk
a nî a, sîlfai sa a ngai. A sa chu lnah an hâwn
Sa lem siam zawng zawng hming lamin

'Nang bual hnîm nu, bual char pa, zuknu
buala mi, Zukpa buala mi, khinu buala mi,
khîpa buala mi, Nghalnu buala mi, nghalpa
buala mi ' (*Hming*) sakruang, thlunglu,
chawnbân ivuan thei lo, tîn rawh."

tîn a chham a. Sa lem chungah sathi far tûrîn ran
nghâwngah a zai a nî.

Chirhluh: Sîhluh nêh a mîng a, vawkte nu leh
ârpa sen an hming. Chirhah changêl lnah zîk an
phah a, bâwlhlo leh saserh an dah. Saserh chu a
hmâwr kim a nî a; a helin an pe a, a sa chu lnah
an hâwnpui.

Bâwlhlo chu: (1) Rawcheh 5 a nî a, rawthek
pum a pangah an zai ve ve a, lapâr an zep. (2) Thei
bîal 5, rawthek a lehlam a zum. (3) Phehleph nupa,
lenglep tî an awm bawh; dizai châng hnîh chen vêl
kawkalhah la vâh, la sen leh la duma vêt kual a nî.
(4) Chhangphut te an nî. Thiam hla chu:

'Tui kôngpui nu tuikôngpui pa, Khuangthli
bula pût, Pârtiam bula put, kawkpui bula pût,

ai râng nu, ai râng pa piannaa pôt, (*Hming*) sakruang, thlunglu, châwnbânah i vuan thei lo. Nun thuak pang dam ka dil e. Ka zêltluang leh ka hluikhuangin ka tîn a che.'
tiin a chham a, ran nghâwngah a ât a, bâwlhlo chungah a fartir.

(c) *Thinghuai*: Thinghuai an tih chu thing piangsual a ni mai a, 'Thing kûng a laiah a âwng a, a pilin tha taka a tuam ve ve chuan, 'Thingkaw!' an ti. Thing kûng khat ni sim, a lian zâwk a kûl a, a tê zâwk a ding ngîl a; a bu! lam leh a lêr lam a in-zawm chuan, 'Thingsairawkherh' an ti. Thinghuai chuan tha nâ leh ruh nâ leh natna dangah a tlâk thei a, thing awmna hmunah vawktê leh arpa senin an thawi.

'Thingpui ri hu hu nu, thingpui ri hu hu pa, I zungin chhim lei thua h riat a chhun i ti maw! I chhun zo lo. I pân thangvân a ên i ti maw! I ên zo lo. Nang, he lai ram mualah i awm thei lo. Hmâra'n thing lêngbuangin a ko che. (*Hming*) sakruang, Thlunglu, châwnbân i vuan thei lo.'

Thing chû an kit a, ran thi an luan tîr. A zung an lai a, saruh leh thîr an khêng a, mein an ur bawk.

(d) *Sahuai*: Zawhte ang, thing pawm tlat chí hi 'sahuai' tih bîk a ni a, tha a thiang lo va; hmuh mai mai pawh an serh. Huai nia an ngaih ramsa dangte chu: saza te, dân pângngai ang ni lova dang-lam bîk, chal râng te, ki phîr te an ni. Hetiang sahuai an kah chuan hnuaichhih nân vawknurial leh arpa sen an hmang. Mihring chungah that lohna a thlen ta nia an briat chuan, Ruangdinin an thawi

thîn. Ramsa lem an siam a, vawktê leh aipa senin an thawi a. 'Tîn rawh tîn rawh, ka vawk rial leh ka hluikhuangin ka tîn a che (*Hming*) sakruang, thlung-lu, chawnbân i vuan thei lo,' tih a ni. Rûl leh chaw-kete hi ruang an din thîn bawk

(4) **Hring thawina:** Mihring zingah khawhring nei mi an awm tih a nia, khawhringin mi a tina thei a, a tihnat chuan, 'Khawhringin a ei' an ti. Khawhringin a ei a, tisa chak lo, mit thim, chaw ei tui lo leh ngui taka an awm chuan uin an thawi a. Chu chu, 'Uihring, khawzahring, khuavânghring' te a ni.

Uihring: Kawtkaiah uin an thawi a, ui-ngul âtân thil thing an hmang. A hmâwrah a hnah an zuah a, kawtkaiah phunin, a kâkah a lu leh a hmâwr kim chu saserh atân an khai. Thiam hlaah chuan hnam hming a hriat zawng zawng Kâwl leh Vai chenin a lam a. "Hringin ka lêng ui lo chhâng ang che. (*Hming*) pheiphung, chawnbân, i vuan thei lo," a tia; ui nghâwngah a zai. An talh hnuin "Chhuak ua, chhuak ua, (hnam hming) pa hring chhuak ua, tiang zêlin hnam hming a lam kim leh a; ui chu a theh dâwrh a. A hnuah uin damlo a nawt.

Khawzahring: Kawtchhuah — kalkawng chung-ah thing an kham a, chu mi hmunah chuan uin an thawi. Ui lu leh a hmâwr kim saserh chu thingah an khai. Thiam hla chu uihring thawina nêh a inang.

Kheavânghring: Kawtkaiah uihring thawina hmunah an thawi a, thiam hla chu uihring nêh a inang deuh vek a ni. Uingul atân khiang a nih loh leh thingsia an hmang a ni.

Khawhring thawi dangte chu: Hringchâm, Tuitai, Khawhringthiar leh Hnamsai te a ni. Artepum phel a awm bawk. Hringchâm chu vawktein an thawi a ni. Pum a nat thut chuan 'khawhring ei' an ti a, tuituin an thawi a. Tuitai chu fianin tui an suak a, khawhring vau chhuahna an chham a, tuah meiling thlâkin dam lo an intir a ni. Chawhmeh tha leh zu thlum an inte chu khawhringin a awt a, a eitu leh a intu kha a pum a tina a. Khawhring neitu jawng angin dam lo chuan thu a sawi a, 'Nang zawng puzufâng thlum tak i in a, kei chu min pe ve lo,'ti' angin a jawngchhuak a. 'A thil ngen an zâwt a, a ngen ang chu an chhiah a, Dam lo hi 'Khawhring thlûk' an ti a, an thawina hi 'Khawhring thiar' an ti Tin, tisa a bawl chhuak a, a thak bawk a, chu pawh chu khawhring tihnatah an ngai a, 'Hnamsai' an ti Hnamsai chu khawhring perh tihna a ni a, dam lo chuan thlangra a inzâr hlah a, sairawkherhin an perh. Tin, nat hmaa invên nân, chaw ei dâwnin upain chaw leh hmeh an sikthlaa, 'Hring chhuak' (Hring tlai) an ti a, an theh. Khawchhe theh te sate hring thawi te, ramhring thawite a awm bawk

(5) Dawisût: Rei tak natna tuar an thawi tuih tawh pawha dam thei chuang lo chu dawî niin an ring Ui leh ârpa sen hmângin hmân lai dawî thianho hming an lam a, dawî an sût.

"Dawî chhiain ka lêngui leh ka hluikhuang lo chhâng ang che. Hmâra Tinchhûma dawî chhiain ..... Kêlchala Hrangsaipuia ... Hawlpûma Zângkaki Chhipphîr khuua Pa-lova ... Khawzimah Luathâwnga Chawhtêah Lûtlera ... Lungbêlah Bêlhauva Siallâmah Lâmlûna Chawnghawihah Chawngchawna ... Râltêah Tûnglûna .... Saizângah Zângkûna . Rûnrâlah Hasauva . . . Tlaisûnah Sunhauva

dawichhiain ka lêngui leh ka hluikhuang lo chhâng ang che.”

(6) **Bawlhhlawh:** Pân pherh leh pân dam thei lo thawina a ni. Tualah vawknurial leh ârpa senin an thawi. Bâwlhlo chu feipui, hreipui, tuthlawh, chem, thirkhai, sakuh leh dawhkilh te a ni. Heti hian puithiamin thiam hla a chham:

“Sentenu, sentepa, Kâwla’n lo thawk che. Nikung rawn zui che. Thlakung rawn zui che. Vânlazâwla’n rawn thlîr che. Tûangah chhuat-ah lo tum che (*Hming*) tâng bâl rawn liak che. Chîl thu rawn liak che. Ha ruh rawn zûk che. Iti thei tawh lo Ka zêltluang leh ka hluikhuangin ka tîn a che Hmârah Sûmhrilnu a lal ta an ti. I nupui leh fanau te hrêngah a tântîr zo. Ka zêltluang leh ka hluikhuangin i nupui leh fanaute va tlân rawh se an ti che. A chhûn a zânin tlân rawh. I tlân loh chuan Menrihawihin kawtdai a khâr hnan ang che.”

Ran an talh hnuah hriamhreî chu a mal tê tén a keng a. “Sanghalhriampan engah nge zunfei a chawî? Sentenu, sentepa chhun nân ka ti. A mit a hnâr chhun nân ka ti,” a tia a. Puithiam chuan rûm nghut nghutin a pîn kha a tîn a, leiah a chhun bûr zêl a ni. Saserh chu a hmâwr kim a ni a, a hmin hnuah lampeiah an dah. Saserh pêkna thiam hla a chham hnuin saserh chu daipâwnah an paih.

Inthawina chi dang chu: kap lamthak thawina-hrisa te, kawchhe pum na thawina — vawkpui phurh te, mitthi ei an tih naupang bawrhsâwm thawina — Thlânluh te, In hmun hman te, Thlanhmun hman te, Tui-leh-ram te, Tuilâk te, Chuktih te a la awm zêl a ni.

6. THINNA CHUNGCHANG

Mihring nunna hi Khauvang remruat a ni a, rem a tih hunah min tihlum mai a ni an ti. An nat lain tnatu nā an rin zāwng zāwng an thawi hnuah an thih chuanj 'Thi tōa Khua tōl a ni' an ti, an ngai a tha thin:

(1) Ruang Rakhaw Dān: Chhōngkaw zingā mi a thih chuan khumpuiah an muttir hnuin tuang-ah an bua. 'Ruang bual loh chu mitthi khuaah a tla (thleng) lo' tih a ni. Ruang bual zawh chuan sahriak thihfirin sam an khua sak a, incheina thuam a neih tha berin an ehei thin. Bangthlang hnaih chhuatah hlāng an siam a, tap lam hawin thu-thluangin an zalh. Sihfēn dang chu a zalhna tlāng-ah an bāng. Silai hmang mi a nih chuan silai an tung a, hmichhia a nih chuan thi an bāt

Ar an tal a, rawh kāwn hnuin ruang bulah an khai a. 'Arthlānkhai' an ti. Mi thenkhat chuan khai lovin an chhūm a, mitthi hruaia lo kalte tân tiin thi an chhih. Chhāng fūn pathum aia tlēm lo an chhih tel baw k. Mipa chu archangku dum prkhat an tawntir. Mi nū ngai chu archangku dum pahni an tawntir a, nūa unau ngai thlang a nih chuan archangku vār pahni an tawntir. Thang chhuahpa chuan vakulchāng a tawn a, nūn chawilukhum a khum. Rāt that a nih chuan chhāwn an tawntir a ni.

(2) Mitthi Men Dan:

Hmāzuih: Nautē a chām tling lova thi chu, 'Hmāzuih' an ti a, 'Lachār' an ti baw k. Hmāzuih a thi chu mitthi nei lo anga zwm tūp a ni a, ruang pawh an baw lo. A ohan chu piarai an kai theih-na tōt tōt an sakaw biak dawichhui nawn leh tū tur, chhui lova pumpelh an duh vāng a ni. Rei

pawh an awmpui ngai lo va; sumhmⁿⁿ buh denna
 bulah bêlruain an phûm. A thlarau hruaitu atân
 trin artui an phûm tel bawk Artui kha a lum zêl
 a, mitthi khaw thlengin nautê thlarau khân a zui zêl
 nin an ring. Kawrnu zai hla pakhatin heti hian
 a sawi!

*Thla famin tum kawng a hai lo ve,
 A lum biang biang bawhartui lungfing te a,
 Tuata'n sul a zui.*

Puitling: Kum khat achin chung lam chu tih
 dân a inang vek a, lai leh puithiam pawh ni se, mit-
 thi men dân leh vui dân a dang chuang lo. Lal leh
 upa neinung deuh an nih chuan thlaichhiah ran an
 tal thain sunpuitu an ngah a, an ropui deuh bik.
 Lal leh upa an thih chuan, khaw thenawm khaw-
 tlângin sunpui nân zu belpuin an râl a, an thlawra,
 an sem thîn. Hei hi lai leh upa an hlut bikna chu
 a ni

Unau lainâ leh nuhovin ruang an kîl a, khum-
 pui lu-ah zu bengin lunglên hla chi tinrêng an sa a
 An hla thenkhatte chu:

1. *Khuangpui awm har zai vawrpui ila,
 Laichhuata zal Laldanga e lo tho rawh
 Ngaih zawng leng kim e (Kawrnu zai)*
2. *Zanin erawh rauthla lengin kan run a mawi e,
 I awi ang aw, tahzain leh lamdar thang
 zawngin (Sakut zai).*

Siala an thlaichhiah chuan dâr tum theih a ni a,
 an zai loh lai hian dar hla chi tin an tum a.
 'Châwnglai' an tih mitthi menna dâr hla bik a awm
 a, chu chuan tum ngei thîn. Hla an sak lai leh
 dar an tum lai hian ruang lam hawia lâm an awm
 reng a ni.

Sapui vuitu ruang: Sapui vuitute chu thlai-

chhih atân sial talh ngei ngei a tûl a. Mitthi men dân chu mi dang nêh a inang vek a, a danna chu ui talh leh thihthiap ven a ni. A nupui pawh a pasal nêh angkhat an ni. A hnuk chah hnu rei vak lovah tuangah ui an tal a. Puithiamin bûrfianah bul faia dah a, tui a suak a, tui chu ui chungah phuhin a chham a:

*Nang lengui fîng lengui kawhîn, khaw dung khawvanga'n, Thimdem thla rang thlengin mi kian lo, sa kian lovin Sul tawn la, a kaiza veng ang che.

Ui chu a vawhlum a Fian a vawkeh a, ui nêh In hnuaiah a thlak. Ui sa chu thihthiap vêng tlangvâl-hovin ruai ah an hmang.

Thihthiap an vên chhan chu: "Sakei i a aitu ruang chungah phuba lâk a tum a; a tirkoh atân thihthiap a hmang a ni. Thihthiap chu zawhte tia vêl, beng thua sarih nei vervêk tak a ni an ti. Thihthiap chuan rannung chi tinrêng a tîr thei a. An vên hneh loh chuan ruang chu khauchher leh rannung dangin an seh hêk hlawk hlawk thei. Chuti a nih loh pawhin sakeiin thlân a hai thîn," an ti

Thihthiap ven dân chu. Zinah zawhte paipêrin an chilh a, ruang bulah an khai. Tlangvâlho In hnuaiah an chûk a, bûr an vaw ri bûr bûr a. Chumi hnu chuan khuang leh dâr leh silai kengin dai an hêl a. Chutih lai tak chuan Puithiam lekaa dingin kâwlnâm a vai a, "Kan tiam e, kan tiam e. Irawih theih zawng zawng ruai rawh. Chung lêng leh hnua vâk zawng zawng sâwm rawh," tiin a cho vêl a. Zawhte lo khawih râktu an awm baw a, fâr (mej) êng takia an chhi a; nuhovin ruang chu chhâwlin an lo zâp vat vat a,

Dai hêltute tual an thlen vele phuthiam chuan, "Kan hai e, kan hai e," tiin a au va, an châwl. Chutiang chuan khawvâr hmain tum thum hêl a ngai a

ni. Zawhtê an khawih rāk chhan chu sakei chī zingah zawhte chu sa beih dân a thiam ber a; sa a seh pawhin a lu a ei a, an upa ber a nih avângin salu putu a ni 'In upa ber pawh kan duh ang angin kan sawisain kan hneh a, kan hnuaī chhih che u,' an tihna a ni.

(3) Thlan: Hmasângah chuan ruang chu kuang-ah an dah a, a hnua h tuaichhakah thlân an siama an phûm. Thlân awmna chu seluphan phunna pawn lamah a ni thîn. Phungzâwl leh phâr chu kawmchâr lamah an zâwn chhuak a, kawmchârah emaw, daiah emaw an phûm a ni. Thlân uluk chu lei an laih hnua a hnuaī lamah lung an phah a; a sir leh a chungah lungphêk tê tê saphuhâwnin an rem. Lungphêk hlaiin thlân khâr an siam a, chang-dâwlin an remhnan thîn. Saphuhâwna thlân rem hi, 'Tianhrâng thlân' an ti.

Tianhrânga hi Tuallâwt hnam zînga lal awm chhun a ni a, Inrâl (Hlawnmual) lal a ni A khuate kal thei zawng zawng Rûn luih sangha suartluana an kal vek hlânin Chhunchunghovin an rûn a, nu leh naupang chauh an hmu a, mipa putling lu hawn tumin an zawng vêl a. Khawlai - pângpui buk chung a Tianhrânga lo biru chu an hmu fuh hlah mai a, pâng chu an kita an that ta a ni. Inrâlho chuan an awm loh hlâna an lal râlin an lo that ta chu an tuar na hle mai a. Ni danga an la siam ngai loh thlân uluk tak saphuhâwna remah chuan an phûm ta a ni. Chutianga thlân siam chu, 'Tianhrâng thlân' an ti hlen ta a ni.

Tualah thlân ro an nei a, an chhûngte an thih hunah an phawrh a, ruh an silfai a. Luruh chu puanin an fûn thā a, thlânah an phûm leh a ni. Hnam a lo changkâng zêl a, tualah phûm tawh lovin daipâwnah thlân mual neih a ni ta. Tuala an phûm thu chu heti hian hla an siam.

*'Ami zuapa'n tharkhaw sah lai an rêl,
Kei ka zuapa'n vangkhaw chul hnu,
Sumnual a ngak e'.*

Mitthi phum: Mitthi chu zan khat emaw, zan hnih emaw an men a, tlai lamah an phum deuh ber thin. An phum hmain thlaichhiaha sathin leh a lung an zai thla a, a then an dah rih a, Sa chu an ohhum a, to tak te tain an zai a, chaw nen thlangra pakhtah an hai then a. A tlem berah hlui thum; zan khuangchawi a nih chuan hlui sarih, khuang-chawi tan hlui sawm an siam a; khanchhuakah an chhiah. An phu tawk zel puan — thangchhuah puan, sechhun puan leh pawngo tih angin ruang an tuam a, rawzumin an kilh. A chhungten an kan a, an kan let leh a. Hei hi mitthun a thlakhle loh nan tih a ni. A ke lam kawt lam hawin an zawn chhuak a. An dam laia a thil hman thenkhat an phum tel a, raicheh thi chu a kalkawng sah en nan chemtum an phum hnan a. Raicheha thi chuan an thian atan mi dang an sawm thin an ti a. Sawm hlauvin "Lot ngam lo rawh se," tiin kawkaiah chhawl an bang thoh a ni.

Mitthi phum hnuah pu leh thianrualin a nung dam to tan ar thlahual an talh. An talh dan chu fianah buhfai dahintui an suaka, aran phui a, thlabar lova chaw ei tui tur leh mut tui turin an chham hnuah ar chu an tal a ni.

Rambhuah: thi chu an thihna hmunah an thlarau chambang reingin an ring a. A thihna lam kalkawng-ah ar an tal a, a hming kovin hawng turin an sawm a; chu chu 'Pulau aih' an ti. Tin, ruang hmuh loh-va borai chu ruang lem an siam a, puana khuhin ruang ang bawkin an sawngbawl thin. Ruang lem din chu a thlarau mitthi khuah a thlen theih nan tih a ni. Thil rapthlak tak titia an sawi thin chu:

ramhnuaia thi jawng chhuak thei a awm a, a
chhûngah ramhuai a lût a nih an ring Chu chu
'Tulûm lût' an ti

(4) **Mitthi kal ni:** Hnuk a-chah velah thlarau
chu chhîpan a chhuak a, tungchaw aţangin khan-
chhukah a lâwn a; luanglu (tlûng)-ah a chhuak a,
luanglû zawhin kawmchâr lamah a kal chhuak a
Chu chu lo kîr lehîn Inah a chêng lawk a; mitthi
phûm hnu ni sarih zîngah a kal chhuak a, mitthi
khua a pan ta a ni an ti. A kal dâwn zânah mitthi
bruai tûrin thi hlute thlarau an lo kal nun an nga'
a; azân chu zu nêan tlaivâr. Ar a lo khuang a,
mitthiho ei tûr buatsahin salung an dansa leh chaw
an chhûm a, thi an chhih a; chaw leh artui an fun
bawk. Khawvâr ruilah kawngka an hawng a, "Kan
inthen a hun ta e, thlâkhlelh nei lovin kal rawh le"
tun an thlah. Hei hi hla an siam a

*'Ar a au've, kal lai han siam ila,
Thlehte puana lalhiang nau awi,
Tapin liam maw e'.*

Chutia a kal ta chu mihring awmna a la lang
reng a, a mittui a tla zawih zawih a, a nul vêl a.
Chu hmun chu, 'Hring lang tlâng' an ti. Chu chu
lênlai zaiin hla an phuah:

*"Ka nu, ka nu," ti zela zamual i liam,
Hringlang tlangah i luithli nul bang rawh maw'
Lenlalah e.*

Tap tap chungin a kal zêl a, a lung a lêng êm êm a.
A lungien reh nân a hruiute'n tui an intîr a, chu
tui chu, 'Lunglo tui' an ti. Heti hian hla an siam a:
*Amt zuapa bel lian khawnhiang karah,
Kei ka zuapa'n Lunglovi tui,
Tapin dawn maw e'*

A lunglên chu reh mah se, kal hlei thei lovin
 khua a hawi a hawi mai a, a khawhawi bâng tûrîn
 pangpâr an tawntîr a. Chu chu, 'Hawi lo pâr' an ti.
 Tichuan, a khawhawi a bâng a, ngaih tha takin
 mitthi khua a thlengta a ni. Kawrnu zaiin heti
 hian hla an siam:

*"Kan chawiah khuanu'n a rel lo ve,
 Thla fam kawtchhuah pulzing dailungah;
 Hawilo par a tuan."*

A chhûnah chuan khawhar chhûngkua chu unau
 lainâ leh thenawmte'n an lêngpui a, zu an in a, lung-
 lêng hla chi tin an sa,

*'Vawlin chuan e, ka di a kal ta e,
 Chung tura ni va nem ang che;
 Vanzawl i thlen chuan.'*

(5) Mitthi khua: Mitthi chu, 'mitthi khuaah
 an kal' an ti theuh va, mitthi khua nia an rin erawh
 chu a hrang deuh hlawn a. Lailûn v. la chêng tawh
 Pâwiho mitthi khua chu, 'Zinghmuh' a ni a; Ram-
 thlo khaw lua tlâng chhip a ni Chimnuai vêla
 chêng tawh Paiteho mitthi khua chu, 'Lên nupa
 (Buannêl), a ni a; Kâptêl khua leh Hmunluah khaw
 inkâr Lên tlângah a awm. Ngâwnho mitthi khua
 chu, 'Thângdim mual' a ni a; Hri ngngai khua leh
 Suangphei khaw inkâr tlâng a ni. Seipui vêla chêng
 tawh Duhkânho mitthi khua chu, 'Rih' a ni a,
 Tiau lui chhak lawk Hualngo tlâng dungah a awm.

Rih dil chu hmâsângah chuan, tûna Bochung
 khua leh Khawphual khaw inkâr Chiak zâwlah a
 awm a. Lunglûin: "He lăia i awm reng chuan ka
 dăwt kang vek ang che," tiin a vau va. Chumi
 hiau chuan thăwk-leh-khatah a kâm duak mai a;
 seipui vârah changin a bu vung vung a, a kal chhuak

a. Tûna a awmna hmun a thleng a, li khat tâwk tûra a inhriat avângin a laiaa a bawk a, tuiaa a chang leh a; tûna 'Rih dîl' kan tih tâk hi a ni, tun thawnthu-ah an sawi thin

Rih chu 'Mitthi kalkawng' ti leh 'Mitthi khua' tiin ngaih dân chi hnih a awm a. Mitthi kalkawng nia ngaithe chuan: "Mitthite chu an kal chhuahin Rih dîl an tlawh ziah a ni," an ti a; mitthi khua erawh chu sawi a awm tawh lo. 'Mitthi khua' tih hi, hmasâng pi pute Seipua an chên laia ngaih dân a ni Mitthi khua nia an ngaih avângin Rih sava chu, 'mitthi ar' an ti a, Rih dîl kama hnim chi khat pawh, 'mitthi pal' an ti Lusûn hlaah. 'Rih khua Rih tlâng liam, Rih sâng mual liam,' tun an chuan-tîr teuh va Rih dîl chu tlângin a hual vêl a, chu chu, 'Rih tlâng' an tih chu a ni Seipui atanga hmâr thlang mêl 40 chuang zeta hlaah Rih tlâng a awm a, Seipui leh Rih tlâng inkîrah tlâng leh lui tam tak a aw n. Mahni khua theuh atanga Rih an panin, 'Hringlang tlâng leh Lunglo tui' te chu Rih tlâng an thlen hmaa an kalna kawngah a awm nîin an ring. Rih tlâng an thleng a, chu tlângah chuan an liam a, chu chu 'Rih tlâng liam' an tih chu a ni. Tichuan, an chhuk a Rih vun (phai) an thlen hma lawkah, 'Hawilo pâr' a lo awm a Chu mi hnu chuan phai kinah mitthi khaw luhna kawt chhuah an thleng ta a Chu kawtchhuah chu, 'Zingvun-zâwl' an tih mitthi khaw intanna a ni tawh a. Mitthi khua chu Rih phai a ni Chu hmun chu kal pêl tawh lovin, chutah chuan an chêng hlen ta nîin an ring. Hualngo upa Thawnglinga pawhin "Hualngo Luseite mitthi khua chu Rih a ni," tiin a ziak (*Lai Mizo. p 131*)

Zingvunzâwl awmzia hi chikdeuh zâwkin en ila: Zing chu, 'Zinghmuh, Zingpûl leh Pûlzîng' tih

nên hian thuhmun vek a ni a, 'Mitthi khua' tihna a ni. 'Vun' chu phai a ni a, Zingvunzawl chu, 'Mitthi khaw phai zawl' tihna a ni Mitthi khuaah chuan vêng pahni a awm a, vêng khat chu mipui vângtlâng awmna a ni a, an hring nun lai ang bawkin ei-leh-bâr tûr ngaihtuah chawpin an khawsa niin an ring. Lungngaih, tahna erawh a awm tawh lo, an ti. Vêng khat zawk chu, 'Pialrâng (Pialrâl)' a ni a, thangchhuah leh nausen thlarau awmna a ni, an ti. Pialrângah chuan zu leh sa duh tâwka chen tûr a awm a, faisain an châwm tih a ni Pialrânga kalte chu, 'Palrâng kai' an ti a; piallung an tih 'lungphêk râng dawhkân' chungah khawsa niin an ring. Rih chu mitthi khua nia an ngaih thu leh chutah bawk chuan Pialrâng a awm tlu chu Kawrnu zai leh Saikut zai an hlaphuahte atângin a lang thei a ni.

1. *At ma! Kungi lai lai bung a tiak,
Kan chalnengeng thawn Rih khaw sang kai lai an i el,
Zua lian tawng che maw?*
2. *Rihkhaw piallung sang mah kai lovin,
Thang nunnemin Run tui dung a zui,
Sam phiar khua chenin (Thanhrranga hla)*
3. *I chuan ang u, Pulzing run rem zaleng an kalna,
Rih khaw piallung dawh sang chungah i ti'n khuasa
maw?*
4. *Rih khaw piallung dawh sang chungah i ti'n khuasa
maw?*

Khuanulengin runthang a rem, vangkhua ngai lovin

Tin, salulam hlain: "Va au 'u, va au 'u; ka pa Hminglian; Rihchin tlânga'n va au 'u, ka pa Hminglian," a tih pawh hi, Rihphaia awm a pa' thlarau chu, Rih tlâng atanga koh chhuah theih a beiseina hla a ni.

Mitthi khaw luhna kawtchhuahah kawngka

vêngtu a awm a, an dam laia nungchang dik lo apiang a lo hrem thîn, an tı. Kawngka vêngtu hi 'Pâwla a nı' tih leh 'Sanu a nı' tün ngaihdân chi hnih a awm. 'Pâwla leh a nupui Sanu-ı an nı' tih a awm bawk (*Pu Hrangthiauva, Mizo. p. 18*) Mı thenkhat chuan nula ngai lo chu, Pâwla'n sairaw-kherh lianpui main a lo sai (perh) pawp mai a, a saihlum pawh artui tiat a nı a, a saina chu kum thum a ngâwt thei an tı. Mı thenkhat chuan Pâwla an sawı ve lo va, "Mıpa putling tawh sakhi pawh kâp lo chu Sanu-in a nâk ruh pakhat a phawı sak a, hmeichhia putling tawh puan tah thiam lo chu themtlengin a sât," an tı Seipui vêla chêngte leh Lailûn vêla chêngte hi an inhnaih bawka, ramsa chungchângah leh mitthi chungchângah an ngaihdân te, tawng upate inang a tam khawp mai a; Lailûn vêla chêngte pawhin Sanu bawk hi an sawı thîn

*'Khisen kap lo kan zin a dang e an tı chu,
Sanu khawnhai nu chu vawn hriul lang hnar lengin'*

tün sakhi kâp lo pain Sanu-ı pumpelh nın hla a phuah a nı Hrem chi nia ingaite chuan hrem hlauvin hêl an tum a, hêlna a awm sı lo Zânah a rûk a râla luh an tum pawhin an lût ru thei bawk hek lo. Kalna kawng kariah rah bûka rı thei ngei tûr lungphêk phah a nı a, an rah rîk veleh Sanu-in an bânah a va man chawt mai a, hrem lohvin tumah a hlah ngai lo. Zingvunzâwl an lût tûr chu an lungngai êm êm a nı, an tı. Zingvunzâwl an luh thu chu heti hian hla an phuah.

*Amı an kal Len tlangah tharsa hawlin,
Vanduai a kal, a khu Zingyun in zawlah Lenlatah e*

Thangchhuahho Pialrang kai dan: In lama thangchhuah chuan, thangchhuah thuamin an m-thuam a. A se talh zawng zawng leh a thlaichhia-

na sial chenin a hmachhawm a. Sechal kiu ri a lo hriat atangin Sanu chuan mi ropui a lo thleng dawn tih a hre sa a, a thlir dèk dèk ngam chauh ani. Zingvunzâwlah sechal kikheh pui pui an insia, an inauh ri bup bup mai chu ropui a tiêm êm a; Pialrângah a va hruai vat mai a ni, an ti

Ram lama thangchhuah chuan — a sa kah zawng zawngin sùl an sù a, a aihna sial leh a thlai-chhihna sial a chhawm baw a, sai kâp chu sai chungah a chuang. Zukchal kiah rûngân a mzem kual ruih a, a lu chu hma lama hawin a chhuah hruau mai a. A chungah muvanlain, 'Kawk ka v-lêk, kawlêk,' tiin a lo chhaih a. Hei hi salulam hlain heti hiam an phuah:

*Zuksial a ki thuum riatah rul a vial maw!
A chhaihtu chung muvanlai tui ang kan lak!*

A chungah vahluk a thlâwk zêl a, ni sa leh ruah sùr lakah daihlîm a lo zâr sak. Savawm leh sanghalte chu an insua a, an hûk leh an ngêk nê, an ka âng sen huamin zingvunzâwl an thleng a. Sanu chuan ropui leh zahawm a ti hle a; tih dèk chungin Pialrângah a hruai nghâl a. Thangchhuah nupui pawh a pasal nê thunmun a ni. Chutichuan thangchhuahhê chu nuamsa takin an chatuan hmun tûr an thleng ta a ni.

Pialrâng kai theihna chabi hi, sakhaw biak that vâng pawh ni hran lovin a vâwrtâwp thlenga mipui hrai theih hi ni zâwk mahin a lang. Nausên erawh chu chhia leh thei hriatna nei lo. thl tisuah hman lo an nih ayânga Pialrâng kai nia rin a ni.

(6) **Lungdawn (Lungphun):** Mi thenkhat chuan lung an dawn dawnin mîthi puafin an ramchhuak thîn a, chu chu 'Puafhawh' an ti. Hmân lai chuan serh leh sâng leh kawngro nei takin lung an dawn

a. Hmeithain an buatsaih deuh ber a, parawl pawhin dawh theih a ni. Khumpui luahtu nu leh pa awmna atangin lung dawh a thiang lo

Lung an dawh chhan chu, thlarau khualzinin chawlh nân an hmang a, lungdawh nei ve lo tân chawlh a, thiang lo. Mitthi khuaah an lo chawisang bik, an ti. Chu bâkah mi tin an chawlh a an hming reh loh nân an duh vâng a ni. Lungdawah chuan thlarau an chawlh ngei an beisei thu heti hian hla an siam

1. *Chuang tak ang maw piallung cham diaia kan dawl?*

A rauthla leh a hmel ka hmu si lo ve (Pautu)

2. *Awm khawhar ni'n phunlung thiung ka vuan,*

Chuang tak ang maw Laldanga rauthla leng hi?

Fam dawnlung chungah. (Kawru)

Lung an zâwn a, lungdawhtuin a lo hmuak a, lung chu zu an tulh a, pawndum a khuh bawk. Hetia a lo hmuah hian 'Mitthi a lâwm a, lung a zâng sawt a ni,' an ti. Lung chu tualah an dah a, mitthi nihna ang zêlin mitem an ker a Pasaltha chuan feipui a hawl a, vaibêl a zu a, a tarah kîngkawt an vawntîr. A râl thah leh a sa kah lem an siam bawk. Khuangchawin vakulchang a tawn. Hmeichhia chu tuibûr an zûktîr a ni Lungdawnha hmun tûr an siamsa vek a Kawng chhak lamah lung an phun a, kawng thlang lamah an dawh a, a chungah lung phêk an dawh Hei hi lungdawh an tihna chhan chu a ni.

Lung dawh tan zânah zu an in a, tlaivâr a tûl a. Lung dawhtuin hla fîng thum a hril hmasa tûr a ni a; chumi hmain mi dangin hla hril khah leh hla dang sak a thiang lo. Fîng thum a hril hnu chuan mi dangin an hril thei a, hla dang pawh sak a thiang tawh a ni. Chu hla chu an serh hle a; lung dawh tumah chauh sak thiang a ni Chu chu mitthi koh-

na a ni a, heti hian:

1. *Hring lehlam karah raptui maw a luang?*
Lak lei sang kan dawh.
2. *Tap ita, jah zawh zai a' si lo,*
Hram ita, hram zawh zai a' si lo.
3. *Zing rum e, ka thin zing rum e,*
Ka pa ti nawn lo va, ka nu ti nawn lo va.
4. *Hmanah erawh sam hmasa tu hrai emaw?*
Thir khim lovin i tin maw run a rem!

Atûk chu lung phun ni à nia, sial emaw, vawk emaw an tat a, ruai an theh Ruai theh zawhah lung chu puan khuhin an zawn chhuak a, ruang ang mai-in an chei a ni Lungdawah chuan hla chi tin sak a thiang a, kut chai hla - tlawhzai hi an sa ngun hle. Sa káp tam thangchhuah lung chu kawng chhakah lung lian vak lo an phun tlar thluah a, 'Hrang lung-phun, an ti. Hêti hian tlawhzaiin hla an phuah:

Mawi maw e, ka dawn lung ri riak.
Hmar ilang khamthuan latah sa tin thlunglu,
Suanglung chang zo ta.

Lungdawah chuan awn deuhvin rua an phun a, chutah chuan mitthi thawmhaw an khai thin. Azân chu lunglên hla chi tin sain an tlawvâr a tlawvâr loh chu mitthi a lâwm lo an ti. (Lungdawh ti-himtu atân hmâwng an phun a, chhawng hnawh dawn âpiangin an thlo fai ziah a, cheimawi nân pangpâr an phun baw).

(7) *Lukhawng:* Lukhawng chu pu chanpuat a nia, a tupa a thin chuan pianna puin lukhawng a dhi a ni. Pu chuan a tute cakaw! nân Ar-mit-rawh

leh âr—thlahual talh a ðul a Chawnlâmnaah puin puzu a hûng thîn. Hetianga a tute a enkawl avâng— in, a tute hnên atangin dawn a nei ve a nî. Tuha hêm an tih lo hna thawk thei chin chengthum, sefei hmang an tih se chhun tawhin chêngnga, zankhuang chawin chengsâwm, lukhâwng an chawî Khuang-chawî lukhâwng chu sepui a nî. Vawihni h vawî—thum chawî pawh sepui tho a nî Hmeichhia chuan lukhâwng an nei lo va, pasal an neihin puin pusum a têt.

Khuangchawî pa lukhâwng puin a dil chuan, vawk leh zu nêñ ruai a buatsaih a. Chu chu, 'Tual-meikhuk' an tî. Vawk chu bituk a awm lo va, vawk lian vak lo pawh hman theih a nî. Puin tualmei a khûk loh chuan hen(kat) theih a nî Lukhâwng sepui aiah chêng 40/- lo nî ta sela, tualmei a khuk loh a—vangin chêng 10/-hen (kat)in chêng 30/-pêk a nî ang Puin sia! a lâk chuan tualmei a khûk ngei tûr a nî

7 KRISTIAN SAKHUA

Kâwlramah Chanchin Tha puang darh tûrin Rev. Dr A Judson—a chu America atangin 13 7 1813-ah Rangoon a lo thleng a. Nasa takin hna a thawk a, a lo thlen hnu kum 6-naah sangha mana ei zawng U Naw—a chu Kristianah a la lût thei ta a nî Tihduhdahna tam tak a tâwk chungin 31.1 1834-ah Kâwl ðawngin Holy Bible a letling zo va, Dictionary English to Burmese leh Burmese to English a siam bawk. 1850 April ni 12—ah tuifinriata an kal lain lawng chungah a thi a, a ruang chu tuah an paih ta a nî.

Chin Hills-ah: American ram dang Chanchin Tha Puang darhtu Pâwlho tirhin Rev.A.E.Carson leh a nupui chu 15.3 1899—ah Halkha khua an thleng a. Kâwlram Thayetmyo—ah kum 10 lai

rawngbâwla lo awm tawh an ni a. Halkha an thlen ni tlai-ah Zasâp nupui chuan khua a hawi vêl a; ti-sa-bâl leh thawmhnaw bâl tak tak haa khawsa tlang mite a han hmuh chuan a lung a chhiain a mittui a tla a: "Hetiang kârah hian kan rawngbâwlna a hlawhtling thei meuh ang em?" tiin a lungngai hle a. An pa'n a hnêm a, a zânah chuan an nupain bawkhupin nasa takin an jawngtai a ni.

Tin, Rev. Dr E.H. East chu 11 3 1902-ah Halkha a lo thleng a. Tichuan Zasâp pahnih an awm ta a. Carson-a chu 1 4. 1908-ah Halkha khuaah a thi a, a aiawh tûrin Rev. Dr J.H Cope chu 21 12 1908-ah Halkha a lo thleng a ni Zosâpte hi Baptist Kohhran an ni a, an din chhuah kohhran pawh A B M. (American Baptist Mission) tih a ni. Zofate zinga Kristian hmasa chu hêngte hi an ni:

S No.	Hming	Khua	Bial	Luh kum
1.	Thuam Hang	Khawsak	Tedim	May 11, 1905
2.	Pau Suan	"	"	May 11, 1905
3.	Sia Khaw	Halkha	Halkha	Jan. 12, 1906
4.	Thang Cin	Lumbang	Falam	Sept 1906
5.	Cawng kham	Bualkhua	Falam	March 1907

Chin Hills a Pathian Thu a luh hnu kum 8-na 1907 kumah Chin Hills pum pui Convention inkhawmpui vawi khatna chu Halkha khuaah an nei a, palai 18 an kal. Vaw 37-na Convention chu 1948 kumah Satâwm khuaah an hmang a, chutih lai chuan Baptisma chang tawh chu: Tedim bialah 4156, Falam bialah 5580, Hualngo ramah 927, Halkha bialah 4058, Thlântlâng ramah 2726 an ni (Rev. Viul Nang, *Diamond Jubilee* p 7)

Kawp sâp (Cope) chu 1910 kumah Tedimah a insawu a. He Zasâp hi Sikul zirilaibu buatsahnaa kashruaitu leh sikul endiktu a nih avângin a hming

a lâr-hle a. Tedim lam chuan 'Sâng Mâng' (sikul
lal) an ti nghe nghe a ni. 11.6.1938—ah Halkha
khuah a thi ta a ni. Chin rama Zosâp dangte chu
Dr. H.G. Woodin, Rev C.U. Strait. Rev F Nelson,
Rev. R.G. Johnson te an ni. 'Rev R G. Johnson
hi 1965 kumah Halkha atangin America—ah a hâwng
a. Baptist kohhran Zosâp hnuhnûng ber a ni

Tiau hrutah: Tiau hrût Hualngo tlâng dúngah
Bochung khua Thangluaha chu 1910—ah Kristian a
nia, Tuidil khua Thakhenga chu 1912 kumah
Kristianah a lût Thangluaha chu a puzawnte'n an
rem lo va, a nupui an kaththen sak hial tâk avângin
Tuidilah Thakhenga hnênah a pem a, an pahnhin
thahnemngai takin Chanchin Tha rawng an bâwl a,
ringtu an pun zêl lain Thangluaha chu a tîih dâwn
têpah a u Hualthûma'n pûmluhin a thawi ta tlat a,
Thakhenga'n ringtu hmasa nihna a châng ta a ni.

Kristian hmasate hian harsatna tam tak an tâwk
a, lal leh upain an dodâl a, inkhâwm lai lunga vawm
te, sairawkherha perh te, Biak In thiahsak te an
tuar a. Lalte'n Kristian sakhua an dodâl chhan chu
Hetih hun lai hian sial leh vawkin khawtlâng sakhua
an bia a, ran man chu khaw mipute thawkhâwm a
ni. Khuallian dan (duhsak) nân zukhai lal hnênah
pêk a ni bawk. Kristiante chuan khawtlâng biak ni
leh zukhai an ngai pawimawh tawh lo va. Tin,
chawnlâm an duh tawh lo bawk a, lal tân zu leh sa
hmuhna tûr a lo kiam phah tâk avâng a ni.

Pastor hmasa ber chu Rev Lalbawnga (Lallian-
khama) a ni a, a hnuah Rev. Lalhrîma, Rev. Bâwka
(Kâpdailova) Rev. Rothanga te hi Pastor hmasa an
ni. Lusei jawnga ziak Bible leh Kristian hlabu an
hmang a, khuangpui leh khuangtê tumin Pathian
chawimawina hla an sa thîn. A hnu deuhvah 'Hlim-
sâng" an tih hlim lâm a lo thleng a 12.3 1948 khân

Satáwm khuaah Zosáp Rev. Nelson-hovin Baptist Convention chuan hlim lâw a pawm loh thu a rêl a: 'Khuaung tum tawh lo ula, hlim lâw a bâng ang,' an ti. 1949 April thlaah Maikhaah torêina an nei leh a: 'Baptist kohhranin hlim lâw a pawm lo va, member cawh chu a hnâwl lo,' tih thu an puang' ta a ni. Kohhran mitam zâwk chuan Baptist aṭanga chhuakin Methodist kohhran zawm an tum ta a. Tahan Methodist Zosáp Rev. E.H.Nicolson leh Rev. Tuahhrângate'n B.C.C (Burma Christian Council)-ah thu an theh lût a, BCC chuan an enkawl a phalsak ta a ni.

Methodist: Kale-Kabaw phai chu Methodist field a ni a, pêm lût hmasa Rev. Tuahhranga hovin rawng an bâwl a. Tahanah Zosápin a thutchild bak a. Kâwlpheia pêm lût zêlte chuan Methodist kohhran an' bêl deuh zêl hlawm a. Kum 1950 hnu lamah chuan Baptist kohhran aṭanga kal chhuak tlângnam mite nêw Conference enkawlna hnuaiah an dîng'chho ta zêl a ni.

I.C.B.Kohhran: Thawng Khaw Zama chu Sen-vawn aṭangin a lo kal a Lianhna khuaah pâwl thar a din a. Chu 'Kohhran chu Independent tiin 1938 kumah Hmâwngkâwn khuaah a dîng nghet ta a, Rev. Chalhuama'n rawng a bâwl. Member an lo pûng zel a, Kâwlpheia kohhran enkawl tûrin Rev. Lianpianga chu Tahanah a kal chho va. Rev. Lalthanliana chu hotu atân an sâwm a. Chutih hnu chuan an kohhran chu I.C.B (Independent Church of Burma) an ti ta a ni. 1963-ah kohhran an inṭhen a, Rev. Lalthanliana ho chuan 1975-ah, chuan E.F.C (Evangelical Free Church) tiin pâwl hnan an din ta a ni.

Presbyterian: 1956 Febuary thlaah Losau khuaa khaw 12 aawh palai kal khâwm chuan Pres-

byterian kohhran an din ta a. Rev. Thankâp-a, Tk. Sawnhleikulh-a, leh Tk. Sanrâwl-a te chuan an theih ang angin Mizoram zawm dân tûr an ngaihtuah ta a ni.

Mizoram Synod tirhin Rev. Lalthanga leh Rev. P D.Sena te chu 1957 March thla tâwp lamah Losau khua an lo thleng a. Sorkâr lam be tûrin Falamah an kal zêl a ni. 1958 kumah Zoram atangin Rev. Lalthanga leh Rev. Lalsâwma te chu an lo kal leh a. Phairamah pawh Presbyterian kohhran an lo ding tawh baw. Zoram Presbyterian tirhin Rev. Lalthanga chu Chin-ram leh phairam Presbyterian kohhran enkawl tûrin 21.1.59-ah Lunkhua a lo thleng ta a. Lunkhua atangin Falamah a insawn a, 1969-ah Mizoramah a hâwng leh ta a ni. Tichuan, Rev. Lalrawngbawlan a chhonzawm a, an hmunpui pawh Tahanahawmin Kâwlrarah kohhran pakhatin an ding chho ta a ni.

Zawnbâwm. 1946 kumah Mizoram atangin Chanchin Tha Dâk a lo lut a. Bible te, Kristian Hlabu te thingremah an thuna an zâwn zêl avangin 'Zâwnbâwm' an ti. Champhai atangin an rawn zâwn a, Tiau chhak miten khuang nên Tiau karah an lo hmuak a. An zâwn chho zêl a, khaw tam tak a fang. Hemi tum hian thlarau a tla hle a, hlim lām a thleng baw. He zâwn bâwm ngaihtuah chhuak-tu hi Champhai khua Pu Robuanga a ni

BUNG VII

INAWP DAN

I. LAL LEH A PUIBAWMTU

Khuas mipui tam tak awm khâwm chuan hotu neih a ngai a, an hotu leh an hrutit chu lai a ni Lal ni tûr hiân Khuau ruat bik mi filawr a lo awm thin. Hmân lai chuan râl a tam a, sakei leh sahrâng dang a tam bawk a. Sa leh râl kâta khaw-sa an nih avângin lai chu mi huaisen leh âwmkhauh nih a pawimawh a ni Amah puibawmtu atân khâwnbâwl an awm a, khaw vêng himtu atân pasaltha an awm bawk. Lal chu khâwnbâwl leh pasaltha hovin an kamki a; hei hi a ni, 'Lungpui pawh lung-tên a kamki loh chuan a nghet lo' an lo tih thin chu nê!

Lal chuan a khâwnbâwlte leh a pasalthate a thannun theih a ngai a. Lal a fin loh chuan khâwnbâwl hi an lah sêwt hle a; khaw tittautu an ni zâwk thin. Khuas chu râlmuang tûrin kuli an sîm a, thuahkhat chauh pawh ni lo thuahhnih thuahthum-in khuas an hunga, râl an vêng a; lalin an vên that leh that loh a kan thin. An râltit zual châng phei chuan tui chawi tûr pawh duh duhin an chhuak ngam lo va, hmun khâwmah kal tûrin tlâng an auva, pasalthain an vêng a ni. Tin, lai chuan remna awm

tûrîn thlei bik awm lovin ro a rêl a, khawtlâng tan tih tûr apiangah hma a hruai a ni. A khuate chhiat ni that niah tuarpui thiam leh lawmpui thiam mia ni thin.

Lal thih hnuah an fate'n an rochun zêl avangin lal chi anga ngaih an ni deuh mai a. Zofate zingah lal chi leh hnamchawm chi tia inthliat a awm lo. Lal chu mipuin duh lo mahse paih theih a ni lo va, a duh lotu chu khaw dangah an pêm zâwk thin. Lalin a khua zau turin thâhnem a ngai hle a, lal nun dân thiam chuan a ram zau dân phû tawkin khua a nei zau va, lal nunrâwng erawh chuan khua a nei pung thei lo. Vai lianin lal a bân lo va, an lalna ngaih dahin Bawrhsâr in lal lehkha a pe. Lal a thih hnuah a fapa lal tûr kha lal lehkha a pe zêl a. Lalna lian V/C (Village Council) inthlan thleng a awh a ni.

Khaw neih dân: Khaw neitu chuan khawtlâng sakhua a bia. Vêng lal awpa awm khaw per chuan khawtlâng sakhua a be lo va, tlâng neitu thuhnuai-ah a awm. Lal In chu 'Tlâng In' tih a ni a, lal Ina rorêl pungkâwm pawh, 'Tlângchhuak' an ti. Khaw neih dân chi hrang hrang a awm a, ram ruaka khaw sât te, râl hneh vânga khaw luah sak te, ram neitun a unau emaw, a fa emaw a pêk te leh mi ram neih sa sum-leh-paia lei te a ni. Khaw thar kai tûr chuan, a hmasa berin khaw hauh nân tlaitlân an dawh thin.

Khua an kai dânin khaw hmun tûrah chuan sâm faina hmun an neia, zu bêl leh ârpa an keng a, chu hmunah chuan zu an in a, dân hla chi tinrêng an tum bawh. Hla an sa a, an meng tlaivâr a ni. Dân pângngaia âr a khuan chuan, "Ram a thiang e, khaw hmun tha a ni," an ti a, khua an kai thin. Ar a khuan loh chuan, ramhuai an hnawhchhuah zawh loh avângin âr a khuang ngam lo nin an ring a, "Ram a tak hle a ni," an ti a, khaw kai an ngam

le. Chutiang aienna chu, 'Bilcheu tâwn' an tia; ramhuai hnawh kian tumna a ni. Lalin a duhna lai ber Inhmun a thlang a, lal In bulah zâwl-bûk hmun leh mual atân hmun an ruat Lalin kut kea a hmante chu a In hnaihah a dah a ni. Lal In chu vângtlâng pun khâwmna a ni a, in dang ain a lian zâwk. A pian hmangah chuan In dang ang bawh a ni. Lal In chu khawtlângin an sak sak a, British sorkâr hun chhûngah pawh lal bân a nih thlongin an sak sak a ni.

Khawkau: Lal nemnghehna a ni a, lalin vawk leh zu a tum a, lal Inah in tina mi pakhat zêl kal chhuakin ruai an theh. Lalin thiam hla a chham a:

'Khua rawng law, khua rawng law; Muchhîp lénpuia khua rawng law. Mîm za fâng za min thlen ang che. Do leh râlah min hum la, Ka chem chungnuntîr ang che. Chhiah leh bâwih—ah lût lo tûrin min hualhim ang che Ka khaw zâwlah thangthar lén nân, kî tha ngo tha luh nân salpa luh nân hualhim ang che.

Saserh pêk a awm lo va, ruai theh zawhah puithiam-in lal chu hriak a thih a, he! hi puithiamin lal a nemnghehna a ni. Lal khawkau chu muthi khua thlongin a lal an ti

Khâwnbâwl: Lal leh khâwnbâwlte hi rorêlna khâwl chehtu an ni. A tlângpui thuin hnamkhat zingah an hruaitu a hnam kâpin an thlang a ni. Khawtlâng tén thiltih tûl zawng zawng an rêl a, Lal chu khual a zinin kaiza vêngtuah khâwnbâwlin an zai thên. British hun Jatin khâwnbâwl chu kuli leh leiman an âwl.

Puthiam: Lalin a sakhaw biakpui, puithiam atân a la a. Puithiam chuan sakhaw biaknaeh leh inthawinaeh puithiam hna a thawh a. Khuah sa—

khaw inang lo hnam dang an awm thin a. Chûng mite chuan puithiam an ruat chawp a; inthawinaah chuan puithiam pakhat intâwm theih a ni. Puithiam nemngheh nân khawtlângin puithiam Inah zu bêl leh âr an keng a, zukhâwn bulah lai thuin a chham a: 'Ka khaw chhûngah palai atân kan mi thlan a ni. A thu hlan tuang sela, nun sei, pang dam, hrutluak lo lêng rawh se,' tun âr a tal. Lalin puithiam chu hriak a thih.

Tualthat te, serhkim lo — kut zungtang leh ke zungtang bûl te, mitpual te leh phârte chu Khuain a chhâng lo va, puithiam atân hman theih an ni lo. Puithiam chu lo ram tha an pe a, a hranin hlauh an nei lo. Chawnlâmna sechal ngûm (a mei bûr) hi puithiam sa a ni. Sikhaw biaknaah te, inthawinaah te leh khawtlâng pawimawhah tha pelma tam tak an nei a; lo lam a tûl zual chângin lalin a hriat-pui a, khawtlângin lo an thlawhsak thin a ni. British hun chhûngah pawh puithiam chu sawrkârin kuli leh leiman a âwtir a ni.

Thîrdêng: Thîrdêng tel lovin lalin khua a sa thei lo va, khaw zau deuhvah chuan thîrdêng awm tam a ngai zêl a ni. Thîrdêng chuan a pûmkaite hnên ajangin sachhiah leh buh a dawng. Buh dawng lova hlauh rawih thaaw dawng an awm bawh. Hmân lai chuan thîr chher thiam apiangin thîr dêng hna an thawk mai lo va, thîrdêng chi lo chuan tualah pûm an bun thiang lo. Hnam khat zînga lalna chang ve lote chanpualah an dah a, chu mite thlah chhâwng zêl chu thîrdêng chi an lo ti ta a ni.

2. THUBUAI REL DAN

Khaw chhûngah thubuai a awmin lai leh khawn-bâwlhovin an rêl a. Dân a awm a, zui tûr dân leh sual hremna dân angin an rêl a ni. Lehkha thiam leh lehkhapuan pawh la awm rih hek lo, Dânbu

vawp an nei lo va; Lal leh upa dân hre mi an awm a, chu mite hriatna chu Dân bua ni mai. Dân lo awmna bul chu rorêl hmasate thu remna chu an zir chho zêl a, dânah a lo chang hlen ta a ni. Nmahsela, titi thiamin an sawi dân chuan, 'Zofate dân hi Khuavâng Pathian remruatsa a ni a, Thlânrawkpa khuangchawi atangin a inbulan a ni,' an ti.

Lal Ina thubuai a luh hmain thubuai neitu chu luput (thu put lu') tuntu Inah a lêng a. Tuibûr thehm thupha a chawi a, thuhnuairawlh takin jawngkam thlum hmangin ngaihdam a dil a, thupui deuh a nih chuan zu bêl pawh a pu lût a He-tianga an inthlêm chuan an thinur a reh a, an inngaidam leh nge nge thîn Hei hi a ni, "Tawngkam thain sial a man; sepu chawitûr tuibûr hmuamah atlâk" an lo tih thîn chu ni! Lal pawhin a khaw chhûnga thubuai awm a duh ngai lo va, thu lian chu thu têah, thu tê chu thu awm lo vah siam sak tumin lehlam leh lehlam a nem dai thîn.

Thubuai put luh dân: Thubuai thlentuin lal Inah zu bêl khat a pu lût a, 'Zuthum' an ti Tûn laia court fee an tih ang hi a ni a, thu tê, thu lian, sual hremna chi (Criminal code) leh hmuh let duhna chi (Civil code) tia then hranna a awm lo. Thubuai tawh phawt chu zuthum bêl khat a ni Thu pu lût in a hneh chuan zuthum chu ruh leh a ni a, a hneh loh chuan a sêng thlawn a ni Zu an thlawr a, lal leh upa te, thubuai neitute ve ve leh thu hretute an kim a. Lal leh thubuai neitute chu zu an pe hmasa a. Lalin: "Hei in thu kan sawi dawn a, thu dik sawi theuh tûr a ni Diwta mite hneh tum chu Khuavâng Pathian huatzâwng a ni nga e," a ti a. Hei hi thu sawitute chhechham ai a ni.

Thu thlentuin a sawi hmasa a, a khingpuin a sawi leh a; thu hretute'n an sawi ve hnuin upain zawh

duh an neih chuan an zâwt a. An sawi zawh chuan thubuaia tel zawng an hawntir a, lai leh upain an thu an ngaihtuah a. Thu harsa deuh a nih chuan thu lai sawi tûra an rin mi panga emaw laim a thlang chhuak a, kawmchhakah inkai pêngin an sawi a. Lei chawi tûr an awm chuan zu pawh nun, vawk chawina pawh ni se, a nikhuaah vântlângin an ei vek thin a ni. Zu bêl tê deuh pawh an pawm zam a, unauvin an tanpui bawk. Chawi duh lo an awm chuan an ram (rûn) a, an thil neih an lâk sak a; ni tiam an nei a, an tiantir. Ni tiam huna an tlan duh loh chuan an hralh sak thin. Tin, sualna nei vak lova an hriat chuan an châlrem mai a ni.

Leichawina: Hmân lai chuan tangka a awm lo va, leichawina chu zu leh ran a ni. Tlaisûn lalho—vin tangka atân seu an siam hnu chuan zu leh ran aiah seu chawi theih a ni. Lei chawina chu 'Minu' an ti. (nu hi ka nu tih anga ri tûi a ni) Lei chawina chu chi thumah a then theih a:

(a) **Zu chawina** — Bêl-khat atanga bêl sarh thleng.

(b) **Vawk chawina** — Lungkhên minu an ti a, Tlaisûn lalho hming vuah a ni. An hman tam ber chu seu 10/- hu a ni a, a thu azirin 'khen tê' an tih seu 8/- leh 'khenpui' an tih seu 15/- chawina a awm. Lei chhawituin khawtlângah vawk leh zu nêen ruai thehna a buatsaih a ni. A buatsaih dân chu vawk seu 5/- man ni se, buhfai leh chi-ah seu 1/- a ni a, seu 10/- minu-ah chuan zu bêl li put luh a la tûl a ni. Salam an tih ai chuan a hautak zâwk âwm e.

(c) **Sial chawina** — Se tlai chawina leh sepui chawina a awm a, thu lian china chawina a ni. Lei chawina sang ber chu sepui leh lungkhên a ni.

Telchhe in: Upa thu thenna lungawi lovin tui-chhe in a dil chuan an phal sak a. Tuichhia an in

vàngin an thu gel an chu an sawn chuang lo va; an tui chhe in avanga tuatu zawk an lo ngathia mai a ni. Nima hola, tui nhhe in ngam lotu zawk emaw, chhe chhe in ngam lotu zawk emaw an awm chuan chu ni chu dik levah an agai a, an sawn leh thei a ni.

Tuichhe in dân chu: Fianin tui an suak a, tui chungah chhia an fochham khum a, "Dawt ka sawi ka thu a dik loh chuan, ni leh thlain min hre rawh se. Ngathetin ka thi ang. Kawpuarin ka thi ang. Sakethi mi seh rawh se. Ka dik lo a nih chuan thia thum chhingin ka chungah thihia lo thleng rawh se," thi an chham a, tui an in. A dik lo zawk chu an iatam hun chhingin anmahwia sih loh pawh an chhengkaw zinga mi an thi ngei thin niin an hria. Tuichhe in hi an seh hie a, Inah leh khaw chhengah tib an duh lo va, hmun fianmah an iatir a ni.

(1) Leichawina dân: Leichawina dân a awm a, roréluin dân chhinga awm angin a chawitir—tirin a titlêm thei bawk. Entir nân: Rûkru chu lungkhen min chawitir dân a nih chuan, lungkhen aia sang chawitir theih a ni lo va, a thil rûk a'irin a ata hniam a chawitir thei. A thil rûk chu hriau pakhat ni sela, Lungkhen chawitir a phu lo yang.

Duhna inchen: Ingaith thu ah nula in tangvâl tang sela, roréluin duhna inchen, remti ve vea mu'tlang nia an ngath chuan, nula tang chhuak hanieng he hup sán tangvâl chu zu bêl khat a'inga bêl nga thleng chawitir a ni. Haniang lei chawina hi 'Liktuamna' an ti.

Hante zen: Nula hante zen (doh) chu zu bêl sih thleng chawina a ni. Mi an hante zen chu lungkhen chawina a ni.

Pawng suai: Nula pawng suai chu lungkhen chawina a ni. Mi nu (pawm lai) leh mi ang lo te, kum tlinglo suai chu setlai chawina a ni. Hiam tuar khawpa sawisa a nih chuan sepui chawitir theih a ni. Kum tling lo tih chu hmeichhe thla tin thi neih dân anga nei rih lo hia ni. Tûn laia sorkârin a hman chu kum 14 hnua lam a ni.

Thlim: Zu rui emaw, mut tui lai emaw den-
chhena mutpui hi, 'Thlim' a nia, 'zen' an ti bawk. Lei chawinaah pawng suai nen a inang. A hmun hi sakhaw biakna khumpui a nih chuan, khumpui kai man vawkpui a chaw bawk. Hei hi, 'la thenna' a nia, In thenna hi In neitu ei a ni. Pawng suai leh thlim thu-ah hian nula che khawlo, tlang thang tawh pawh ni se, a ngaih loh tlangvâl chungah chuan thubuai a siam thei. A ngaih tlangvâl pawh ni se, nula rem tih loh lai a nih chuan, pawng suai leh thlimah a lût tho tho a ni.

Hâwn khalh: Zâwbûk neih laun mo thar nupa an inkuan mai lo va, nupui neitu hi zâwbûkahi a riak a, zânah a hâwng thin. Mo tharin a pasal chezia leh a mizia a la hre Chiang lo va, "A pasal emaw mi ti rawh se," tin tlangvâl dangin an hâwn khalh thin. Hei hi tum hrim hrimná nei a, thil suai tia nih avângin sepui thleng chawitir a ni. A pasal emaw tih vânga lo pe mai a nih avângin mo thar hi urea ngaih a ni lo.

Sâwn: Sâwn paitu hi a tlangvâlin a neih ngûl chuan sâwn man chaw a awm lo. Nau hrin hmaa a neih chuan a fa pawh sâwn a ni lo. Sâwn man chu sepui a ni. Sâwn paituin nau a chhiatin naubu chauh pawh ni se, 'Hei in fa' tia a tlangvâl lamte a hmuhir chuan sâwn man chaw tho tho tûr a ni a, a hmuhir loh chuan tan theih a ni. Sâwn chu a paitu jamin an phal loh chuan tlan fuh theih a ni lo. A

paetn lamin tiantir a duk chuan tlangvâl. lam tan theih a ni lo bawk. Sawn tian lohin, a paitlin hnua a pate a sawn leh chuan phal loh theih a ni lo. Chutih hunah sawn man pêk a ni a, a tânsan lamin chawm man sawi theih a ni lo.

Tlangvâl pabnih emaw a aia tam emaw, pâwl-rawnin sawn pai seta, a paituin a puh apiang fa a ni. Puh bik a nei lo a nih chuan a pâwl khên nung berin fa a chang. "Ka fa bik a ni lo" tih theih a ni lo. Mihring fa, pa nei lova awm dân a ni lo.

Tawng thei lo nula in sawn a pai chuan an rinhleih tlangvâl zâwng zâwng lal Inah ko khâwmin an thut tiantir a, nufa an kawhtir a. Thutna an thlâk zêl a, vawi thum a kawh fuh chuan chu tlangvâl faah an puh. Tawng thei lo pawhin a tlangvâl a chhin chhiah thei a ni.

Uire: Uire leh uirêtu hi an sual ve ve a, lungkhên chawitir an ni. Hmeichhe sual zâwk niin an ngai a, lungkhên chi thum zînga sâng ber khênpuî chawitir a ni.

Tualthab: Do loh thattu hi, 'tualthat' an ni a, tihpalh pawh tualthat tho a ni. Tihluihnaa mi that chu an dân neihin a man pha tawh lo va, phubâ lâk a ni a; indo a phawk chhuak thin, Kutpalha tualthat chi hnih a awm. Sain a thian a seh a chhan tumin a thian chungah kut a thlâk palh ta zâwk a. Hetiang hi kutpalh tak tak a ni. Chi khat zâwk chu ramvahnah sa emaw tin mi leh sa fiah lova kâp mai an awm thin. Chutiang chu fimkhûr loh vâng a ni a, 'Kuthawn' an ti Puithiam leh sakhaw lam saterh siantw atan hman theih an ni lo. A chi hnih hian chawî dân a inang a, sepui leh pawnfun an chawî. Pawnfun hi ruang tuamna puan a ni a, mit-tih phu tawh puan a ni; khuangchawî puan, sechhun puan tih angin.

Insual: Zu hmunah insual an awm thin a, zum leh hriam, thing leh lung an lên ngai lo. Zu hmuna insual chu fimharh hunah an sawi rem leh mai a. Thihnai inchhuah palh an awm chuan zu bêl leh âr kengin Inah an pan a. Hei hi lei chawia ngaih a ni lo va, 'pan bualna' a ni Mi suaksual fâl bîkin thing leh lung a len chuan zu bêl chawitîr a ni Kut a thlak chuan lungkhên a chawî a, a tihnat hle chuan sial thleng chawitîr theih a ni.

Tihthaih: Tihthaih vângin mûn thisen chluah-na te leh thihna thlengin a tawk thei a, kutthlâktu anga ngaih a ni A tihthaih mûn a tihthaihtu chungah kut a thlak pawhin mawhah puh theih a ni lo.

Ran chungchang: Hliam tuar khawpa ran chungah kutthlak chu lungkhên chawitîr a ni Ran a thih chuan ran man chawitîr a ni a, kutthlâktu in ran ruang a hlâwm. Tihpalhna avânga ran thi chu chawitîr lovin ran man rulhîr a ni. Vawk chu in hnuaia khung dan a ni a, huan thlai a khawih pawî avânga tihhlum anih chuan chawî a awm lo va, vawk neitua vawk ruang a hlâwm Ran insi leh insual avânga thi chu lei chawî a awm lo Fuih vânga insi leh insualîr anih chuan a fuitu chu kutthlâktu anga ngaih a ni. Ran suaksual, seh hmang, sîk hmang, ran dang seh leh ei hmang chu a neitu hriattîr hnua a tihboral duh loh chuan a pawî khawih azu in chawitîr a ni. Ran daido thlawhhma lâkin, ran nei leh nei lo mî tupawh khawtlângin sedai pîn dân a ni Thlawhlaia ran a luh chuan a eiral zât ran neitua a chawî

Rukru Thlawhlaia anhnah, mai, va mîmpum pachang, sawntlungpa leh fû, etc. kutzâla tla chu zûbêl chawitîr a ni. In chhûnga thil ru chu lungkhen chawî a ni Thûl phawrha thil ru chu. 'Thûl-ril-

khej' tih a ni. Thot' chu ro tha' tha' dahha' a' nih
avangin an ngai pawimawh hle a; a' thil' rük' azitin
sepui thleng chawitir a ni. In chhüng pachuamah
buh an dah thin a, pachuama buh ru' chu, 'pachuama
bungbu' na ti. Lungkhen atanga sepui thleng chawitir
a ni. Rük' thil' tih hre reng' sia lo dawngtu chü a
rutu nen angkhata ngaih a ni.

Nupuiin thi leh dār pawh chhek chhuak sela,
'pasal ta' tih a ni. Nupuiin thil' a rük' chuan a' pasalin
a' chaw i a ni. N. mahsela, I meichhetuam bik; puan-
bū. [ing] lapār leh laduang te a rük' chuan a pasalin
chaw i lovin himeichhe lam; pa emaw a nu; ste emaw in
ah chaw i:

Thangchhiaa puh (Insawi hminghlau): Nihna
dik' taka sawihnaah' lei chaw i a awm lo Thangchhiaa
inpuh chu lungkhen chawina a ni. Chhuhura inpuh,
khawhring' neih puh' eirua puh' chu lungkhen
atanga sepui thleng chawitir theih a ni. Mitthi hnu
thangchhiaa puh pawh chaw i theih a ni

Thiang lo inhawn: Keptuam te, rül inlu te,
tlubing te an hmuh chuan thihna tûr niin an ring a.
An Inah hawn hmasa lovin an aiawha tuartu atân
midang Inah an lût a; an thil' ken pakhat an hnut-
chhiaa a. Hei hi, 'thiang lo in hawn' a ni a; sepui
chawina a ni

Mipul' kawng pingtu: Mipul' feh kawng leh tui
chaw i kawng pingtu leh tichhetu, leilawn tichhetu
chu lungkhen chawitir a ni. Khawtläng rorêlna do-
dala dūn lotu chu lungkhen chawina a ni.

Phun leh hnam sawi chhiat: Phun hnam sawi
chhiat saktü chu sepui chawitir a ni. 'Saphun kai,
hnam kai i ni a, hnam dang saktua jawm chawp i ni'
tih anga sawi hi, a dikha a nih loh chuan, 'Phun
hnam sawi chhia' a ni

Sakhaw cheksawh. Tu sakhua pawh nise hmuhsit dân a ni lo. Sakhaw biakna hmun leh sakhaw bâwihlo tihchhiatsak te, sakhaw biak laia va tibuaite hi 'sakhaw cheksawh' a ni a, hetiang titu hi sepui chawltir a ni.

3. RO KHAWM DAN

Ro khâwmtu chu fapa a ni a, fanuin ro an khâwm ngai lo. Khumpui fa an awm chuan hmei fa leh sâwn fain ro an khâwm thei lo va, an awm loh erawh chuan an khâwm thei. Intuitlar tawhte ro an inkhâwm thei lo. Ro khâwmu bul berin pa Inpui leh dâr leh silai a chang a, Inchhông hmanrua leh sumpai leh ranvulh te chu a pianpuite a sem ngei tûr a ni. Pa dam laia ro a sem chuan hnial thei a ni lo. Rokhâwmtuin nu leh pa a châwm a ni.

Zofate zînga hnam hrang hrang hian ro an khâwm dân a inang lo va. A tlângpui thuin chhipa sam zial hnam hian fa uin ro an khâwm a, tukkhuma sam zial hian fa tlumin ro an khâwm deuh ber niin a lang. Seifate ro khâwmtu bul chu fa tlum a ni. Upa apiang an Indang hmisa a, fa tlumin nu leh pa a châwm a. Nu dang dang fa pawh ni se, nu hnahnung ber fa naupang ber chu fa tlum ro khâwmtu a ni. Fa tlum chu fapa nei lova a thih chuan a chunga mi a dawttu zêlin fa tlum ai a awh a ni. Fa tlumin a pa lalna pawh a ro chung a, mahse Tiau thlang lamah chuan Vai len hnua h sorkârin fa u a laltir niin an sawi.

Unau prang tlâng zîngah inenkawltu bik insiam an awm a, chu chu, 'ruangpawm' an ti. Chimi ruang talna emaw, fapa nei lo zâwk emaw an awm in rokhawmtu leh ruang thlenga mawhpurhna latu a ni. Fa upa ber leh naupang ber an inenkawla; a dang chu upa lama indawt zêlin an inenkawl a, a chuang a awm chuan, 'Chharhle' an ti a, rokhâwm-

tu bulin a chang. Heti hian enkawltu bik insiam mah se, salu chu upa berin a eia, 'saluin upa a zawn' tih a ni. Tin, farnute leh tute enkawltu tûr an in-sema. Chanvo sâng ber fa tlum a ni a, a dawltu fa u dawt lehtu fa laia ni. Fa lai hian chan tûr a neih loh chuan a chân mai a. Ro semnaah fa lai chan a chhiat deuh avângin, "Fa lai chhia leh lo lai chhia" an lo ti thin.

Fapa nei lo chuan a laina zinga mi a duh zâwng a ro khâwm tûrin châwmte atân a la lût thei a. Amaherawachu, pu ro thit — dâr leh sila leh feipui te chu rokhîwm u bul remtihna a ngai. Pa ro chauh ni lo, laichinte ro pawh a hnaitu berin a khâwm a. A puchhiat vâng leh enkawl harsa a nih vângin, "Ka khâwm duh lo," tih theih a ni lo. A khâwmte in chhûng atanga leiba leh leichawina zawn zawn a chaw sak a ni.

Tuithlâr. Tuithlâr hi 'ensan' tih nên thuhmun ni mah se, a awmzia a thuk zâwk a, 'khâk' ti an awm baw. Intuithlâr tawhte chu kawng engkimah inlai-chinra an neitawh lo. Inhu t vâng leh thurim lai tawngkama, 'tuithlâr' tih mai ni sût leh theih a ni. Mi suaksual paw khawih hmang chu lei chawisak ureh vângin, "Ka tuithlâr tawh" ti an awm châwk thin. Heti anga tawngkama sawi mai hi pwin theih a ni lo. Tuithlâr tak tak chu bûrfian hangsei a nih loh leh hantuka zu kengin chhia a chham hnan a, bûrfian chu a vawsawm vek a. Chuti chuan mipuin an hriatpui thin a ni. Pain'fa, pwin tu a tuithlâr thei a, unan piangtlâng intuithlâr theih a ni baw. Ler zâwkin hui zâwk tuithlâr theih a ni lo va, fam pa, tuin pu a tuithlâr thei lo.

BÜNG VIII

PI LEH PUTE HLA

Kristian hla hi sakhaw hla a ni a, pi pute hla hi hnam hla a ni Pi pute tlângram an thleng a, hnam hlâwm zêla an awm hnua an hla puah chauh hriat a ni. Hla hi lungngath, mangan, lusûn an tawh atanga an puah a ni deuh ber. Hla upaah chuan hnam tin tawng a inpawlh an. Zai chi khatah nula leh tlang-vâl hla te, fâl hla te, lâwmna leh lungngaihna hlate a inpawlh vek a; thû hlâwm bik a awm lo Zai then-khat chu hla a tam lo va, Nilên zai te, Zailâm te, Zainêm te, Saikût zai te leh Salulam hla te leh Chai hla — Chhimzai te chu hla a tam hle a ni Hla thenkhat chu thu dang kârah zeh tel tawh a ni a, hmun a luah zau lutuk dawn avângin hetah chran chi khatah fîng tîm tê tê chauh târlan a ni; zai chi kim târlan a ni lo bawk.

I. NILÊN ZAI

Hei hi hla upa ber a ni a, pi pute tlângram an kai tîr laiin A D 1400 vêla puah tan a ni awm e An puah belh zêl a khawhar hla leh chawngchen hla tîin thlûk chi hnih a awm ta a. Lalvungan he zai hian hla a puah a, a hming a lâv avângin chawngchen hla chu 'Lalvung zai' an ti ta a, khawhar hla chu 'Thuthmun zai' an ti.

(1) Thuthmun zai: Khawhar Inah an sa a, a
thlök dân a tangin lăm a rem lo va, thu chung a an
sak thìn avângin, 'Thuthmun zai' an ti.

1. Khua tìnah thim khaw zing a tlung e,
Thalai leh dāwntuāi an thlak zo ve.
2. Thalai leh dāwntuāi an tliak zo ve,
Sinlungah mi awm lo, vāngkhua zawng ti ula,
3. Táp hlah law Thathang Sai táp hlah law,
Keini riak kan fam lo, milai an fam zo ve.
4. Liam ai e mím ang ka piangpui e,
Phang ai ing zathum ráku angin.
5. Amai an thán mām e, wai thán lian ta a thun,
Keini thán thán mām e, ka thrai thán thán a kai.
6. Zu va dāwn ni takin fār bang kan pāk ingai,
A pa dūngthūlin e, thāng rang aw Dār lung aw.
7. Sāipāi a mo ngaiin thumthung a wēl thūl e,
Kei ngaiin ka hrai ngaiin lānhum ka wēl thūl e.

Sawisthar: 1. A tlung = A thlung, a h'wng
2. Táp hlah law = Táp tēh suh 3 Phang = thia-
phang, hlah thwng 4. Fār bang ka pāk = Fār
angin ka mām 5. A pa dūngthūl = A pa anpūrin
6. Dām thung = Humpāl 7. Pūthūn = Ram tial

(2) Lalvung zai:

1. Tānga'n zu thlir ing a, ka pu hmun In a lang,
Bāwithang kan kaihna leh lēntu a zing zo ve.
2. Lāng zawng zawng laich e,
A chuai lo mi awm mew?
Lēntāngah bingbi leh chuai mawh m'ing Lalvunga
3. Kan kawthhuh thōngpui e,
Thahum hna dāwathla,
Huiva a tang kipi dūngzōin sūitta ngai.

4. Tlänga'n zu thli' ing e, sawngka vaipuan in zêm,
Siathing lëlthang awih hnu sumtualah tlar na
ngai
5. Ka tawng ka uang lo we, ngai r'u palaa to,
Zova siathing ril e, e bun chhông keimahai.
6. Ka nu ka ngai ka ti, ka nu tak ngai ing maw?
Sial dum phaw râl vênah Tineheri ngai ing e.
7. Kha zawng kan kim laiah tunge chhôn râl a tu?
Darhâk phaw sialdum thawn ding thiou thiou
lai ing e.
8. Pa hrin vêk vêkah e, ka u i khâwng hlah law,
Saipui lu laibangah chhâwn rual ka thlah kim e
9. Hmun In a lai têah duha rûnthang ka rem,
Changse huangzâwl sepa tu' a hu ngai loyin.

1. Siathing ril 'bun chhông = thingse ril seluphan
phun chhông. 2. Changse huangzâwl sep = Sek hung-
na pal siam. 3. Darhâk phaw sialdum = Dar leh
sevuna siam phaw. 4. Chuai mawh = Chul thei lo.
5. Sawngka vaipuanin zêm = Leikaa sechhun puan
zâr tlar 6. Siathing lëlthang awih hnu = Lette hram
thinna thingsia. 7. Khâwng = cho (challenge)

2 ZAILAM

Zailâm hi chawngchen hla lâ' ber a ni a, AD
1500 vêlah Seipui knuaah an phuah nûn an ring.
Chumi hnuah Turlum leh Lawtlâng knuaah Lawi-
tlâng leh Leiri hovin an phuah a, chu chu 'Lumtui
zai' an ti. Lûnkhaw Tlângknuaah an phuah bawk
a, 'Tlângkhaw zai' an ti Zailâm hla chi chu
Chawn zai, Lûmtui zai, Tlângpheh zai leh Chung-
lang zai te a ni

(1) Chawnat: Sechhun nikhwa upain thlûk uai deuhva an sak chi hi, 'Chawn zai' tih 'a ni a; 'Zailâm Hlapui' an ti bawk.

1. In chawng chin e, in pâr ka tlan e,
In sangah âr ang ka ngam ta e.
2. Ka lo lăm e, Leiri chhông Inah,
Lalruanga khuang ang ka mawl ta e.
3. Lalruanga khuang ang ka mawl zânin;
Siki leh Chawni tlei awl nâ e.
4. Leiri chhông Inah, zu loin Vuaia ka lăm ngai lo,
Leiri chhông Inah.
5. Ngaihin min au ve, a thâng viai e
Thinhai thăwng nâ e; Ngaihin min au ve.
6. Ngaih lovi au chu, a thâng thiam lo
Mualpui a khâm ta; Ngaih lovi au chu!
7. Lûmtui tha phei tuahkhuang kan lăkna
Chalvawm chhaina dai a thim reng e.
8. Chawn tin tuah chhông chawngnu dam sela,
Thuva lăm thiam Vuaia dam ang e.

(2) Lumtui Zai: Chawngchen hla tlanglawn leh hla tam ber a ni. Zailâm chu thlûk chili a awm avângin, an hman lâr ber hi, 'Lûmtui zai' hming an puttir mai a ni.

1. Zai va dawn tâng ka zân mumangah,
Dartawni hlân ang a thar leh e.
2. Kan nun kawrupan ang a hlui zo ve,
Kan kalna tuanglam a hlui thei lo.
3. Ai! ka nu e, Thahnimi lo chuan;
Tlai ni lêngkawl a khum har nâ e.

4. Tlângkhuaah nghosai ka kual reng e,
Luailung feh kîrin ka ring lo ve.
5. Cherchungnungi thla a fam zânah,
Lumtuiah bawh-ar a pau lo ve.
6. Hmâr zâwl changsta! hrualhrui kan bân a,
Chûn leh zua suihlung a rual emaw?
7. Chûn leh zua suihlung a rual emaw?
Khuangpui huanthang tuah nân a tha e
8. Sialli lènna damkhua hnîm reng a,
Vuaia lènna Lawitlâng sa vung e

(3) Tlângphei Zai: Thlang tlâk hmâ 1750 vêl—
ah Tlângzâwl khuaa an phuah a nî. Tlângzâwl
kawtchhuahah kawng pheî tak a awm a, chû chu,
'Tlângphei' an ti

1. Tlângphei lamah feh ta'ng e Thangkual u,
Ka lungdî ka tawng lo ve, khua tlai ing e.
2. Tûkin zîng tian ka ma e, Khuangtinhniangin,
Ningzu thlum te va la u' tlai nî lèn nân.
3. Ningzu thlum te va la u' tlai nî lèn nân,
Dâwn dûn ila Thachungnung lènmauia thâwn
4. Laimî that i,' thansârah sialin ai i',
Ngulrua bun i,' hnuaiah Thadâng lawî zâwn i'
5. Hmâr tlâng chena ka lungdî Tluangtinsêlî,
Mîn ngai ve maw lunghnêm awmlaiah ka vei'

(4) Chunglâng Zak:

1. Wawiin chuan suihlung a lêng mang e,
Dârkhawn tlângah lungdî va chuan i';
Lianpuilala thâwn

၁၀၆

2. Lianpuilala 'zinz a zin' an ti,
A kai ni a Darkhawn sawng lai e.
3. Darkhawn tiang leh sawngka zawn thlai e.
Kha tah Thanggonisa sang cigawf
Suihlung ka rustpa.
4. Liannilala zingwa in zaiwah
Ar ang ngam a koh theih phung lo va

3. ZAI NEM

He zai ni Zaiham ang bawk a hia tianglawn leh
hia tam a ni a, Zaiham ai chuan chhak hahm
zawk a ni. Chhingpuia an thih thui an phuah Naah
he zai bi an hman avangin, 'Chhingpuia zai' tia
vua hman a.

1. Chhing puia zan chham ang che,
Chhûnrâwl i vai lo na'ng e;
Laldang pheisen tanchhawn kan zawn laiah.
2. Inhmer ten yawng yawng ang aw,
Thaputiang leh kái reng hi;
Khuahmunnah lengleh hian ka niring lo.
3. A neih chu kan inphu lo,
A lăwpa tal inlăwmiang aw;
Lăwpa lêng e, Thaputun kum ohhông chul
4. Tap tap lo lăvâl miang a,
Keini kum bannham in bawtah;
I thaitôt si ali ka lăng reng dawn e.
5. Lăwpa lêng hian a ring ren ni,
A phu loh vâl a chhai e;
Duh lêng a thlang sual e Nangpa ngai lo.
6. Ka zak lo tiang zaphithun,
Fiara tuang khathiang e;
Thiehte puanin di lo a zawn ngailo.

7. Bâwngchâwm ram leh, lêng kan, hêl,
Chinzahpui leh Thlântlâng râl,
Leido leh vânrâng chu kiâng leh ngare
8. A! ka nu vâl'a au ve,
Vârui thiâng ka chiawi ang e;
Mihrângin mìn vêng'e dai thuahthum nê
9. Zâwl lohva uan hmang vâla,
Sârah thi ngêl ngêl ang che;
Kan do chhîntiâng râl mah ngâk lo hian e.

4. KAWRNU ZAI

Therêng zai tînhna a ni a, he zâi hian Thanh-râng-a'n hla tam tak a phuah avângin, 'Thanh-râng a jah zai'raw a bawh, Thlangtlâk hma lawka phuah tan a ni ang.

1. Kawrnu tapin thing lenbuang a awi,
Vala di ngai khawzo chhâwl ang ka ual e.
Ramtuan rêl lóvin.
2. Zai ni kawr kham thing lenbuang a tliak,
Lênglai dâwntuai Rih-sâng an'kaî rân emaw?
Thlang kawr thli'n a chhîm.
3. Kâwl á'êng'e, tual lén nân a tha,
Rihkhaw lam zâwhîn ká rîng lo Laldâng a,
Ka tawnmang emaw?
4. Fam ta hnu tawm a awm lo ve,
Fam lo wate hqulaiah bôzuskungah,
Kam in thung loh e.
5. Zai dâwng vâla ka lani lo ve,
Chhâwng dâwng pah-râng ka lani ang e;
Sah ni thungihar e.

5. THLANG ZAI

Thlang zai hi khawthlang lamah chuan, 'Sailo
upa zai' an ti a, chhuak hnuhnung a ni.

1. Tlång a kûr e, chhunlui vai ang kan lalna,
Cho-ui ang a Laldolur' pa;
Kan hu suai rêng rêngah e.
2. Laldolur' pa'n mi hu ka suai ngai lo ve,
Chhim thli anga ka hrân chângin;
Záwkhawpui hu ka suai e.
3. Khâwnbâwlate, bâwl mai mai bâwl sualate,
Hetichuan e, Laldâng vângkhua
Inti-tiau ngai ang maw le!
4. Khâwnbâwlah hian tha hlei chuang an awm lo
Khua sawi laiah ropui rêl thiam; (ve,
Laldâng min ngai lo'm ni le?
5. Mîm leh sawmfâng ka ling dum dūr e,
Ka hrâi ka ling sût-pui hnuaiah;
Dâwn-tuain ka ring love.
6. A hram leu leu ka thinlai a thâwnng mang e,
Keimah ianga muvanlain;
A dia thlau em ni le?
7. Ka rui ta e, ka lâm ang Lalsiamlian'pa,
Thangril laiah ka dâwn ang hi;
Lenrualin an dâwn lo ve.

6. SAIKUT' ZAI

Saikûti chu Fânai a ni a, a naupan lai atengin
hla phuah a thiam a. Nikhat chu a thianta nê
zâwlbûk hnuaiah rawkhângin buhlem vaivut an
thâp a. Chutih lai chuan Hmârthanga pain hla a
sa a; a hla sak chi ang chuan Saikûti chuan a
phuah chawp hla a sa ve nghâl ta mai a.

'Zawibùk hnuaiah buhlém kan tháp chiam a
Hmarthang pà zai kél bē lō'ang e' tiin.

He hla nī a phuah hmasak ber a nī. A tleirawī
hnu chuan a mit hmuḥ leh a beng hriat phawt chu.
lawnga sawi mai lovin hlain a sawi chhuak zung
zung mai a; mak an tiin an fak êm êm a nī. Saikūti
chu 1921 kumah Thingsai khuaah kum upa takin a
thi a nī, an ti.

Saikūti zai hian mīten hla an phuah belh zēi a,
hla tlanglawn berte zinga mī a nī. Khawhar lung-
lēngte chuan tūn hnu thlengin an phuah a, ruḥ
tham loh hla pawh a awm tēuh vang

- 1 Tukin chuan e, Saikhaw dawnlung chungah,
Ka hawī vėl e. chhīm-tiāng kawlrawn tlanga
thiang lo ve
- 2 Lēng zawng ramtuan lung lai i bertur e,
Chawmkuang lo va, siathinga zai rem chhōn'
in nie
- 3 Ka chung kawlngo lungruala mual in hiam,
Kei chu ramtuanah lungrualpui Thadāngka nei lo
- 4 Kan laichhuatah hūmsāwmīn zān chām e,
Changsiāl lovin tunge nuthaiah lēng i hēl le? i'
- 5 Mī'ute chu ramtuanin an kal a,
Keia u'chu tuihluangah nghosai a tawn e
- 6 Tuileluangah nghosai kan dan nī khān,
Chenggrāng kau lo siathing sāng pārah kai lo ti u.
7. Ngai lo ang hian kan vānpui leh chhuahtlāng
ka pōl e,
Tap tap tāng e. Saikhaw nī hliap ruallung zo
daiah

7. SALULAM HLA

Salulam hla nming-pu ber chu, 'Ngirtling zai' ti an awm a. Zalam hla nen a upat lam inruai khat a nih a rinawm. Chi khat chu 'Pahrang zai' an ti a, phawh hinhung zawk a ni a. Nidul zai nen thu-hawh a ni.

(1) Ngirtling zai:

1. Khisat a tlon zanh kan ve kan tum,
Lailinga pawnpui batl tut kan iang erawh.
2. Lenruai tlan hma a khaik ti'n keika uang lo,
Tan-khaw lengnu'n a pek e, ka tuai Liana.
3. Ka chaw hinhungte zawngin h'itmsa an zui,
Tumpang pui maw an zui e, sai lian pui maw?
4. Tumpang pui maw an zui e, sai lianpui maw?
A khu Faw lei'm kuamah an sa veng vung.
5. Khisa kapa piallung kai an awih lo ve,
Ka pu piallung a tel e, ka kai lui dawn.
6. A bram leu leu muvanlai thangvan sangah,
Chuti suihlung a len chu! ka tuar zo lo.
7. Ka piabah hrampui lung lian ka el zo lo,
Min kha sawnfang, sa tin lu'n kei mi zawng se.
8. Ka ku ral ral thang zawl maw, ka au ral ral?
Choui lung fang kan iang e, chaw ram huaiah.
9. A tuah hian tui namén ka chaw ngai lo,
Tana hawng chhuak Fara tui ka chaw ngai e.

(2) Pahrang Zai

1. Amfiah Vankham' nu chan ka nuam e,
Tan hui nam, kha zawng lem anga zawltu;
Sawm kap lo val ahneh chuan

- 2 Thli lo hrâng e, siâlsîr thla kawi avângin,
Arawn chhêm e, ka laibang kâwl a êng e,
Sahrâng lu zaiin kan awi
- 3 Hmânah chuan e, Liandote unau kan nî,
Tûnah chuan e, kan than khuang ang a rî e,
Sahrâng lu zaiin kan awi
- 4 Sai a hrâng e, hmar tlângah lunglên daiah:
Va kal ta la, fungki tial pai mawitêa,
Pahrâng thang chungchuan nuam zawng.
- 5 Thuanphung reh lo Hrângsa:puî leh Lalruanga,
Dawi-ai an vâwr chal kî phîr bânah an kai,
Kha maw! Keichal nun-rawng-a
6. Lalhulh sachâng pahrâng laikhumah ka neih
Tiau lei kuamah chengrâng hnûk zên zên ta'ng e..
Zuksialin tliân rûi an tlawh.

8. CHAI HLA

Pî leh pute'n Seipui khuah kût an lo hman
lariin Chai hla an nei tawh a. Chai hla zînga hla
hmasa ber leh tlânglawn ber chu 'Chhim Zai' a nî

(1) Chhim Zai: Chhim zai hî hla hranpa nî
lovin Zailâm a nî a, Lumtûi zai nên thuhmun a nî
Mahse chai hlaah chuan thlûk hran an hmanga,
'Chhim zai, an ti. Zopui zai leh Dârlung zai pawh
he zai chia phuah a nî.

- 1 Lêngi manah sumsial ka nei lə,
Alchi—ah puallêng zu zâl ing e
- 2 Di leh di chu inthen na ngai e,
Tawng leh na'ng e, neih chawng chhûng Inah
3. Khiangawi lote'n Siali lo awm la,
I man sumsial ka tuak lai rih e.

4. Kan inggaihna kumtluang hrui ang sei,
Kan intawhna Yancheng ram lovah.
5. Lo kai ve la dawltling kan rûnah,
Rûn kai lo mi u ka ngai ngai lo.
6. Kan lo dung sei, kan lo mhai kawiah,
Sa thang tha leh lungdi kan zûnah.
7. Ka han thlir a, chhaktiang kan vangkhoa
Chumchi lêng romci a lai chhai e.
8. Chumchi lêng romci a kai chhai e,
Suihlung a lêng, kir leh nuam ing e.

(2) Zăwtling Zai

1. Siali chu e lo la, Zăwtlingi thlafam,
Khaotuah a lai sawh e.
2. Zăwtling ka mûmangah rjangtui chawi lamah,
Tlingi zu chhai ing e.
3. Tlingi chawi hrangah ti a farkuang ka lamsa,
Sialin chawi rawh se.
4. Băwngte zur ngawi ngawi e, âwnthing in lêrah,
Tu hea ngai e maw?

(3) Thah Zai

1. Thlanghri awmlai năwtui ang lo lian,
Van huat pui rawn fang e, tén mawi tûr zăwng
Tha an fah lo ve.
2. Thlafam tum kawng sachang ang valh 'i,
Ka chawi hrinhahate ter vandui lêrah:
Khaung man nău
3. Lăngova e, mu ang nă lêng 'la,
Thang awng rih zăwng Lănthaw zăwah,
Tui ang tlawm zo la.

4. Ami an fam laikhum in chungah,
Keini kan famna e sawngka lêrah;
Rualim hril nâ e.

(4) Hualngo Zai

Hla thenkhat chu Hualngo thlangtlak thu-ah
zeh tel a ni a, 'Flawhzai hlapui' ti an awm bawk

- 1 Thangngo sum ang in sawi tual lèn a maw mang
Nuthaiah thui ila, rual laiah (e
Tual lèn ka bâng na'ng e.
2. Ka lungdi nui hawlin tu' maw sôl ang i tum?
'Rukte'n han hril teh la, kei'chu thala tui ang.
Dai te'n ka khang na'ng e
3. Fanu chem ang kan chaw,
Fapa lènruang kan awih,
Fapa i nuthaiah, Halkha Zathang fanu
Puan ang ka thui na'ng e.
4. Chhimtiangah dai ka do, hmârtiangah dai ka do,
Dai thuah thum tlar bung e,
Pi' pu'n han zirna maw?
Chaltuai' a zâl reng e.

(5) Neihlai Zai

Ngêntiang khaw tlangvâl Neihlala'n zawlaidi a
nei a, chu chu a farnuin a kai ta a ni. A farnu
chuan Neihlala chu a ngai ta êm, êm a. Neihlala
chuan a buaipui tâk êm avângin, a reh theih buisei-
in a pâwl ta a; a rai ta blauih mai si a. An in pâwl
thu chu Neihlala chuan k zêp a, a farnuin hlain a
puang a puang ta mai a. A farnu hla phuah chu
'Neihlai zai' an ti.

1. Ka u Neihlala mi chûn rawh,
Pha pha lo la, 'Ka zâwl tâk e,' lo ti la.

2. Neihlaia tho^h zâh.
Khawte daiah zân sial ang riah taw^h ing e.
3. Kan Sa ûm-ang-mâwl ve rawh,
Tâng khata chaw^h taw^h i ti
4. Nêu-maw chaw^h taw^h chaw^h e,
Maw^h taw^h a. Neihlaia^h nêu-maw chaw^h e
5. Zuangin hliap zuangin hliap e,
Kan khaw lamang Ngentiang zâwl zuangin
(hliap e.
6. Tuipui luang chhuk sen vungah,
Ka u Neihlaia thlânthlâ peu leutê lo ang.

No. 2 — Neihlaia nupui nêh zâh a farnu chu daia riah bo a duh thu a ni. No. 3 — 'Unau piang tlâng min zâwtir e' tîm an sakhsa maw^h a phur^h tir-thu a ni. No. 6 — a Neihlaia chiezla (a pâwl dân) chu tui chûng thlânthlâ tui chûn ang mai a ni tih-na a ni.

(4) Tluangtlii^h ni:

Nula unau hniit hian lô an vêng a. An lo mawng dîl lômtu Tluangtlii^h an tih rûlpui leh a u zâwk an inggaizâwng a. A nêu chu rûlpui a kohtir a, nilêngin thlâmah an inkâym thîn. He thu hî a pain a hriat chinah rûlpui chû a pa chuan a that ta a nê.

1. Tluangtlii e, Laitlii e,
Ka u nêh hâwng^h chî a tî;
Ka u nêh hâwng^h chî a tî.
2. Ka hâwng^h lai nê, hâwng^h lai nê a,
Tuan sâh ka ziaf lai takah;
Vei ôm ka khê lai takah.
3. Tluangtlii e, Laitlii e,
Sim lam râl maw^h taw^h a;
Zo lam râl maw^h taw^h a?

- 4 Sim lam rai nman ka tawng lo ve.
 Zo lam rai hman ka tawng lo.
 I pa, mi lan rai ka tawng.

(7) **Thailungi zai**

Kawilam' khuaah' mikhualin thirkawi a zuar a
 Hmenthai pakhatin a fapa tân a awl êm avângin a
 lei a. Kawi man atân a' fahrawn Thailungi a' pe a;
 mikhualin an hruai chhuah meuh chuan a' inchn
 leh deuh va, kawtchhahah' a' um zui a' kîr leh tûm
 a au va, Thailungi'n a dui tawh lo.

- 1 Thailungi e, Thailungi e.
 I tiangthirtê lo nghak aw,
 I hlantai tê lo nghak aw.
- 2 Chhaktiang khi chên ka thlen chuan e,
 Tiangthir a tha bo ngai lo,
 Hlantai a tha bo ngai lo.
- 3 Rakea ka pu Liaha'n e,
 Ka chawnbana'n min kai a.
 Hrumawmin hruahruia min ban.
 Ka kîr thiam lo dailungah.

(8) **Mangkhai Zai: (Mangkhaia chanchin on la)**

1. Ka di, ka zawl ka ti lêm lo va,
 Lanu sui lung a lêng tam nâ e
2. Khua lo thal e, romei kai chiaia,
 Chung vakawl anga lên nuam ing e
3. Chung vakawl ang kan lên chawk lo ya,
 Saw hmâr tlanga ka hrâi ngai ing e.
4. Chet rozim ang ka chuai mawh lek a,
 Lanu âng laiah lût zêl ing e

9. HLA DANGTE

(1) Chawino-Zai: Chawngchowh khuah Hual-
ngo loh Thangur an awmthawm latin, he zai hian hla
an phuah a. A hun chu thlang tlak hma AD. 1750
vêl a ni ang. Chawino chu 'muvanlano' tihna
a ni a; a hun mi an la a, hla an phuah ta a ni, an ti.

1. A vah laish law kawrpuan a zia dang ye rawh,
Sangthing lrah kawrpui
Chawn thiam chawino kan lak e.
2. Chawino zai hi kan awih rua maw
Chawngkhaw vâl rualin?
Chawino zaiin laichhuat chungah
A lam her lai e.
3. Tiam loh daish chengrang kan kau
Chawngpui vâl rualin,
Chengrang kauna sôlhau lianâk-in bawm'e.

(2) Pautu Zai: Pautu chu Lunkhaw kiang Bual-
zâwi khuah lo awm tawh an ni a. Thlang an nawr
a, Pautu khuah (tôa Tlangpi)-ah hông hla te hi an
phuah a ni. 1750 vêl phuah a ni ang.

1. Bôngah chuang i', Pautupui Zongtlang a lang,
Pautupuin a'n Ninêl a lang thim ruai e.
2. Ninêla suar ang min dan ka hlau ngai lo,
Kan khaw zâwlah kâmkêi rualthum sah'hung e.
3. Ka zawi, ka zawi, ka zawi zo lo mi ù e,
Ka zawi zôokin pautu bang sen aw i ti.
4. Tuin maw bang, Kaptuin sin dang ta e,
Lungdi awina Bôngung tlang a lo lang e.
Ninêl=Nivâ an tih luh Tlau-lai a fathlak naa jiau-
pho (thênêl) an sawina a ni.

(3) - Lënlaì Zai.

1. I lënlaì leh i vânglaì hmuh ka nuam e,
Pâr ang i chuai hnu hmanin ka lung min lën,
Lënlaìah e
2. Thàl fàvâng e, hram thei zawn
Awn thing lêrah,
U leuh zain khawmual a zêm chiaì lo maw?
Lënlaìah e.
3. Hai ang ka târ, ka thlunglu vau ang a vul,
No nghil nghiala lêngin min bìh lai ve kha,
Lënlaìah e

(4) Chhim leh Hmâr zai. Chhim leh hmâr indo laiin hla thlûk awm saáh 'an indo thu an phuah avângin 'Chhim leh Hmâr indo hla' an tì mại thìn a, 'Lallai zai' tì piwh an awm Chhim lam chu Rolûra thlahte an nî a; hmâr lam chu Lallula thlahte an nî. A hun chu 1856-59 nîin an sawi. Hmâr-in chhim rûn paha Zadêng rûn nghâl an tum a

1. Kâp vêt kâp vêt ila, Lurhpui leh Tân danah,
Rolûra chawi zawn
Rolûra chawite zawn, ar ang zu man ila,
Zadêng suartluan i'
2. Zadêng an thlunglu-ah
Kulvachang chuang lovin,
Keini kan thlunglu-ah zobâwm kulvachang leh
Ngênchî chuang rawh se.
3. Sialhmur vângkhaw suan tum
A dangkawitu val tha,
Ningzu lo hlân u.
Zu duh lâm thiam kai u',
Sa leh buanrâl tuk nî'n,
Pahrâng vâl kai u'

He indo lai hian 'Zadeng an tlawm tan tawh a,
mah se, Sailo ve ve inhmuh thiam loh zarah din that
leh an beisei hie a; keti hian hia an phuah:

4. Chhim tu khum khum ila, hmâr tu khum khum
Lai lai duh vângah. (ila,
Lai lai zêmah vật tha, hân chheh loh Thang-
Mi za chhng turin. (dâng,
5. Lo tho rawh e, ka u e Salzakai,
Chhimtiang an lian dawn.
Chhim an lian ngai lo, Hmâr an lian ngai lo,
Lian chhng keimahni.

Zadeng hla chu Hmârin an chhng leh a:

6. An intu e, chhimtiang leh kâwî khawpui,
Atu hrâng zawi maw?
Atu hrâng zawi ang maw?
Hmâr tiang kan hrâng chuang e,
Lai lai kan ngai e.

(5) Khuang Hla:

1. Khuang chawi hi duh na ngai ing
Khaw huih khe lai ing maw,
Numi lei varak khuangphai chawih bang,
A lâm tam dên dên.
2. Ra suak aw law, ka thai ngam Tialchiang e,
Gherlian ni sun ai,
Hrangkhup le Hawnglat nunchawng si law,
Khawzing tialchawlin.
3. Khaw hlani mi nun a zir tu e,
Pawi chenghrâng si ngai
Vânha suaki fei ir a, hân batin,
Thing tun ko zal uh e.

(6) Bawhhla/Hlado: Bawhhla 'Hlado' an ti bawk. Thenkhat chuan râl hla hi, 'Bawhhla' a ni a. a dang hi 'Hlado' a ni an ti. Halkha Pawiram a tanga chhuak hmasa a ni a, Paite leh Duhlian pawhin Pawi tawng bawkin an chham a, mahnî tawng tlêm tê an belh thin. Pakhatin a chham a, a zàwv veh a kianga mite nên 'Haw!' an ti rual thin. Chham rem tûrin No. 1-na ang hian a kârah 'e' an thlâk thin a ni.

1. Zei khal e, si hlah ning naw,
Lai ling e, lêng lai kan suahnak e,
Zung lei e, vun ruah uh ûm bang e,
A zâm chin aw unge.

3 Vun ruat auh law khaw hlan
Kan pu leh kan pa e,
Sunthawngku tawn lawni zurua
A hrawng an um lo ve

4. Kan chung vân rial ruah zeï maw
A khamtu si na maw?
Liandang than nakah khua khal
Vân kam a pit aw e.

4. Mangngên thainu aw zulawi
Hai ngiang thawn i hmuak law.
An dawl rolungah ha tha
A lu ra zût seh law

5. Run In ka sak hi mawi maw
Hreuthang ki sau thawn e,
Bangrual ka tuah hi hawi maw
Ka thaï Bawikain e.

6. Khua hlân kan pu takin sa khal
A' hniar tling Rân kâh e,
Kân than, zân rian mât
Khenzawt Zathanz bawî sipah e.
7. Zingpûl a thleng hmaisâ Manglian
Ka pà vung sim aùt law,
A chawî prinniangin
Khuang par kai lai ka tim awk e.
8. Mangngên thainu thawn it lawn
Zân vâk kan ruat lân e,
Leido khen that bang
Hmin vawn sâl tât lawng a zarh e

Thu mal — 1. Sumthâwngku — Vakulchâng,
2. Zulawi = Zu tlaîfir, 3. Hreuthang = Sazuk, 4. Hniar-
tling = A ropui ber 5. Bangrual = Salu târna bang,
6. Zingpûl = Mitthi khua, 7. Khen that = Ral that.

BUNG IX

MI HMINGTHANG THENKHATTE

1. MANGKHAIA

Mângkhai chu Champhai lai Mângthawnga fapa a ni Hmêl tha tak, hla phuah thiam leh zai thiam a ni Mângthawnga hun lai hian Chhak lam Tiau hrûtah Lusei tam tak an awm a; Râltê an awm bawk. Thlang lama awm hmasate aui Tiau chhaka awmho hi an ropui an chak zâwk a Thlang an tlâk ve hunah an hnawt darh mai ang tih hlauvin Mângthawnga'n Tiau chhak lai ropui deuh deuh hnênah remna zuthâwl a thawn hlawm a Zuthâwl pein Mangkhaia leh an upate an kal a. Bâwlte lai pe ve lovin an kalkân a; Bâwlte lai Dâra lungawi lo chuan Mângkhaia hâwng lam chu a lo man a, a Inah hrêngah a tânûr ta a ni.

Mângkhaia lunglêng chuan Champhai tlâng a thlir vawng vawng a, hla a phuah a phuah ta mai a, a sa nghâl zêl a, thiam an tiin ngaihnawm an ti hie thîn a ni.

1. *Dâra sawngka lêra'n ka chuan a,
Kan Champhai khua thloh ang thlir ing e.*
2. *Tiaupui chhûmin hmâr a kham reng a,
Lungkham Lianlêrin mi ngai ve maw?*
3. *Ka nu'n e Tuichhin lâm zâwl a phiat a,
Dera rûn In Mâng'a'n ka phiat e.*

Mângkhaia chu tla tâng mah ni se. a hmêl that leh a zai thiam avângin nulate'n an ngaizâwng êm êm a; feh tla phah bawrh khawpin a hla sak an ngaithla thin a. Heti hian hla a phuah leh a:

4. *Ka zuk en a, Tiau a kawi nghia a,
Lanu palhng ang lo tlar bung e.*
5. *Mi fahraiin ngûnkual an bun a,
Zova siathung Mâng'a'n ka bun e.*

Mângkhaia chu an tlan lawk loh avângin Bawlte upate chuan, "Tlanna an nei lo pawh a ni lo va, thi leh dâr an ngahzia pawh kan hria. Mîngkhaia hi a pain a thih pawh a pawisa lo a niang," tia an inbekbawr pawh Mângkhaia chuan a hre ve zêl a; a thlaphâng ta hle a ni Amah tlanna tûr thi leh dâr an neihte chu a hre reng a, a pa chuan tlan zai a rêl si lo; a pain tlan a duh lo nia ngaiin hla a phuah leh ta a:

- 6 *Ka pa'n e dârthir bu riat a nei a,
Mângkhata chhuak¹ sal ka chang ta e.*
7. *Min tlan duh lo ka pa Mângthâwnga'n
Kan neih cherthil zawng tlâng thang na e*

Bawlte lai Dâra chu an man tih lai aiin Mângthâwnga chungah a thimrîm a zual ta zâwk a. Mângkhaia tlan tîr tumin Mângthâwnga hnênah palai a kaltir a, Mângkhaia hla phuahte an hriih

vek a. Măngkhaia nu chuan an neih thil tha tha sênga tlan chu a phal awzâwng lo mai a; dârbu ahnêkin dârfian pawha tlan an tum loh thu hla a phuah ve ta a:

8. *Kan neih Rûn tui chenin luang na se,
Dârhai hmanin kan suak rua lo ve.*

Palaite chu an lêt a, khua an thlen chuan lai hnênah thu an thlen a. Măngkhaia chungchâng chu an lalhovin an rêl ta a ni Lal leh upa thenkhatin thah an duh a, upa thenkhatin thah an remti lo va An khuate dang zawng zawngin an ui êm êm a, kawm a nuam a, hla nên innêl taka inkawm thin an nih avingin, that lo hrâm tûrin lai hnênah an ngên a Thipui beh lo thu chuan kori a tu si lo va, Măngkhaia chu an that a, a lu chu sahlâmah an tar ta a ni.

Măngkhaia thih thu an hriat chuan a nu leh a pa chu an inchhîr hle a, tâwpintai nei lovin an tap a. A nu ngei pawh chuan an thil neih a lo ui chu a inchhîr êm êm mai a, 'Thah êm thu va awm suh,' tia an ngaisam vâng a ni Hla an phuah an phuah ve ta thung a

9. *Tuipui lian sùl a dung ka zui a,
Mânga sùlhnu ka zui zo lo ve.*
10. *Bâwlte sahlâma uai ta hnu kha,
Măngkhaia kîrin ka ring lo ve.*
11. *Măngkhaia kîrin ka ring lo ve,
Tuileluang kîrin ka ring zâwk e.*
12. *Măngkhaia chu thi ta poh rawh se,
Màngkhaia vêk sa leh na i aw.*

Măngkhaia hriat rengna lung chu Champhaiah an dawh a, a lungdawh chul mai lova thangthar

pawhin ap hriat reng nâp mî dangin hla an phuah
vê a.

13. *Champhai zawla Mangkhala rolung.*
Thang leh tharin a phi ah nuam ing e.

Bâwlte hmun chu phôi sau takin a la awm a,
tûnah khaw pakhat a awm a, 'Bualte' tih a ni.
Mangkhala lu tâna thing chu pâng a ni a. Falam leh
Rih inkâr mêl 40-na Bualte dai kawng sirah a la nung
a; thing kung lian tak, a sên lam pawh 'diar phawng
en' tih mai tura sâng a ni.

Mangkhala hla phuahte hi Zailâm-Lumtui zai
chi a ni a, chai hlaa an hman chuan, 'Mangkhai
zai' tuj thlôk hranin an sâ thîn. Lumtui zai chu
Lênlâng thlang lawka awm - Tuilum leh Lawitlang
khuaah Lawitlânghovin an lo phuah tchuh lawh a.
Lawitlângho chu thlang an tla a, Champhai an pan
a; Mangkhala chu Hmâr hna'hlak Lawitlâng hiam
a ni. Mi thenkhat chuan 'Râlte a ni' an ti a
Mangkhala hla phuahte hi Râlte hla kalhmang
nên a inpersan hle a ni. Anihunah chuan Râlte lai
Zuathâwnga (Luathâwnga)—ho chu Khawzimah an
la awm a, Champhai an la thlang thla rih lo va AD
1760 vêl nia rin a ni a, hetih lai hian Lusei leh Râl-
tê chu Tiau chhakah an la awm a ni.

Tin, Mangkhala chu Zongte khuah a tâng a,
an tlan hnuin a hawn kawng tûr khuate luhsum an
pe zêl nîm an sawi bawk. Zongte khuah a tâng nia
an puhna chhan hi, a hla pakhatah, "Kan neih
cher thil zawng tling tharg nâ e," tih hi nîm a lang.
Hei hi Zongte tlang a ni lo va, "Ro thil kan neihte
chu, mitam tak (vângulâng) im an hria e," tihna a
ni. Heta 'zawng' tih hi, 'chu' tih aiah a hmang a ni.
Tin, sai tâng hân tlan chhuak si a, hawnpuî lova a
phua mai hawn tîr hi thil tih chi a ni lo vang.

Bâwlte hmun chheh vêla chêng Hualngo upate hian Mângkhaia hlate hi an sa ngun êm êm a; a lu târna pawh a la awm reng bawk avângin, an rilru a khawih a, a thu leh a hla hi tûn hnu thlengin an la sawiin an la sa zui zêl a ni. Tîj, Mângkhaia hringtu a nu chu Tuichhîn vêng laln a ni a, tlan duh lotu chu, 'a pa pawm lai a nuhrawn a ni, tîin tîti—ah an sawi thîn bawk a ni.

2 PI HMUAKI

Pi Hmuaki hi Ngênte hnam a nia, Chawng-hawih khuaa Lalmânga lal lain a awm ve a; a hun that lai zawng zawng chu he khuaah hian a hmang a ni. A nulât lai aţangin zai thiam leh hla phuah thiam a ni a, a dam reün hla a phuah tam hle a, Zofate zînga hla phuah thiam hmingthang a ni. A hla phuah thiam leh a zai thiam avângin, lal leh upaho zu in khâwmnaah pawh an sâwm thîn a, lal leh upa kâwm hlîmtu a ni.

Pi Hmuaki chuan an lal duhzâwnga hla phuah a thiam a, an khuate hming chîalin mawî tak takin a phuah thîn avângin thiam an ti hle a ni. Zan khat chu hla phuah rem lo tak — tlangvâl pahnîh Tluruma leh Suakrawia a Inah an lêng a. Tlangvâl dangte chuan, "Kha mite pahnîh hming kher zâwng a lo phuah rem tawh angem aw!" tîin an lo ngaithla rân mai a. Pi Hmuaki chuan bâl a chhûm a, bâl ei tûrin heti hian hlan a chelh a.

*"Thing ang i tlu rum, Sial ang i suak rawi,
Taubâl ka sûm thâl tui ang ngàk u"*

He mite pahnîh hming mawî tak leh rem taka hla a lo phuah thiam chu mak an ti hle a. Hei hi a hming than lehzualna a ni, an ti

Huainghovin Ngêteho chu an rân avângin an Chawnghawih khua chu an tlânsan a; tûna Ngênte khuaah khaw thar an din ta a ni. Hetih hun laia an lal chu Zaliana a ni, an ti. Mângngula hovin Buanli khuaah vêng neiin an awm bawk. Ngênte khuaa an awm hnu pawhin Pi Hmuaki chu a tar hle tawh pâa hla a phuah leh tawh va; an khaw hluia an awm laia ni tin deuh thaw zu leh sa chênâ an awm thîn a ngaihna hlate a phuah a. He khuaah pawh hian lal leh upaho nêh hla bawkin an inkâwm thîn Hêng hi a hla phuah hnahnungte a ni.

1. *Kan Ngête khua, khaw-nun-nuama kha,
Thla ki fam hma'n ki ngihl rua lo ve!*
2. *Ka tak fum se, ka zai fam lo se,
Thlang kawr mi lal chungah chuang rawh se.*

Tin, 'Pi Hmuaki chu nung chungin an phûm a ni,' tiin hetih hian an sawi thîn. "Pi Hmuaki chu hla a phuah thiamin a phuah tam hle tawh si a, 'a dam reng chuan hla zawng zawng a phuah zo vang a, thangtharin phuah tûr kan chang lo vang,' tiin a nung chungin an phûm a; an phûm lai pawhin hla a phuah a:

*'Nauva te u, nau haia te u,
Tha tê tê khân mi rawn phûm rawh u,' a ti a* A phuah belh deuh deuh ang e, chhilih thuai thuai rawh u,' an ti a. Thangtâwna pa chuan, 'Chuti êm chu ni lo ve, han phuah rih sela maw le, a ti a Pi Hmuaki chuan:

*Ami an piang mi tinreng an piang,
Tangtâwna pa tluk an piang lo ve', a ti leh a.* 'Chu asin, a ti leh tawh vang, chhilih hmanhmawh rawh u,' an ti a; an chhilih ta a. Dârkhuang an phûm nnan a, ni sarih a chum," tiin

Mi thenkhat chuan, 'Hla phuah thiam vanga, nung chung a phum luih hrim hrim zawng a ni lo ve, râl an hlahv vâng a ni', an ti ve thung. (*Rev Liangkhaia Mizo pp 29 4th Edn*) He Ngênte khua nêna inhuah tak Khawzimah Râltho an awm a Lova sial tihluh chungchângah an inrem lo va, Râltho an huphurh avângin an khua tlânsan zat an rêl a Pi Hmuaki chu tirtak, mit khaw hmu tawh lo a ni a zawn buai tlakah an ngai tawh lo va Thlân an siam a, a chhôngah an zalh a, a thih hmaa râl an lo kal chuan chhilha tlânsan mai tûrin tlangvâl thenkhatin an vêng reng a, a thih hnuah an chhilh a, an tlânsan ta a ni, an ti Upa thenkhat chuan "Pi Hmuaki hla lâk bik êm avângin a tlâng thang mai a ni An lo pawh hi tar chh'a Pi Hmuaki ang bawka an phum an awm nual niin an sawi," an ti He thlân hi Ngênte ram hmunpui—hmârthlang lama awm niin an sawi

Tia, Pi Hmuaki hla hnuhnung, 'Tha te te khan mi rawn phum rawh u' a tih pawh hi an tlânsin mai a hlahv vângin, a thih hnuah tha taka chhilh tîra a ngenna a ni. Thangtâwna pa a phuahna hla pawh hi, an lal Lalmânga a fakna hla a nia, hla hluia ni an ti bawh

Pi Hmuaki thih hun chu AD. 1750 vêl nun an ringa, hnâm mâwl lutuk hun pawh a ni tawh lo Tin, lal leh upa kîwm hlîmtu a ni a, dâkîl kâra ni ang maia tihduhdah chi a ni lo vâng A unau laichinho pawhin hla phuah thiam vanga phum chu an rem ti lo vâng A thih hmaa thlâna an zalh thu hi, 'Nungchunga phum' tun an sawi mai a nih a rinawm.

3. LIANDANGA LEH MÊNTÂNGI

Liandanga leh Mêntângi chu Halkha ram Hai-râwn khuaah nula leh tlangvâl inngaizâwng an nî. An infâwm a, a hrangin hna an thawk dôn a, an hlim thei hle thin a nî. Zan khat chu Liandanga'n a nula hnênah "Naktûk zîng chu dî i zu phur ang hmiang," tiin a sâwm a. Mêntângi chuan, "Mî chawnlâm lai nî suh sela, i thu ka hnial lo. Ram a reh lutuk ang a. Tiphûl râl a hlauhawm dâwn lo'm nî?" a ti a. Liandanga chuan, "Tiphûl râl mai mai chu, a chhukah, 'Hu' ka ti ang a, a chhovah, 'Ha' ka ti ang a; zâwng ûmin ka ûm mai dâwn alâwm," a ti a. Liandanga'n a sâwm ngun êm avângin Mên-tângi chuan a zâwm ve ta a. Chutih lai chuan, Tiphûl khuaa laina nei mikhual pakhat a lo awm ve reng mai a, chu chuan Tiphul khua a lo hriattir a nî.

Atûkah chuan Liandanga leh Mêntângi chu dî phur tûrin an thawk chhuak a, kalkawngah hlim takin an inchhawm a, titi nuam an sawi lai takin rin loh vah kawngsîr atângin ralan lo chhuak thut mai a. Liandanga chu rilru pawh insim hman lovin a a tlân chhuak a. A nula chu hmeichhia deuh na nâ nâ chu a tlân chik thei lo va. Râlin an man ta a. Liandanga an ruiluh nân that duh si lovin a kut leh a ke leh a nghâwng i an hleh sak a; kawngah an hnutchhia ta a. Ralho chuan kalkawng kham tûrin fâr kûngan kit hnaw a. A lang tlâng atângin an chuan a, an deuna hlain an rawn au va:

*'Hu si chi maw, Tiphul ral e huho zawng a dawî?
Hei kuat ulaw, hnithawî thum Liandang veng seh ti'n.'*

Hla thu chu: "Tiphûl râl zâwng anga ûmtu kha tunge ni le? Liandanga fên atân pawrfên thuah thumin han thawn rawh u," tihna a nî.

Liandanga chu a nula ruang zawng tûrin a kîr a
Fîmkhur takin kawngsîrah hnim a keu vâ, a bih dèk
dèk a A nulaîn a lo hmu hmasa a

*'I tih chi maw? Zingnam lei zani rawl hawl bang,
Zai hlan law, na siangah ri bat thli irthli law' a ti a*

Hla thu chu "Mi hlau em ni? Zâna sazu chaw
zawng i va ang êm! I kut mi hlân la, i kovah mi
paw rawh," tihna a ni. Liandanga chuan, "Ka hlau
lo che asir, i pa Inah ka paw hâwng dâwn che nia,
vân hnuaiah kan thang mualpho dâwn ta a nih hi"
tiin hlain a chhâng a

*'Nan ph hla'ng e, lo paw lang nan pai run Inah,
Khua za alin kan hminthang seh van hnua hnin awkah'.*

Liandanga chuan Mëntângi chu a pua a, râp-
thlâk a tih avângin, a thauvah a man a, kal hlei
thet lova a awm chu râkho chuan, "Kha laia chho
kai thei lo kha tunge ni le? I phur a rit a nih chian
ngat la kan chhâwk ang che" tih hlain an deu leh a:

*'Hu si chi maw, lam sovi a hawng kai thei lo?
Na phur-rit maw? rak thum law kezun nan sawng lang'*

Liandanga chuan phur rit vâng ni lovin a tha a
zâwng a, a kal thei lo a nih thu hlain a chhâng lêt a

*'Liandang si'ng e, lam sovi a hawng kai thei lo,
Ka phur rit hlah, ka pheî thlai zun rauthla'n i zel'.*

Liandanga` chu a nula, râl kutah a tlân san
avângin pasaltha a nihna a hlah va, a hming a
chhe ta der mai a Sawi chhiatnain a 'bat zo va
'A nula phuba tal la se, a hming chhe lutuk chu a
hupdeuh vang chu!' tih huai huai a hlauh ta a ni
Mite rêlchhiatna chu a thirlungin a tuar zo ta lo va,
phuba la tûrin Tiphûl khuaah a kal a. Zana mo

thar nupa khuma mu laia hmu suh a; an nupa chuan a vit-hlum a. A lâwm lutuk chu a tlan hâwng vang vang a, "Phuha ka la ta e, pahnih meuh ka-that," a ti a. A hming a chhiat tawh avângin a thu sawi pawh tama'n am awi duh tawh lo va. "Khâ Liandanga kha, dâwt a sawi pek a ni ang chu!" Khawjah nge a râl thah sam chu? a beng tal kan hmuh si loh!" tiin an sawi chhe deuh deuh va. Liandanga rilru chu chemtê kia vih ang maiin a na lehzuai a, a dang thah leh a tum a. Mântângi chuan-

*'Kei i vangâh thuangrawnin hran vung rel hlah lam,
Rial tikik le thawl tialin zun rauthla i cham,'*

a ti a Ama vâng chuan râl thah tum tawh lo va, a thlarau tân tuivâwt chhih sak zâwk tûrin a tiam a ni.

Liandanga chu chemtê leh pawndum kengin râl khuaah a kal leh a; a thahte nupa ohu indai rialin an lo zalh a. An kawtkai a thlen a tangin lungchhe tak hmêl puin pawndum a inlukhuh a, "Ka u e, ka u e," tiin a tap lût a. Riangte chupuan zâwnin tap pah zêlin a thu a. A thlen lai chuan putar pakhatin, "Liandanga chezia a ang e," a ti a. Mî dangin, "Ka pu, i tar mit a ni ang. Kha Liandang dawihzeppa kha râl khuaah lo va kal ngam suh ang e!" an tihsan a. Liandanga chuan mitthi beng pahnih ve ve a hlep a, ipteah a ak a. A jah bangin, a kal chhuak a, tual lér a thlen chuan, "Liandang huaisena ka ni; in mitthi beng ka hleh sak che u. In ngam chuan mi ùm rawh u," tiin thawpu chhuahin a au va, a tlan chhuak ta a; a ùm zuai a, an ùm pha si lo va.

Liandanga chu an khua a thlen chuan Mântângi chu a hauk a lo chat tawh a. 'A thena ni sâ, a phona huah sô' tih ang maiin a nula thi a lungchhe

si, phuba a lăk theih chu a lawm si a, a beng hawn kha mite hmuh hlân nghăkhlelin a phawrh a, hla a phuah ta a.

1. *Liandang hi e, u hnam ti'n i sawi ngă hlauh law,
Ral ka tha so khaw'*

2. *Timling thuni an rizau e, nu le pa thiingin,
Phu lun in e, shuangrawnin Mêngtâng ko kir uk*

"Liandanga hi, 'mî bawlhhlawh' tui mî deu suh u. mî huaisen ka ni. Khum chung a nupa mu lai, a thiingin phuba ka hawn a, Mêngtâng ko kir loh rawh u," tihna a ni. Hetia hla a phuah theih chinah, "Liandanga hi pasaltha a lo ni ngei e. A huaisenin a tihngaihna pawh a hria. Mî pakhat thihnaah phuba pahni a la thei a, pasaltha a nihna a lang e" tui an fak ta a ni.

Liandang zai hi khawhar hmuna an hmang a, lusûnto'n an phuah belh zêl a. Hăkha bial chauh ni lovin, Falam bial pawh a fang a. Zahau ramah chuan sakei aih nikhuaah an hmang thin

LIANCHIA

Lianchia chu Chhangtê a ni a, Zofate zingah hmêl tha bera sawi a ni. Lalvunga'n Phaiphûlah Fâr-zâwl khua a din hnuin, chu khuaan chuan a pêm lût a. Tlangval a ni a, a hmêl that êm avângin nula chauh ni lovin an khuate dang pawhin an ngaisâng hle a, Farzâwl khua tivultu a ni. Chawngchennaah nulate chuan Lianchia bula thut an inchuh a. An lal Lalvunga pawh hmêl tha tak a ni a, chawngchennaah an pahniha an tel chuan an hlumtâng hle thin a ni. Lianchia chu zai a thiam a; a awrâwl a ring bawh a, heti hian hla an phuah

*'Phaiphûlah leltê a kiu reng e,
Khawtlangah Lianchia au an ti.:*

Lianchia chu vaihlo zûk tûr a nghei ve ngai lo, an ti. A nuin vaihlo lawh tuma dawrawn a phurh chhuah chuan, nulatê'n vaihlo beng an inchuh chiam a; vaihlo châr sa dawrawn khatin a phur hâwng mai thin a ni. Vaw khat chu fiamthu thawhna ang deuhvin Lalvunga leh Lianchia chuan, 'Tu kan hmu tam tam' tiin khaw thenawmah tuibûr al an khawn ve ve a. An hawn lamah Kawtseiah an intawk a. tuibûr chu an intheh tawn ve ve a. Lianchia'n a hmu tam deuh zâwk a; Lalvunga'n Lianchia chu a nghêng per dâwrh a, "Ka tuibûr a al êma i zo lo a nih kha!" a ti a. Lianchia chuan naupang zâwk a nih avângin; a haw ngam lo, an ti.

Lianchia chu mitê'n an chawimawi hle laiin Fârzâwl kuaah a thi a. A thih dân chu. Chawng chen meng kham chungin kuli dai a vêng a, râlvên bûkah a muhîl a; râlin an va hmu a, bûk chu a êng pap mai a; Khuavâng inlâr nuin an ring Lungin an vawm a, a chêt tâk avângin mihring tih an hria a, an that ta a ni. A hmêl that êm avângin a lô an tan ngam lo a nih an ring; a lô an la lo. Lianchia thih zân chuan an kuaah âr a kuang lo, an ti. Khua a lo vâra a thi tih an hriat hma pawhin nula zing sum dngte chu an thauvah a man a, an dêng hlei thei lo va. A thi tih an hriat chuan a khaw puin an tap a. Lalvunga leh a upate'n an sîn nasa hle a; Zailâm-Lumtui zaiin hla an phuah tam hle a ni:

1. *Khawtlang hawih Lianchia fam an ti,
Suihlung chhawlang a dam thiam lo ve.*
2. *Lian fam ni'n kan khaw Farzawlah,
Kan bawh—ar hman tual an leng lo ve*

- 3 *Kan bawh-ar hman tual an leng lo ve,
Kan kipte'n lungdi han ngai ing e*
4. *Kan kipte'n lungdi han ngai ing e,
Zalengrual leh bawh-ar an dai e.*

Lianchia thih kum chu AD. 1775-1780 in kâr vêl
a ni ang a Lalvunga hmêlmatute'n an thah niin
an ring a ni

5. LALVUNGA

Lalvunga chu Chawngmura fa a ni a, Hualngova
ațanga chhuan rukna a ni. Lalvunga chuan Hriang-
ngai khua ațangin Phaiphûlah khua a dîn a, chu
khuaah chuan Palian thlah Lianpuia chu vêng nein
a awm bawk Phaiphûl khua chu Lalvunga'n, 'Fâr-
zâwl' tiin hming hran a vuah a, tuna Phunte khua
leh Khawthlir inkârah a awm a; Tiau lui chhak
lawka awm a ni

Lalvunga chu mi huaisen a nih avângin mite'n
belhchhan tlâkah an ngai a, a khuaah an pêm lût
zung zung a, rei lo têah khaw zau tak a tling a ni.
Chu khuaah chuan Seifa, Chawngthu, Râlê, Ngêntê
leh Khiangtê an awm Fârzâwl khuaah chuan hmêl
tha bera an sawi Lianchia a awm a, hla phuah thiam
Dârthiangi a awm bawk. Buh-leh bâl an hausa a,
chawngchênin an hlim hle thîn a ni. Chawngthu leh
Ralte pasaltha an awm a, râl thu-ah pawh thlamuang
takin an awm Lalvunga chuan râl vên a ho va,
thlawhmma lamah pawh tlangvâl huaisen deuh chu
lâwm tinah a sem rual thîn a ni.

Fârzâwl khua chu Lalvunga leh Lianchia te
chuan an tivul hle a, mite'n an ngaisâng êm êm a
ni. Hmêl thu-ah Lianchia an thlang zâwk a, Lal-
vunga pawh a duai bil lo va; lal a nih avângin an
ngai ropui thung Nulaho hian, "Tu zâwk hi nge

in thlan ang?" tiin tti nuamahn an sawi luai luai thin.
Lalvunga leh Lianchia pawh hiann mite'n an suang-
tuah buai leh an sawi huai huai pawh an hai lo va;
Lalvunga'n heti hlan hlan a phuah

*Hlak Lianchi awa e, inset e Lalvunga.

Tualah ngultun bam e; kawkvahai tlar na ngai'.

Hla thu chu: "Lalvunga leh Lianchia hi, 'tuzawk
nge tha deuh ang,' tun ingaihtuah buai thin a,
Lalvunga chu ral thara ral ai ka ni" a tihna a ni.

Lalvunga leh Lianchia hova chawng an chen
che — an hlimin nuam an ti ble thin a; an zai tui lai
tek chuan ditip atangin dinawi a tla er er thin a ni,
an ti. Lalvunga'a thipui a awah a, dartawnsuk a
tawh chu awi an tiin an kanga thu atan an duh
theuhva, an sawm huai huai thin. Thi leh dar a
ngah thu leh zai a thiam thu chu hlan an phuah a:

1. *Dartawnsuk kringte leh chunbuang behhiin a hawih.*
Tlei dang zum ngai lovin kiangah thu Lalvunga.

2. *Thura nghawng tial xe leh an dawn chinchawi*
(chungah,
Lalngon'an zai vaw e, shi leh tiendar karah.

3. *Tukin dawnlung chungah tu maw hlan ang i ngah?*
Hawilo ngendhi taan e, mual a hiam Lalvunga.

Papaw khuah kun rei fe ralmuang tak leh
ngelnghet taka an awm hnuin, Lianchia a thi ta a.
Lalvunga leh a upate chuan Lianchia thattu chu Tiau
lui kan thla tawh Zideng lai Darzatuala leh Thang-
luah lai Lalpuhluta khuate an nih an ring a. Heng
mate hi Selawna an awm lain a ruk a rala Chawng-
hawih an beih awngin Lalvungaho hian an run a.
Chunggho rilru na chuan thu an phiar a; Lalvunga

khuaa vêng nei Lianpuia'n a phiarpui nui an ring bawk. Lianpuia an rinhlelh tâk avângin Lalvunga'n a hnawtchhuak a. Lianpuia chuan Tiau lui a kân a, tuna Mualbawk ram 'Lianpui-hmun' an tihah khuan a awm ta a ni

Lianpuia hnawtchhuah a nih avângin Dârza-tuala leh Lalpuhluta chuan an vuipui a, Lianpuia nên thukhat vuain an awm a. An buaina a punlun zêl a, Lalvunga leh Lianpuia chu an inhrosa tawn reng mai a. A hnu-ah chuan rem thu sawi nân Tiau luih sa-ui an tan ta a ni

Lianpuia fate pu Buara leh Huliana leh an thuthlunpui Dârzatuala leh Lalpuhluta te chuan Fârkâwn khuaah remna thuthlung siam tûrin Lalvunga chu palai an kohtîr a. Lalvunga chuan sa-ui an tan tawh avângin rinhlelhna a nei lo va, thuthlung tha zâwk siam tum an nih a rin avângin a upate hruai in a kal ta a ni. Lalvunga chu Fârkâwn khua a thlen chuan Hualngo nuthlawi Huallianpuin a Inah a thlentîr a. Huallianpui chuan, "Lalvung tlan mai rawh, thah chean tum a ni; an thurûk ka hria a nia!" tîn a hrih a. Lalvunga chuan, "Sa-ui tanin remna kan siam tawh a, chuti chung pawha mî thah an duh chuan an thu a ni ang chu! Râl a awm ka hre lo va, tualkhêl râlah Lalvungg ka tlan ngai lo ve," a tia, a tlan duh lo.

Fârkâwn khuaah chuan remna thuthlung siam tûr ni âwm takin vawk an tal a, zu an beng bawk a. Lalvunga zukhâwn in lai chu thâwkleh-khatah an man bet a, a kut pahnih an hnungkhirh a; an hruai ta a ni. An kalpui zêl a, Iva luih an vithlum a, a ruang chu lungpûkah an dah. A hruai tute chuan Tiau dung an zawh chho va, zânah Fâr-

zawl khua an rawk ehiam a; an sialte an lâksak a. Lalvunga nu lungchhia chu a tap a, "Ka fa Lalvung, lo hawng thuai la, mi suah hi hnawtkiang rawh," a tfa. Anni chuan heti hian an chhang a, hlaah an hmang hlen ta a:

1. *Lalvunga nu tap tap lo la i chauh vang,
Fa fa Lalvung sahlamah uai zo ta e.*

2. *Lalvunga'n ka hian a ti, Farzawl a luah,
A luah zo lo, changstal sawmthum kan la e.*

Lalvunga thih kum hi AD 1780 vèl nia rin a ni a, an sūma hla chu Lumtui zaiin an phuah tam hle a:

1. *Ka zuk en a khawtlang riang ngei e.
Khawtlang hnehin kei ka riang zawk e.*

2. *Khawtlang riangin i a hrit lo va,
Kairah riangin thu tin di ka hrit.*

Tin, Lalvunga leh Huallianpui inbiakna thu chu tūn hnt thlengin hlaah an hmang thin a:

*Tlan rawh tlan rawh, Lalvung tlan rawh ral an ti,
Tual-khel râlah Lalvung ka tlan ngai lo ve'.*

Farzawl kawtchhuahah Lalvunga lung an dawh a; Phuntê leh Khawthlir khaw inkâr kawngsîrah tūn hnt thlengin hmu theihin a awm. Lung chu a lu-lam a bung tawh a, tūnah Phunte khaah an la cho va, mi dang lung atān a fehlah lehkhā ziakin an phu a ni. Lalvunga thih hnua a ō Māngpāma fupa Darlianpui a lai a, a hmu rei vak lovah thlang an ta a ni.

6. DĀRHNĀWKA

Dārhnawka hī Zofa mī huaisente zīnga sawī tel a nī. Hualngova thlah chhāwng zēl Hualdānga fa a nī. Chawnghawī khuaah a piang a, mī dang thlang an tlāk laun, thlang tla ve lovin a pām Sīm Dihai khuaah a pēmpui a; chutah chuan a seilian a nī. Chēnggrāng hnam nupuih a nei a; fanu pahni a nei. Dihai aṭangin Zahau khua Rāllangah a pēm a, nupui dang a nei a; chu mī nēn chuan fapa pathum leh fanu paruk a nei leh a nī.

Rāllanga a awm lai hian Zahau leh Chhūn-chung an indo va, Chhūnchunghovin Zahau pasaltha Thlāhrānga an that a, chu mī phuba la tūrin Dārhnawka an sām a. Anī chuan Thlāhrānga phuba chu a la ta a, chuta ṭang chuan a hming a lār tan ta hle a nī.

Rāllang aṭangin Zahau ram vək Zongte khuaah a pēm a. Hetī lai hian Zahau leh Fānai nasa takin an indo va. An inhmuh thiam loh chhan chu Rōrehlova lukhāwng chungchanga thu kal chho zēl a nī. Fānai leh Ṭhangūr an ṭangruai a; lehlahmah Zahau leh Hualngo an ṭangruai ve bawk a. Fānai khawpui Muallianpui an rūn ṭumah Dārhnawka hian Muallianpui mī huaisen Thangsera a man a, a bawhbet a, a hrawkah a seh a, a sehhlum ta a nī. He thil rāpthlāk tak hian an ralte a bārakhai nasa hle a. “Sakei ang mai, thī anga ṭuan rung, ngho sei fe a nei,” an tī a, an hlau êm êm mai a nī. (He thu hī an sawī lār êm avāngin Dārhnawka thlah chhāwngten’ Sehthanga’ tiin an fate hmingah an sa a nī).

A hnu rei vak lovah Fānaiho chuan Zongte khaw bula Singai khua an rūn a, mī pasari an that. Singaiho chuan Zongte khuaa awm Dārhnawka an pun a: a ho chuan an ralte chu an ūm ta a;

tūna Leilet khua leh 'Vaphai hkar Saikhum phaiah Tiau an kân hlau tihah an ūmpha a: "Keimah Dārhnawka pawpi si'ng," tia a 'ūm ta chu an ralte hlau lutuk chu a biling a balangin an tlân chhia a; Dārhnawka kutah mi pahniñ an thi. An ralte hlau lutuk mangang chuan an silaite chu Fārkwān ram khāmah an Khawthla chiam mai a. Chu hmun chu 'Fānāi silai Khawhna' an ti hlen ta a ni. Dārhnawka chu mi pahniñ iū a lāk tawh avāngin a kir a. An ralten silai an tlānsan thu a hriat leh hnu chuan a ūm zui zel ta lo chu, pawp a ti hle a. A hming a thañ lehzuaina tūr a thlahh niin a hria a; a fada naudin ber hmingah Thanthlahuva a sa a ni.

Tumkhat chu a ramchhuak a, lungpu chūnga a chawfak laiin Fānāihovin an kahrawn ohiam mai a. Hmun tam fēah a thawmhaw hāk lai leha tawhlohpuan an káp pawp seng sung mai a, a tak-sa erawh chu an káp fuh lo. A tui in lai a hrānthāwl an kah thlāk sak tumah pawh amah chu an káp fuh lo va: "Sāra thr lo tūrin Khuavang Pathian-in a ruat a, silai muin a ngam lo a ni," an ti thin. Thiang tlāte zinga pasattha Lianlūnga chu, Thahdohovin an thañ avāngin phuba la tūrin Dārhnawka leh a hote an kal a, an thañ leh an man a tam hle a; Dārhnawka chuan heti hian hla a puah:

*'Kan do vanhnwai mi hril kan hneh ta e,
Mi hrang wal rualin;
Mi hrang wal rual zawng i' tin sakhming thang maw'
Vanhwai net selin'*

Dārhnawka hi pa lian sāng tak, zuan zāng tak leh āwmkhawh tak a ni a, hna thawh pawh a chak a; zāng kārah di phur 30 a pawt thei, an ti. Sa a káp thei hle a, sakei 10 a káp a, sai 2 a káp bawh.

Khuang vawi hnih a chawi a, In lām' leh ram lama thangchhuah a ni. Vawi khat chu a ram chhuah-naah sai chalin a ûm thut a, Dârhawka chuan kawruam thûk tak hı a zuanhlên dah mai a; sai pawhin a man hman lo a ni.

Zongte khua aţangin a nau Khuangtualā fapa Vānhnuaikaia khua Hmunṭha (Vawmhâlkhum)-ah a pēm pheı a, kum 80 chuang mi niın a thi ta a ni. A thih dāwnin a fate hnēnah heti hian thu a chah a. "Râl donaah in zām tûr a ni lo. In zāma nih chuan mitthi khua in pan hunah ka lo hmuak lo vang che u," tiın. 1876 kuma Pawnphah phûla indonaah Dârhawka fate Hrângkhuāa leh Sâng-hnîna chuan zām lo leh huaisen takın râl an do va, an nunna an chān phah ta a ni. "A pa thuchah angin an huaisen hle mai. A pa pawhin lâwm takın a lo hmuak ngei ang maw le'" tiın mite'n an sawi huai huai a ni.

SIAMTHATNA (Correction)

P=Phék (page), Para=paragraph

Hualngo Khua-leh-tui: (P. 101)

40. **Tuimang Khua:** 1900 kumah Tlängzawl khua atengin. Tleithanga leh a unaute'n Fahlam lat hmang an dil a, Tuimang khua an sât. 1907 kumah Haurinkhupa bial leh Vannawla bial Saphovin an then sak hnua Haurinkhupa bialah a tel tak axangin. Tleithanga leh a unaute chu 1908 kumah Vannawla bial Bapuijah an pêm ta a ni. An thlahte chu: Saingenga leh a fute; Rev. Rothanga leh a fapa Lianchia te an ni.

Mawngzawh (P. 135).

Dêngkeka: 1893 kumah Vailianin Hualngo lal ho mawng an vuak tumin Lianhna lal Dêngkeka vawtu atân Suangzâng (Rawhnua) khua Pau Za Kam-a an hmang a, Dêngkeka chuan, 'Paite vuakah ka aih lo vang' a ti a. A vuakzâwng apiangin a mawng a lo piuh (pauh) zêl a, a vaw na telh telh a; a tâwpah chuan lungmitin a tluta a. A tlûk chinah a vawtu chu a hah lutuka a bâng ve ta. A mawng chu a pân duai mai a, rei tak a sil a ni, an ti. Chuvângin 'Mawng vuak laia huaisen ber' an ti ta a ni.

Tin, Khêltê khaw pakhatat Dêngkeka chu sum dâwngin a zin a, entlatu niin an ring a, an man a, kaw! an bun a; thah tûrin zâwlbûkah tlangvâl an vênîr a. Ni khat chu an lal Inah zu ina zaikhâwm an awm a. Dêngkeka chuan, "Tlangvâlthe u, kei chu thah mai tûr ka ni a, ka lung a lêng êm a, lal Ina zu innaah chuan mi hruai ula, hla pakhat hril ka duh e," a ti a. Tlangvâlho chuan an zâwn a, lal Inah chuan an nghat a. An lalpa chuan, "Dêngkek, engnge i duh tâk?" a ti a. Dêngkeka chuan,

“Ka pu kei chu thah mai tûr ka ni a, ka lung a lêng êm a, hla pakhat hril ka duh e,” a ti a An lai chuan, ‘Hril ta che,’ a ti a; Dêngkeka chuan.

*‘Khelte ralin hrenkaw! mîn bun,
Fam lo na’ng e, sakawl vala,
Sukte ralah mah kan fam hlei nem maw le!’*

*Kan thi emaw, kan fam emaw,
Keimahni thangtuan chhung;
Kawlkeizia zinga piang kan ni’*

a ti a.

An Lalpa chuan, “Tlangvâlte u, Dêngkeka hi chhuah mai rawh u, anî hi that mah îla, a unaute kan tuar zo chung hlei lo’ng e,” a ti a; an chhuah ta a nî Hei pawh hi hla huaisen tak a hril vânga chhuak a nî, an ti.

Leichawina dân — Sâwn: (P. 299)

Nulain sâwn pai chungin pasal nei dân sela, a tlangvâl (a sâwn paina)-in pasal neih a kham thei. Sawi rikna awm lova pasal a neih hnua fa a hin chuan; a fa chu a pasal fa a nî, sawi buai theih a nî lo.

Tin, nula pakhat chungah tlangvâl pakhatin sâwn thlâk nawn fo sela, a vawî khatnaah sâwn man a, chawî a, a vawî hahnaah a chawî lo. A vawî thumnaah a chawî leh a, chumî hnua chuan chawî a awm tawh lo; hmei anga ngaih a nî.

- 1 p 21, para 1, tlar 3-na — Tochhawnga ni lovin Tochuanga
2. p 25, para. 3, tlar 12-na — Khiangrâwnah nî lovin Khuanglungah
3. p.26, para. 3, tlar 3-na — a huaisen nîlovin a hausa

4. p. 30, para. táwpna — Hla Nô. 2-na ni lovin 'Hla Nô. 3-na'
5. p. 45, para. 1, tlar 6-na — Kâpbila ni lovin Kâpsâwna
6. p. 46, para. 1, tlar 3-na — Rîmpî ni lovin Simpi
7. p. 46, para. 3, tlar 6-na — Lumbeng lai Za Awng ni lovin Naih Vum, Naih Vum-a thih hnuaa a fapa Hlur Hmung-a a, lai, tia chhiar tûr.
8. p. 90, para. 1, tlar 6-na — Vânhnuailala ni lovin Vânhnuailala
9. p. 91, para. 2, tlar 5-na — Vânhnuailala ni lovin Vânhnuailala
10. p. 98, para. 4, Nô 36-na — Bapui: Chawhte khua ntangin 1900, kumah, Damzahan'a a sât, tia chhiar tûr a ni.
11. p. 107, para. 2, tlar 1-na — awm hmasa ni lovin awmsa
12. p. 114, para. 3, tlar 1-na — Râl chu ni lovin Râl lu chu
13. p. 121, para. 1, tlar táwpna (*Chin I, p. 12*) ni lovin (*Chun I p 121*)
14. p. 122, para. 3, Hla Nô. 7-na — Vânhhîngpuii ni lovin Lalvânhhîngpuii
15. p. 128, para. 2, tlar 1-na — Halkha leh Zahau ni lovin Halkha leh Zokhua
16. p. 166, para. 1 tlar 2-na — 17-4-44 ni lovin 17-11-44
17. p. 168, para. 3, tlar 3-na — Circle council chu circle chhûnga V/C zawng zawngin V/C zînga mi an thlang, tia chhiar tûr.
18. p. 238 para. 1, tlar 2-na — *fel thlang ang*; tlar 3-na — *tawlmung thlang ang*; tia chhiar tûr. Ar khawthiang dawh thiam hla tlar 2-na, Ar khaw thlangin thiam ang; *luang blak thlang ang* tia chhiar tûr.

19. p. 245, para. 5, tlar 4-na-puzu in lova hun a, ni lovin puzu in a lo hun a, tia chhiar tur.
20. p. 252 para. 2, tlar 1-na-zuva ten ni lovin zuva tân, Saku vuak thlâk para. 2 tlar 6-na — Chhang te, Chawng ni lovin Chhangte, Chawng-te, tia chhiar tûr.
21. p. 263, para. 4, Luilam thawina hla tlar 2-na — Reppuma ni lovin Keppuma tia chhiar tûr
22. p. 264, Huai thawina — luihuai ni lovin tuihuai tia chhiar tûr.
23. p. 320, Pautu zai Hla No. 2-na — *Pautupun* ni lovin *Pautupui* tia chhiar tûr
24. p. 321 (4) Chhim leh Hmâr zai hla No 2-na — *Kukwa chang chuang lovin* tih zawmah *Lianak chuang rawh se* tia chhiar tûr
25. p. 332 para. 2, tlar 9-na—a nghâwng 1 ni lovin a nghâwng ti tia chhiar tûr.
26. p 342, para. 1, tlar 5-na — hlau ni lovin chau tih tûr.
27. p 342, para. 1 tlar tâwp ber — a fapa naupang ber ni lovin a tupa tih tûr.

LEHKHABU RAWNTE

1. Bawka, Rev. Diamond Jubilee. 1984.
2. Carey Bertram S & H.N Tuck: The Chin Hills Volume I & II, Firma KLM, Private Ltd., on behalf of Tribal Research Institute Aizawl Mizoram. Reprinted 1976.
3. Chin Rural Education Uplift Society Falam: Tashon History.
4. Falam Alma-matar High School 'Diamond Jubilee Magazine 1983.
5. Gin Za Tuang. J: Zomi Innkuan Laibu.
6. Hrangthiauv & Lalchungnunga: Mizo Chanchin, Aizawl Zoram Press 1976.
7. Hualingo Literature and Cultural Association: Muchhip Tlangau, EFC Press, Tahan Kalemyo 1984-86.
8. Khama, K L. Chhakchhuak: Zofate Nunphung lamdang zel leh an hun tawn to, Fanai Printers, Lower Lamka Churachandpur, Manipur
- 9 Kyaw Thet, U: Burmese History
10. Kyi, U: Essentials of Burmese History
11. Laitanga, C. Pu: Mizo Sakhua
12. Lalthangliana, B. Pu: History of Mizo in Burma, Aizawl Nazareth Press 1980.
13. Liana, L K. Zofate Thu-hla Zodin Printing Press, Tuikual (S) Below Vanapa Hall, Aizawl 1994
14. Liangkhaia, Rev: Mizo Chanchin, 4th Edition, 1976. Printed at Nazaret Press, Mission Veng; Aizawl.
15. Myanmar Socialist Lanzin party siyoneyi Bahu Committee Htanayoke, Taingyintha Lumyomya ayi neh pattet zueih Tawhlanyi council ih amin neh khanyuchet. Dec. 1965

- 16 Ngó Kho Nang, J K Khupson Khangkatna leh Teizâng Ngeina E F.C Press Tahan Kalemyo
- 17 Pa Sang, Salai Thuanthu Roling, Loreiné Press Yangon 1984
18. Pyidaungsu Myanmar Nangan Taingyintha Yinkyihnu yuza daleih thungsan mya - Chin.
- 19 Rochunga, Pudaite, Rev The Education of Hmar people, Sielmat 1963
- 20 Sipai pension-te, Tahan Kalemyo Burma khual leh-tui Lusei (Chin) chungchâng (Ltl Mandalay 1983)
21. Tahan District Methodist Women Association Diamond Jubilee Souvenir 1927-1987.
- 22 Thawnglinga, Pu: Lai-Mizo chanchin 1975
23. Vánchhûnga, Pastor Lusei leh a vela nham dangte Chanchin, Aizawl, Zoram Press 1955
24. Vial Nang, Rev. Diamond Jubilee
- 25 Vumson. Dr : Zo History, c/o N.T Thawnnga, Vênglai, Aizawl. Mizoram, India.
26. Zarûma, Pu. Thu Ro Bu 1979
27. Zatluanga, Pu. Mizo Chanchin, Aizawl, Khuma Press 1966
- 28 Zâwla, K 'Mizo Pi pute leh an Thlahte Chanchin, 4th. Edition, Gosen Press, Sikulpuikâwn, Aizawl 1986

THU LEH HLA LAKNATE

1. Bualthuama, Pu. Vangva
- 2 Dârropuia, Pu: Tahan/Sanmyo
3. Hrangnâwna, Pu: Tuithiang
4. Hrângthanga, (79) Pu: Tuithiang
5. Kâp Bîl, Pu. Ngâwn: Falam
6. Kâpliankhûma, Pu: Saṭawm/Tahan
7. Khaw Lian A1, (81) Tahan
- 8 Khawtinchhâwna, Pu: Loṭharawn.

9. Khawtinkhuaia, Pu: Tuithiang; Ni leh thla chhin-chhiah thei mi.
10. Khenkhuais, Pu: Tahan.
11. Khuanghnawka, Pu: Tuithiang.
12. Lalkamlova, (85) Pu: Chawnghawih; Thangchungang chanchin dawnna.
13. Lalhuama, Pu: Bochung; Thangchungang leh Ralte chanchin dawnna.
14. Lempianga, Puithiam: Chawngnawin; sakhua leh Inthawina thu lakna.
Hla tam tak hre mi a ni. Kum 85 mi nin 1975-ah a thi.
15. Lian Thum, Pu: Halkha Lai; Satawm/Tahan.
16. Pakthiauva, Pu: (83) Bochung; Thangchungang, Ralte leh Khiangte chanchin tiem leh Pelpawl chu Chawngthu rama awm a ni a, sawawm leh saza chenna, a ni mihring awmna chi a ni lo tih thu dawnna. Tukkhuma sam zial, Kristian la ni lo.
17. Ral Sai Lo, Pu: Simhrin; Falam.
18. Thangkhuma, Pu: Khiangte; Tuithiang.
19. Thangmani, (86) Pi: Satawm/Tahan.
20. Thatsavunga, B.A. Pu: Pathiantlang.
21. Vahnquairanga, S.I.P. : Falam
22. Vánlahnêma, BA; B.D, Bible Teacher: Satawm/Tahan.
23. Vánpianga, Pu: Awksatläng
24. Za Nei Kheng (81) Pu: Tahan.

SUM PETUTE

He lehkhabu siam nâna sum petute a vauu târ lan sên a nî lo va, Committee-in a rêl angin K 500/- chin chung lam petute hming târ lan a nî.

No.	Hming	Khua	Pêk zât
1.	Pu Lianchia	Yangon	5000
2.	Pu Lallianchhûnga	Yangon	3000
3.	Pu Kâmlianbuaia	Yangon	2000
4.	Rev. L. R. Bâwja	Tahan	2000
5.	Pu Liankhûma	Tachileik	2000
6.	Pu Satinchuwa	Tachileik	1700
7.	Pu Thangpûma	Tachileik	1500
8.	Pu Thangsavunga	Tahan	1300
9.	Pu Saizâma	Tahan	1000
10.	Pu Râlliankâpa	Sanmyo	1000
11.	Pu Thangthûla	Sanmyo	1000
12.	Pu Dothawnga	Sanmyo	1000
13.	Pu Hrâtkhûma	Sanmyo	1000
14.	Pu Dârropuia	Sanmyo	1000
15.	Pu Lalzahngaia	Tahan	1000
16.	Pu Ngûrkhûma	Tahan	1000
17.	Pu Dârsavunga	Tahan	1000
18.	Pu Seikûnga	Tahan	1000
19.	Dr. Rodinga	Tuingo	1000
20.	Dr. Tialthanga	Yangon	1000
21.	Tv. Hualthanga	Tachileik	1000
22.	Pastor. Zirliana	Tachileik	1000
23.	Pu Aïkhûma	Sanmyo	1000
24.	Pu Chalhauvêla	Sanmyo	1000
25.	Pu Lianhala	Sanmyo	700
26.	Pu Zabiaka	Tahan	600
27.	Pu Khuangliankhama	Sanmyo	500
28.	Pu Chinngaihmunnga	Tahan	500
29.	Pu Thlanbuaia	Tahan	500
30.	Pastor. Sathanchuanga	Tahan	500

31.	Pu Kāphova	Saṭāwm	500
32.		Tachileik	500
33.	Pu Lāhāwā	Saṭāwm	500
34.	Pu Lāhāwāka	Saṭāwm	500
35.	Pu Sārothanga	Tahan	500
36.	Pu Sāthāhāma	Sanmyo	500
37.	Pu Thangraha	Tahan	500
38.	Pu Sāthāhāma	Sanmyo	500

Tāwng hnuhuungtē

Rev. Thāwng	Yāgon	2000
Rev. Phāwng		1000
Pu Lāhāwā		1000

Winna Kyawhtin Pu Sawata (80)
*Headquarter Assistant and Legislative
 Assembly Parliament pensioner 3.4.90-ah n thi
 HLCA din tantirh atanga a thih thlengin President a ni*

**Pu Lallian-
 chhunga**
*Secretary
 H.L.C.A.*

Pu Kamlianbuaia B Sc., B.R.E
*Vice President H L.C.A. Formerly Member of
 Party Central Comt. & Pyithu Hludaw*

Vawmaichhōnga
 Historical Sub Comt. Member
 Lam Lam Thangchhuah

Kâwlrəm Sorkâr buatsaih, Union Day yawi 19—na
Shan State khawpui Tanngyi khuaah, Chin State aia wha
HUALNGO LAM PAWL 12.2.1966

*Cap. Thaw Chawn, Matupi
lung Saw Thawya Medal
awngnu
(page 35-ah)*

*Sub. Rosuma, Khawputchhip khua
Hualngo Sipai zinga Subedar kai hmasa ber 1937*

Tlatea Lungphun, A D. 1550
Seipui khuas Lung ziaik hmasa ber (P. 34-ah)

**Zathanga Lungphun, A.D. 1700 vêl
Seipui khuaa Hualngo lai (P 57 tâwpna)**

Lalvunga Lungphun, A.D. 1780 vël
Färzâwî Khua (P. 337)

Khuangthiauva (62)
Chawnghawih lai, 5.2.45—ah a thi.
Thangchhuah, Khuang yawi 2 chawi

ZONAL - CH 13 - 111

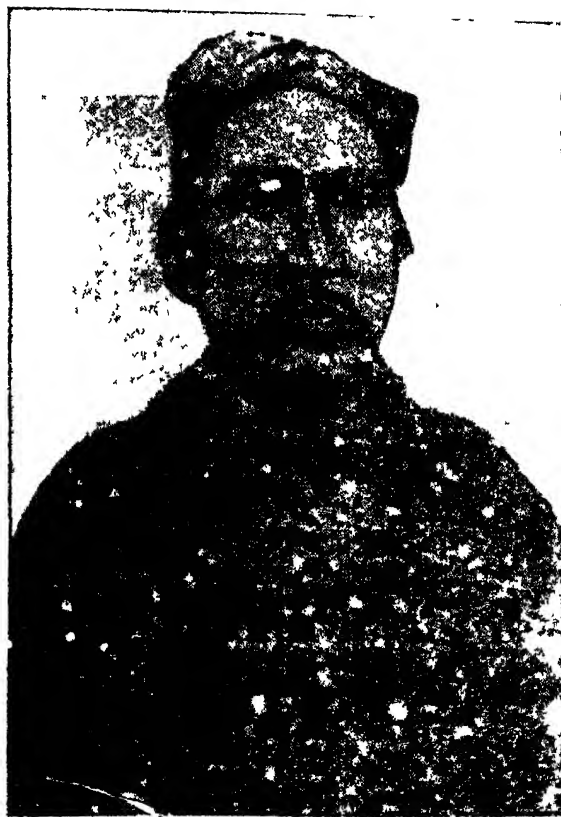
THANG TIN LIAN A T M

Tlaahmun khuu

Zanau Tribal Chief (P. 13 ah)

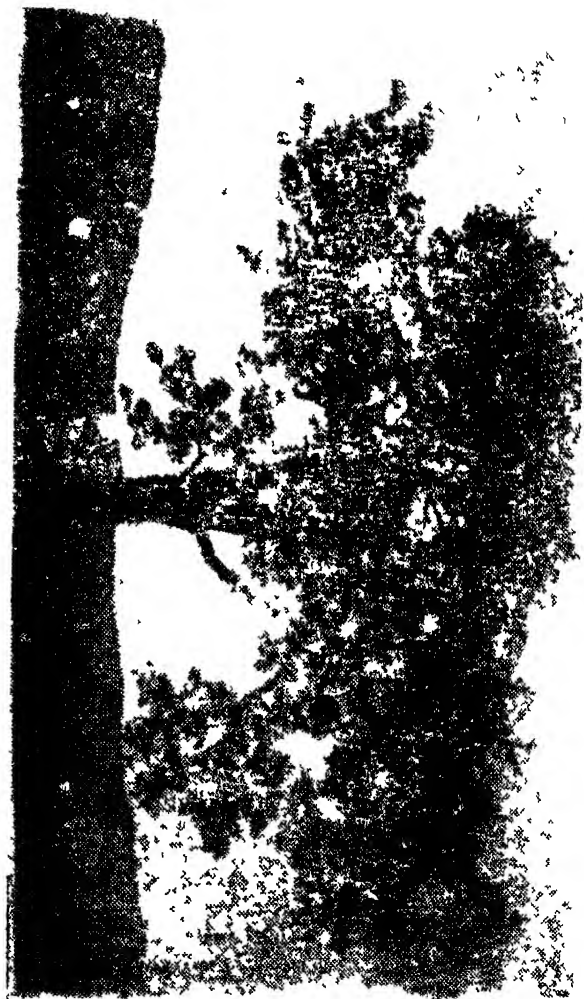
CHAWN BIK (76)
Hlatsun khua, 1910 kumah a thi
Zofate zinga lal ber (P. 36-ah)

HAU CIN KHUP
Tonzang Khua
Kamhau Tribal Chief

LAL LUAI (Right side)
Vai lon laia Thlântläng laŕ (Ram uk.)

Mangkhaia lu târna Pâng (Phunchawng)
Buaité dar Police Station bulah a awm

Selbuang dât bu (P 197)

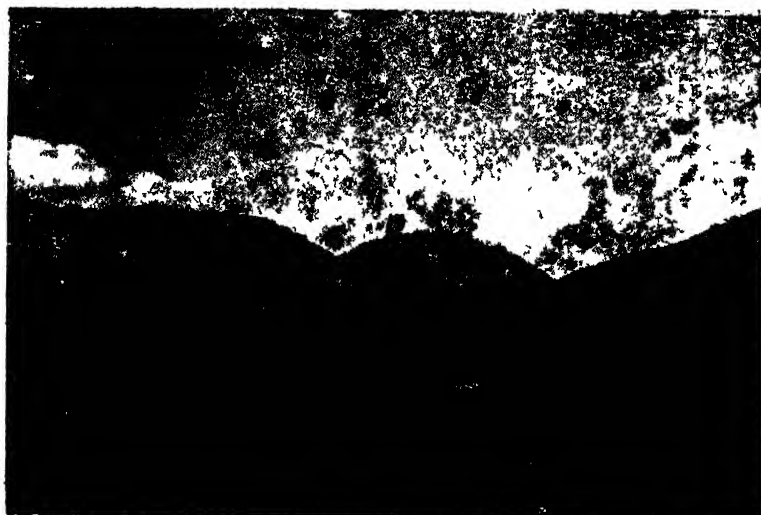

MUCHHIP FLANG
Scipus khaw lu tlang chip (P. 254-25)

RIH DIL

Hmân lai Seifate mitthi khua (P. 280)

BUANNEI RAM (P 94, 280)

LAILUN (Sûnhla khaw kiang)
A kiang vêi hi chipa sam zialho Rûn an kân hrua
an chenna hmasa ber a ni

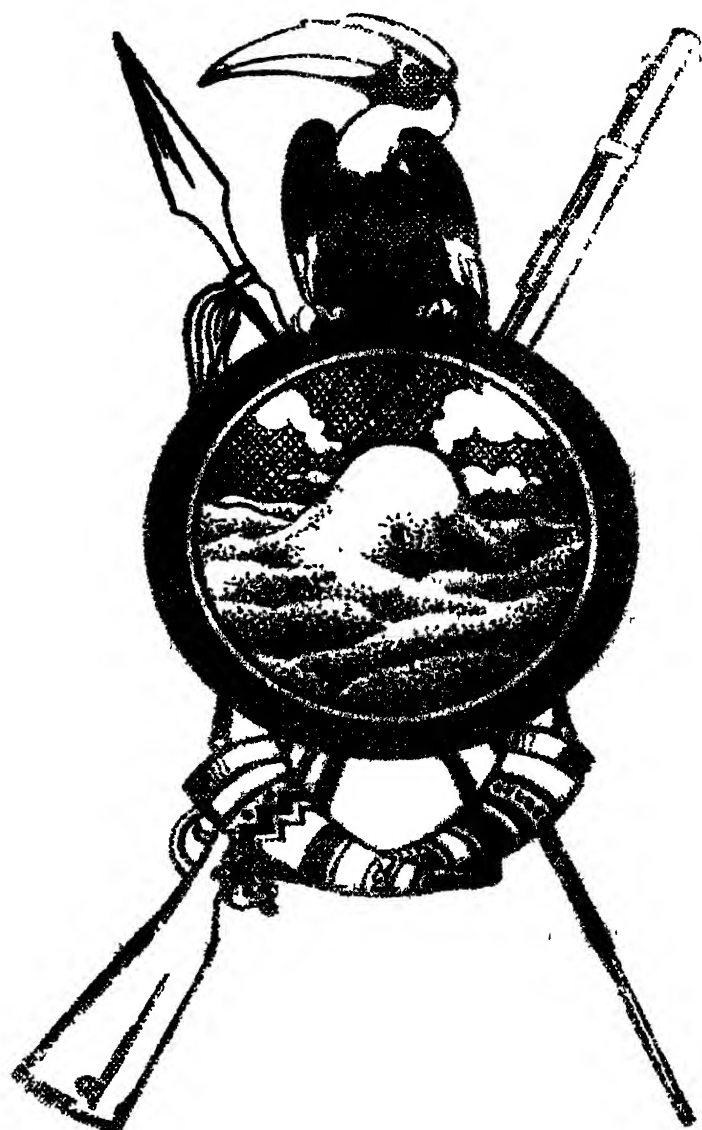

Tuidil lai CHALVUNGA mtithirâwplam
 (1920 kumah Sâp khwalzunin a thla a la a. chum;
 thlalâk fiah lo tak ziah that a ni)

ZO LATE CHANCHIN

Tuidil lai Chavunga mitthirâwplam tuma, se chhian
lai (Thlalâk fiah lo tak lem ziah that)

Zofate ngaihhlut êm êm
silai. feinui. fungki leh vapual lem

MIZORAM STATE LIBRARY

Acc. No. _____
Acc. by _____
Class by _____
Date by _____
Sub Head _____
Transcribed by _____
Location by _____

Publication Permit No. 364/93 (12)
No. of copies 1,500
Price Rs. 200/-

Distribution Permit No. 164/95 (4)